

سلسلہ کمال المتین

نمبر ۱۲ ۶۷

سیرت عمر بن عبد العزیز

یعنی

سیرت عمر بن عبد العزیز رضی اللہ عنہ کے مفصل سوانح زندگی اور ان کے

عہد حکومت کے مجددانہ کارنامے

مؤلف

مولانا عبد السلام ندوی

باہتمام مولوی مسعود علی حیدر

مطبع معارف اعظم گڑھ نئی دہلی

طبع دوم ۱۹۲۳ء

فہرست سیرۃ عمر بن عبدالعزیز ۶۷

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۶۵	صبر	۶۴	اموال منعمہ کی واپسی	۱	تیس
۶۶	تورع و دیانت	۶۹	اموال منعمہ کی واپسی کا اثر		دیباچہ
	جرات و آزادی		خانہ دان بنوا سپر	۴	خلافت بنو امیہ
	وقار	۳۵	نزدات و فرغات	۶	بنو امیہ کا قہر حکومت
	رحمدی	۴۰	عالم کی معزولی	۸	نسب اور خاندان
	نہو جیا	۴۶	وفات	۱۲	ولادت
	نصیحت پذیری		ازواج و اولاد	۵	تعلیم و تربیت
۷۳	زہد و تقشف	۵۴	عبد الملک	۱۴	نمادی
۷۶	باس	۵۶	عبدالعزیز	"	دینہ منورہ کی گورنری
۷۷	غذا	۵۷	عبد اللہ	۱۵	تیسرے سجد بنوی
"	نکاح	۵۸	علیہ	۱۶	فوارہ
۷۸	اہل و عیال		اخلاق و عادات	۱۷	تیسرے سجاد اطراف حین
۸۰	تقویٰ و تورع	۵۹	حسن خلق	"	تیسرے سجاد و ہماری راہ
۸۱	توکل	۶۰	تیسرے سجاد کی	"	امیر الحاج کی خدمت انجام دینا
"	باس خاندان	۶۰	تواضع و مساوات	"	معزولی
۸۲	اعزاز سے محبت	۶۳	علم	۱۹	خلافت

کتاب خانہ
مکتبہ اسلامیہ
لاہور

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۱۳۵	کی تعلیم و اشاعت	۹۷	محبت اہل بیت	۸۲	دشمنوں کے ساتھ رفق و مہارفت
۱۳۶	یونانی تصنیفات کی اشاعت	۹۸	محبت مدینہ	۸۳	اہل عاجت کی امداد
۱۳۷	نادر عام کے کام	۱۰۰	کارنامہ ملک زندگی	۸۴	عیادت و عزا داری
۱۳۸	خطبات	۱۰۱	تجدید و اصلاح	۸۵	ہر و لغزیزی
۱۳۹	تجدید انصاف حرم	۱۰۲	غزب کی اصلاحات	۸۶	علاؤ کی قدردانی
۱۴۰	قصر شاہی	۱۰۳	بیت اٹال کی اصلاحات	۸۷	شاعری و خطابت
۱۴۱	تہذیب کی بنیاد	۱۰۴	محاصل کی اصلاح	۸۸	ارباب محبت
۱۴۲	سیاست و حکومت	۱۰۵	جیلخانے کی اصلاحات	۸۹	اعمال و عبادات
۱۴۳	درمیان خلافت	۱۰۶	اشاعت اسلام	۹۰	عبادت شہانہ
۱۴۴	سیاست حکومت	۱۰۷	احیائے شریعت	۹۱	نماز
۱۴۵	عالم	۱۰۸	عقائد	۹۲	زکوٰۃ
۱۴۶	ذریعوں کے حقوق	۱۰۹	نماز	۹۳	سناجات و دعا
۱۴۷	انجمن عدل	۱۱۰	زکوٰۃ و صدقہ	۹۴	مگر یہ و بکاء
۱۴۸	اعمال کی خوشحالی	۱۱۱	لہو و نجات کی ممانعت	۹۵	خشیت الہی
۱۴۹	نظام حکومت کا انقلاب	۱۱۲	انسداد شراب نوشی	۹۶	خوف موت
۱۵۰	ماثر بنو امیہ	۱۱۳	تدوین حدیث	۹۷	خوف قیامت
۱۵۱	قومی عصیت کا تحفظ	۱۱۴	تعلیم مذہبی کی اشاعت	۹۸	خوف مذہب الہی
۱۵۲	کثرت فتوحات	۱۱۵	فن معاشی اور مشاہدہ صحابہ	۹۹	محبت رسول

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
۱۸۶	اموال نعمت	۱۷۹	تباک کا انتظام	۱۷۷	انتظامات مکی
۱۸۷	تباہی	۱۸۰	دیوان النعم	۱۷۸	زمین کی پیمائش
۱۸۸	یونانی علوم و فنون کے ترجمہ	۱۸۱	باضابطہ محکمے	۱۷۹	زرعی نمبریں
۱۸۹	تہذیب و سیاست	۱۸۲	مکی مضمون میں عربی زبان کا	۱۸۰	پانی پینے کے پٹے
۱۹۰	دفعہ مطاعن	۱۸۳	رواق	۱۸۱	راستوں کی مہماری
۱۹۱	خاتمہ	۱۸۴	محکمات	۱۸۲	شفا خانہ
۱۹۲	سائنس و تہذیب کا زوال	۱۸۵	ایک صنعتی ایجاد	۱۸۳	بھان خانہ
۱۹۳	— . —	۱۸۶	علوم و فنون کی ترقی و استاعت	۱۸۴	فقراء، بیکس اور اہل بچہ کو گلوں
۱۹۴	— . —	۱۸۷	قصر آن بھو	۱۸۵	کے دفاتر
۱۹۵	— . —	۱۸۸	تفسیر	۱۸۶	عمارات
۱۹۶	— . —	۱۸۹	حدیث	۱۸۷	اولیات

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حامد اومصلیٰ

دنیا میں جن لوگوں نے انقلابات پیدا کیے ہیں، ان کا روشن ترین کارنامہ صرف یہ خیال کیا جاتا ہے کہ انھوں نے دنیا کی ترقی کا ایک قدم اور آگے بڑھا دیا ہے، یہی وجہ ہے کہ جب ہم فرمانروایان اسلام کی تاریخ کا مطالعہ کرتے ہیں تو ان کے عظمت کا زمانہ میں ہماری نگاہ صرف اس پر پڑتی ہے کہ ان کے عہد سے پہلے دنیا کا قدم کس نقطہ پر تھا، اور انھوں نے اس کو کس مرکز پر پہنچا دیا، چنانچہ مولانا نے مرحوم نے رائل میروز آف اسلام کا سلسلہ شروع کیا تو اسی خصوصیت کو پیش نظر رکھ کر انھوں نے مختلف سلسلے کے حسب ذیل فرمان رواؤں کا انتخاب کیا،

حضرت عمرؓ

نصفائے راشدین

ولید بن عبد الملک

بنو امیہ

امون الرشید

عباسیہ

عبد الرحمن ناصر

بنو امیہ اندلس

سیدت الدولہ

بنو سیدان

ملک شاہ

سلجوقیہ

نور الدین محمود زنگی

نوریہ

سلطان صلاح الدین خلیفۃ بیت المقدس

ایوبیہ

یعقوب ابن یوسف

موحیدین اندلس

سلیمان اعظم

تیموریہ

لیکن اس باب میں اسلام کی تاریخ تمام دنیا کی تاریخوں سے مختلف ہے، اسلام کا روشن ترین زمانہ صرف وہ ہے جو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی بعثت سے شروع ہوا اور خلافت راشدہ تک پہنچ کر ختم ہو گیا، اسلئے خلفائے اسلام کا قابل فخر کارنامہ یہ نہیں ہے کہ انھوں نے دنیا کو اس نقطہ نورانی سے آگے بڑھایا بلکہ ان کا حقیقی شرف یہ ہے کہ انھوں نے زمانہ کو اس قدر پیچھے ہٹایا کہ وہ عہد صحابہ سے جا کر مل گیا،

خلافت راشدہ کے بعد بنو امیہ کا دور حکومت شروع ہوا جس میں بڑے بڑے فرمان دا گذرے، عبد الملک نے ۲۱ سال تک حکومت کی، اور اس سلطنت کی بنیاد کو مستحکم کر دیا، ولید نے اس کثرت سے فتوحات کیں اور اس کثرت سے عمارتیں تعمیر کرائیں کہ تمام دنیا اسلامی تمدن کا تماشا گاہ بن گئی،

لیکن ان میں صرف حضرت عثمان عبد العزیز ایک ایسے شخص ہیں جنھوں نے زمانہ کی باگ پھیر کر اس کو محمد صحابہ سے ملادیا۔ اسلئے محدثین نے ان کو مجددان اسلام میں شمار کیا ہے، اور انکے فضائل و مناقب میں کتابیں لکھی ہیں، محدث ابن جوزی نے انکے حالات میں ایک مستقل کتاب لکھی ہے، جس کا نام سیرت عمر بن عبد العزیز ہے، ابن سعد نے طبقات میں ان کا مفصل تذکرہ کیا ہے، عبد اللہ بن عبد الحکم نے جو مصر کے سب سے بڑے محدث اور امام شافعی کے دوست ہیں، انکے فضائل میں ایک کتاب تصنیف کی ہے، عبد الملک بن حبیب بن سلیمان نے ایک کتاب میں انکے فضائل جمع کیے ہیں،

انکے علاوہ اسلام کی جو سیاسی تاریخیں لکھی گئیں ہیں، ان میں بھی انکے دور حکومت کی اس خصوصیت کو خاص طور پر نمایاں کیا گیا ہے، اور اسی بنا پر ہم نے ولید کو چھوڑ کر ان کو اس خاندان کا ہیرو قرار دیا ہے،

محمد شین نے اونکے حالات میں جو کتابیں لکھی تھیں، اول میں بن عبد الحکم اور عبد الملک کی کتابیں بہرین البتہ محدث ابن جوزی کی کتاب کو یورپ اور مصر دونوں نے چھاپ کر شائع کر دیا ہے، اور طبقات ابن سعد کی تمام جلدیں بھی ہمارے سامنے آگئی ہیں۔ لیکن ردو دین جن لوگوں نے اونکے حالات لکھے ہیں انھوں نے صرف سیاسی تاریخوں کو پیش نظر رکھا ہے، اور ان دونوں کتابوں سے مطلق فائدہ نہیں اٹھایا ہے، حالانکہ انکے اخلاق و عادات، فضائل و مناقب، اور مجد و اذکار ناموں کا اصلی ذخیرہ انہی کتابوں میں مل سکتا ہے، اسلئے ہم نے ان کتابوں کے ساتھ ان دونوں کتابوں کو خصوصیت کے ساتھ اپنی تصنیف کا ماضد قرار دیا ہے،

ہماری زبان میں حضرت عمر بن عبد العزیز کی متعدد مصلح عمریان لکھی گئی ہیں، لیکن انھوں کے ساتھ کتنا پڑتا ہے کہ ان برحقوں میں حضرت عمر بن عبد العزیز کی تصویر کے اصلی خط و خال نمایان نہیں ہو سکتے۔ اسلئے انکے نمایان شان ایک دوسری تصنیف کی ضرورت تھی اور اسی ضرورت نے مجھ کو اس کتاب کے لکھنے پر مجبور کیا، و ما توفیقی علیہ الا باللہ

عبد السلام ندوی
دار المصنفین

دیسپاچہ

خلافت بنو امیہ

اسلام سے پہلے تمام عرب کی طاقت کامرکز قریش کا قبیلہ تھا، لیکن قریش کے بھی مختلف ٹکڑے ہو گئے تھے جن میں بنو ہاشم اور بنو امیہ سب میں ممتاز تھے، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی بعثت سے اگرچہ بنو ہاشم طائیفہ اپنے حریف بنو امیہ سے ممتاز ہو گئے، لیکن زمانہ جاہلیت میں جمعیت اور ملکی اقتدار کے لحاظ سے بنو امیہ کا پہلہ بھاری تھا،

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے وصال کے بعد جب خلافت کا سوال پیدا ہوا تو دعویٰ خلافت میں صرف بنو ہاشم نے حصہ لیا، بنو امیہ اس سے بالکل لگ رہے، حضرت عمرؓ کے بعد اگرچہ حضرت عثمانؓ جو اموی تھے طائفہ مقرر ہو گئے، لیکن یہ خود خاندان بنو امیہ کی ذاتی کوششوں کا نتیجہ نہ تھا، بلکہ خود حضرت عمرؓ نے جن چہ اشخاص کو خلافت کے لیے انتخاب کیا تھا ان میں وہ بھی داخل تھے، اور جب اس نزاع کے طے کرنے کے لیے حضرت عبدالرحمان بن عوفؓ ثالث مقرر ہوئے تو انہوں نے حضرت عثمانؓ ہی کا انتخاب کیا، اور اس فیصلہ پر خود حضرت علیؓ کرم اللہ وجہہ بھی راضی ہو گئے،

خاندان بنو امیہ میں حضرت امیر معاویہؓ پہلے شخص ہیں جنہوں نے خود اپنی قوت بازو سے شام میں مستقل حکومت قائم کی، اور اخیر میں اپنے بیٹے یزید کو اپنا جانشین بنایا اور تمام عرب سے اس کے ہاتھ پر بیعت لی، اس لیے خاندان بنو امیہ کی سیاسی تاریخ درحقیقت امیر معاویہؓ کے عہد سے شروع ہوتی ہے، لیکن حضرت امیر معاویہؓ نے جو حکومت قائم کی تھی اس نے بہت کم عمر پائی یزید ان کا جانشین ہوا تھا، لیکن اس کی

وفات کے بعد ہی حضرت عبداللہ ابن زبیر نے مستقل طور پر دعویٰ خلافت کیا، اور شام و مصر کے سوا تمام دنیائے اسلام ان کے قبضہ اقتدار میں آگئی، شام و مصر کے لوگوں نے معاویہ بن یزید کے ہاتھ پر بیعت کی تھی لیکن چند ہی دنوں کے بعد معاویہ کا انتقال ہو گیا اور اس نے اپنی نیک نفسی سے کسی کو اپنا جانشین نہیں بنایا، اب یہ دونوں ملک بھی گویا حضرت عبداللہ ابن زبیر کے حلقہ اطاعت میں داخل ہو گئے، اور بنو امیہ کا نام گویا صفحہ ہستی سے مٹ گیا، کہ دفعۃً بنو امیہ کی سیاسی تاریخ کا دور سرا دور

شروع ہوا، جو پہلے سے زیادہ عظمت، زیادہ وسیع اور زیادہ شاندار تھا، یعنی حضرت عبداللہ ابن زبیر ہی کے زمانے میں خاندان بنو امیہ میں سے مروانی خاندان نے خلافت کے لیے دوبارہ کوشش کی اور مروان بن حکم نے بغاوت کر کے شام و مصر پر قبضہ کر لیا، لیکن اس نے اس قدر کم زمانہ پایا کہ اس کے عہد میں اس خاندان کو سیاسی استقلال حاصل نہ ہو سکا، مروان کے بعد اس کے بیٹے عبدالملک نے مروانی حکومت کا اصلی ڈھانچہ قائم کیا اور مستقل ۲۱ برس تک سلطنت کی، بس میں سات آٹھ سال اگرچہ حضرت عبداللہ ابن زبیر کے ساتھ خانہ جنگی میں صرف ہوئے، لیکن ۱۳-۱۴ سال تک اس نے نہایت اطمینان کے ساتھ تمام دنیائے اسلام پر نہما حکومت کی،

حضرت عمر بن عبدالعزیز جبکہ حالات ہم لکھ رہے ہیں، اسی عبد الملک کے بیٹے تھے، اگرچہ ان کے زمانے تک خلافت کی جو ترتیب چلی آرہی تھی اس کے حالات وہ اس کے مستحق تھے تاہم انھوں نے اپنے طرز عمل سے اپنا استحقاق قائم کر لیا، مروج الذہب مسعودی میں ہے،

اخذ عمر بن عبد العزیز الخلافۃ بغیر
حضرت عمر بن عبد العزیز بغیر استحقاق کے خلیفہ مقرر ہوئے لیکن خلیفہ ہونے کے بعد عدل و انصاف کی
حقھا ولا بالاستحقاق ثم استحقھا
باعدل حین اخذھا
تیار اس کے مستحق ہو گئے،

تاریخ اسلام میں ان کا دور حکومت اس لحاظ سے خاص طور پر ممتاز ہے کہ انھوں نے

خلافت راشدہ کے نظم و نسق کو دوبارہ قائم کیا، اور ان کے عہد میں تمام دنیا کو ایک بار پھر محمد مصباحی خصوصیات نظر آئیں، چنانچہ علامہ ابن خلدون لکھتے ہیں،

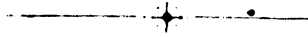
وقد سطه عمر بن عبد العزيز فترع
حضرت عمر بن عبد العزیز مروانی سلسلہ کی درباری کڑی تھے
الی طریقۃ الخلفاء الاربعة
انھوں نے اپنی تمام تر وجہ خلفائے راشدین اور صحابہ
والصحابۃ محمدؐ،
کے طریقے کی طر مبدول کی،

بنو امیہ کا رتبہ حکومت [حضرت عمر بن عبد العزیز نے جس ملک پر حکومت کی وہ خوش قسمتی سے نہایت وسیع ملک تھا، ایسے انھوں نے جس کشادہ دلی کے ساتھ ملک کو ہر قسم کے خیر و برکت سے لبریز کرنا چاہا، انھیں وسعت کے ساتھ ان کے اثر کو پھیلنے کا موقع ملا،

تاریخ اسلام میں بنو امیہ اور عباسیہ باہم حریفین مقابل ہیں لیکن بنو امیہ کو نہ صرف عباسیہ پر بلکہ تمام فرماؤں و ایمان اسلام پر نفیضیت حاصل ہو کہ انھوں نے اسلامی حدود و حکومت کو اپنے زور بازو سے اس قدر وسیع کر دیا کہ تاریخ میں اس کی نظیر نہیں مل سکتی، خلفائے راشدین کے زمانہ تک صرف عرب، شام، مصر اور ایران اسلام کے حدود و حکومت میں داخل تھے، لیکن خلفائے بنو امیہ نے اپنے دور حکومت میں اس نقطہ کو دائرہ اور اس حجاب کو دریا بنادیا، انھوں نے ایک طرف تو افریقہ اور مغرب کے تمام شہر و مکہ فتح کر کے اندس کو اسلامی یادگاروں کا سب سے بڑا مرکز بنادیا، دوسری طرف مشرق میں سندھ، کابل اور غزنو کو فتح کر کے سرزمین چین میں اپنا جھنڈا نصب کیا، روم کی طرف بڑے توسعہ کی چار دیواری تک پہنچ کر دم لیا، جزائر میں قبرص، اتریش (کریٹ)، اور روس وغیرہ کو فتح کیا، غرض مشرق، مغرب، جنوب، شمال، عرب، غم، ترک و تاتار، چینی، اور ہندی تمام قوموں نے ان کے آگے سر جھکایا، اور تمام ممالک ان کے زیر نگین ہوئے،

حکومت بنو امیہ کا رتبہ اندس کے آخری گوشوں سے لیکر سندھ تک پہنچتا تھا، اور ادھر ملہ و مردم

سے شروع ہو کر چین کی دیواروں تک ختم ہوتا تھا، اور اس طرح گویا اس وقت دمشق کا بانیہ خلافت
 افریقہ اور ایشیا میں بڑا سنے اعظم کام کر رہا تھا، (تفصیل نقشہ سے معلوم ہوگی) حضرت عمر بن عبدالعزیز نے
 اگرچہ فاتحانہ حیثیت سے اس رقبہ حکومت کو وسیع نہیں کیا تاہم اس کو عدل و انصاف سے معمور کر دیا
 اور یہی ایک فرمان روا کا سب سے بڑا کارنامہ ہے۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم
 حامداً واصلیاً
نسب اور خاندان

ابو نعص کنیت اور عرفاً نام تھا، باپ کا نام عبدالعزیز اور ان کا نام ام عاصم پر پورا سلسلہ نسب یہ ہے
 عمر بن عبد العزیز بن مردان بن اکمل بن العاص بن امیہ بن عبد شمس،
 حضرت عمر بن عبدالعزیز کے والد خاندان بنو امیہ میں ایک ممتاز اور خوش قسمت بزرگ
 تھے، خود ان کا بیان ہے کہ میں مصر میں سلمہ بن ملکہ کی گورزی کے زمانہ میں گیا، تو وہاں میرے دل میں
 چند تنہا میں پیدا ہوئے اور وہ سب کی سب پوری ہوئے، میری آرزو تھی کہ میں مصر کا گورز ہوتا، میری
 خواہش تھی کہ میں سلمہ کی دونوں بیویوں کو اپنے حوالہ نکاح میں لاتا، میری تمنائیں کہ تیس بن کلیب
 میرا حاجب ہوتا، چنانچہ خدا نے ان کی یہ تمام امیدیں پوری کیں، سلمہ کی دونوں بیویاں دیکھے نکاح
 میں آئیں، تیس بن کلیب اور کا حاجب مقرر ہوا، اور پوسے ۲۰ سال ۱۰ مہینے ۱۲ دن تک متصل مصر کی گورزی
 کی، مورخین کا بیان ہے کہ اسلام کی تاریخ میں کسی گورز کا دور حکومت اس قدر مستند نہیں ہوا،

ادن کی گورزی کا زمانہ جب مشہور سے شروع ہوا جس کی ابتدا اس طرح ہوئی کہ عبدالرحمن بن
 محمد نے جو حضرت عبداللہ بن زبیر کی طرف سے مصر کا گورز تھا، مصر کے ادن تمام خواجہ کو جو مکہ میں
 حضرت عبداللہ بن زبیر کے معین و مددگار تھے، جمع کر کے حکیم کا دعویٰ کیا، اور علی رغم حایان نبی امیہ
 لوگوں نے اس کے ہاتھ پر بیعت کی، اس کے بعد دو قعدہ ۸۳۳ھ میں عبدالعزیز کے باپ مردان بن حکم نے تمام لوگوں
 اپنے ہاتھ پر بیعت بن، مصر کے لوگ اگرچہ بظاہر اس جمہور کے اندر تھے، لیکن مدبرہ اور کامیلاں مردان کی طرف تھا،

اسلئے اوسھوں نے اوس کو مصر میں بلایا، مردان اکابر و اعیان کی ایک جماعت کثیر کے ساتھ مصر کی طرف روانہ ہوا، اور اپنے بیٹے عبدالعزیز کو ایک فوج کے ساتھ ایلہ کی طرف روانہ کیا، ابن جہم نے بڑے ساز و سامان کے ساتھ مقابلہ کی تیاری کی، اگر بن حمام الحنفی کی قیامت میں جہنگلی جہاز روانہ کئے کہ بحری راستے سے شام کا رخ کرے، بڑی جنگ کے لئے دونوں میں مصیبتیں جن میں ایک کا مقصد یہ تھا کہ عبدالعزیز کو ایلہ میں داخل نہ ہونے دے، اس فوج کا سپہ سالار زہیر بن قیس تھا، اس نے مقام بھقان میں پہونچ کر عبدالعزیز کا مقابلہ کیا اور شکست کھائی خود ابن جہم نے مقام عین شمس میں مردان کا مقابلہ کیا اور تقریباً دو روز تک مکر کی لڑائی ہوئی جس میں زقیین کے بہت سے لوگ کام آئے، بالآخر متعدد با اثر اشخاص نے بیچ میں بڑھ کر مردان اور ابن جہم میں مصالحت کرا دی، اور مصالحت کے بعد مردان حادسی الاولیٰ ^{۱۵} شہر میں داخل مصر ہوا اور دار فضل میں اور اتر آج مسجد جامع کے سامنے واقع ہو سکیں اوس کی بلند ہستی نے اس کو گوارا نہیں کیا، اسلئے اوس نے کہا کہ خلیفہ ایسے شہر میں قیام نہیں کر سکتا جس میں کوئی عمل نہ ہو، چنانچہ ایک حکم سے قصر بفا تعمیر ہوا، اوس نے لوگوں کے عطیے مقرر کئے، اور قبیلہ معافر کے سوا تمام اہل مصر نے اوس کے امانت بیعت کی، مردان نے مصر میں کل دو مہینہ قیام کیا، اور ربیعہ ^{۱۶} میں اپنے بیٹے عبدالعزیز کو وہاں کا گورنر مقرر کر کے واپس آیا، نصرت کے وقت عبدالعزیز نے منارت کی کہ اسے امیر المومنین میں ایک ایسے شہر میں جس میں میرا کوئی بھائی بند نہیں ہو کہ جو قیام کر سکوں، کا بتروان نے کہا تان پر عام طور پر احسان کرو سب تمہارے بھائی ہو جائینگے، سب سے کشادہ روئی کے ساتھ ملو سب تمہارے دوست بن جائینگے تمام روسا کو یقین دلاؤ کہ وہ تمہارے خواص ہیں تو وہ تمہارے حامی بن جائینگے، اور انکی تمام قوم تمہاری اطاعت کرنے لگے گی، میں تمہارے بھائی بن کر تمہارا ہوم اور موسیٰ بن نصیر کو تمہارا وزیر اور مشیر مقرر کرتا ہوں۔ اس کے ساتھ اور بھی بہت سی اخلاقی نصیحتیں کر کے اوس سے نصرت ہوا اور واپسی کے بعد صرف دو مہینہ تک زندہ رہا، یعنی رمضان ^{۱۷} میں انتقال کر گیا،

مردان کے بعد اوسکا بیٹا عبدالملک خلیفہ ہوا اور اوس نے بھی عبدالعزیز کو اس عہدے پر قائم رکھا۔
عبدالعزیز نے اپنے زمانہ گورنری میں بہت سے قابل یاد کار کام کیے جس میں ایک زرنگار محل بنوایا،
سٹیشن میں مصر میں طاعون آیا تو اوس نے وہاں سے نکل کر حلوان میں مستقل سکونت اختیار کر لی، اور
وہاں متعدد محل و مسجدیں تعمیر کروائیں، اور انگور و خرما کے متعدد باغ لگوائے، جس میں مصر کی مسجد
جامع کو منہدم کر کے از سر نو تعمیر کرایا، اور چار دن طہارت اوس میں اضافہ کیا، جس میں خلیج مصر پر دو
پل بندھوائے اور اوس پر اپنا نام کندہ کرایا،

نہ ہی حیثیت سے تعریف کی ایجاد کی یعنی غزہ کے دن عصر کے بعد مسجد میں بیٹھنے کا طریقہ
قائم کیا،

علماء کے حقوق و احترام کو نہایت فیاضی کے ساتھ قائم رکھا عبدالرحمن بن جعفر خولانی فیاضی
کا ہزار دینار سالانہ وظیفہ مقرر کیا، اور ابو الخیر محمد بن عبدالعزیز کو خود اپنے یہاں بلاتا تھا اور اوس سے
فتویٰ لیتا تھا،

شعرا کے ساتھ اس قدر فیاضانہ سلوک کیا کہ ایک بار کسی نے کثیر سے پوچھا کہ اب تم شعرا کیوں
نہیں کہتے؟ بولا عبدالعزیز کی وفات کے بعد صلہ کی کس سے توقع ہو سکتی ہے؟

عام فیاضی کا یہ حال تھا کہ روزانہ ہزار طبق خود اس کے مکان پر چنے جاتے تھے اور سوطیق میں عروا
اہل مصر کو کھانا تقسیم ہوتا تھا، چنانچہ ایک شاعر کہتا ہے،

کل یوم کا نہ یوم اضفی	عند عبدالعزیز ایدیم فطر
ہر دن مسجد العزیز کے بیان	عید یا بقر عید کا دن ہوتا ہے

دلہ الف جفنة مترعات کل یوم متدھا الف قدر

اون کے یہاں ہزار چھلکتے ہوئے پیلے ہیں جن کو ہزار دیگیان لبریز کرتی ہیں

عبدالعزیز نے سترہ عین ۳۳ جادی الاول یوم دوشنبہ کو حلوان میں انتقال کیا، اور لاش فسطاط میں لا کر دفن کی گئی، مرتے وقت یہ الفاظ زبان پر تھے: کاش میں کوئی قابل ذکر چیز نہ ہوتا، کاش میں ایک ٹکڑا، یا حجاز کا ایک چرواہا ہوتا، متعدد شعراء نے پرورد مرثیہ لکھے جن کو کندھی نے اپنی کتاب دلائل تھریں نقل کیا ہے۔

حضرت عمر بن عبدالعزیز کی والدہ ام حاصم حضرت حاصم بن عمر بن الخطاب کی صاحبزادی تھیں علامہ ابن جوزی نے لکھا ہے کہ ایک روز رات کو حضرت عمر مدینہ کا گشت لگا رہے تھے کہ ایک دیوار کے نیچے تھک کر بیٹھ گئے، گھر کے اندر ایک عورت اپنی لڑکی سے کہہ رہی تھی کہ ”اوٹھ کر دودھ میں پانی ملا دے، لیکن لڑکی نے کہا کہ ”امیر المؤمنین نے عام منادی کرادی ہے کہ دودھ میں پانی نہ ملایا جائے۔“ مان نے کہا کہ اس وقت عمر اور عمر کے منادی دیکھ نہیں سکتے تم دودھ میں پانی ملا دو۔“ اوس نے جواب یا کہ خدا کی قسم ایسا نہیں ہو سکتا کہ میں جمع میں امیر المؤمنین کی اطاعت کروں، اور خلوت میں اوکی نافرمانی کا دانش اپنے دامن پر لگاؤں، حضرت عمر نے یہ تمام گفتگو سن لی اور اسلم سے کہا کہ اس دروائسے اور اس بگہ کو یاد رکھو ”صبح ہوئی تو اودن کو بھیجا کہ تہ لگاؤ میں کہ یہ کون عورت میں یقین، اور وہ صاحب شوہر میں یا نہیں؟۔“ وہ آئے تو معلوم ہوا کہ لڑکی کنواری اور مان بیوہ ہے، اب حضرت عمر نے اپنے تمام لوگوں کو جمع کیا اور کہا کہ اگر مجھے کھلج کی ضرورت ہوتی تو میں خود اس لڑکی سے نکاح کر لیتا، لیکن تم میں جو پسند کرے میں اوس سے اور نکاح کر سکتا ہوں، عبدالقدور عبد الرحمان کے بیویان موجود تھیں البتہ عاصم کو نکاح کی ضرورت تھی اسلئے اونیھوں نے اوس سے عقد کر لیا، اسی لڑکی سے حضرت عمر بن عبدالعزیز

لے پوری تفصیل کتاب دلائل تھریں میں مذکور ہے، دیکھو کتاب مذکور از صفحہ ۱۴۸ صفحہ ۱۴۹

کی مان ام حاتم پیدا ہوئے اور اس لحاظ سے حضرت عمرؓ حضرت عمر بن عبد العزیز کے پرانا نام ہوئے،

دہوت | حافظ جلال الدین سیوطی نے لکھا ہے کہ حضرت عمر بن عبد العزیز مصر کے ایک گمانوں حلوان میں سلسلہ یا سلسلہ میں پیدا ہوئے، لیکن علامہ ذہبی نے تذکرۃ الحفاظ میں لکھا ہے کہ وہ بڑیکے زمانہ خلافت میں مدینہ میں پیدا ہوئے، اور اپنے باپ کی گورنری کے زمانہ میں مصر میں نشوونما پائی، اور یہی صحیح معلوم ہوتا ہے، عبد العزیز بن مردان کی گورنری کا زمانہ جیسا کہ اوپر ذکر کیا ہے سلسلہ سے شروع ہوتا ہے، سلسلہ یا سلسلہ میں حلوان میں اون کی ولادت قرین قیاس نہیں معلوم ہوتی،

تعلیم و تربیت | بہر حال حضرت عمر بن عبد العزیز مدینہ میں پیدا ہوئے، اور وہیں صالح بن کیسان کی اتالیقی میں تعلیم و تربیت پائی، صالح بن کیسان نے جس دیانت کے ساتھ اون کی مذہبی و اخلاقی نگرانی کی اور اس کا اندازہ اس سے ہو سکتا ہے کہ ایک بار اونھوں نے نماز میں تاخیر کی اور صالح بن کیسان نے اس کی وجہ پوچھی تو کہا کہ "بال سنوارنے میں دیر ہو گئی، بولے کہ اب بالوں کی آرائش کو نماز پر بھی ترجیح دیتے ہو؟ چنانچہ عبد العزیز کو اس واقعہ کی خبر کی اور اونھوں نے فوراً ایک آدمی روانہ کیا جس نے آکر پہلاونکے بال منڈوا دیے اور اس کے بعد بات چیت کی، غالباً یہی مقرر تھا جس کی بنا پر حضرت عمر بن عبد العزیز نے اون کو اپنی اولاد کا اتالیق بھی مقرر کیا،

حضرت عمر بن عبد العزیز نے یمن میں قرآن مجید کا حافظہ کیا، اور عربیت اور شعر و شاعری کی تعلیم حاصل کی،

حدیث کی روایت اگرچہ مختلف قبیلوں سے کی جن میں تابعین کے علاوہ متعدد صحابہ بھی شامل تھے، لیکن وہ اس مقدس فن میں زیادہ تر عبد اللہ بن عبد القدر بن نبیہ بن مسعود کے

سلسلہ میں عبد العزیز صفحہ ۷۰، سلسلہ تابعین، خلفائے مذکورہ عمر بن عبد العزیز، سلسلہ حفاظت مذکورہ عمر بن عبد العزیز، سلسلہ تذکرۃ الحفاظ جلد ۳، صفحہ ۳۳، تذکرہ صالح بن کیسان،

مرہون منت ہیں تذکرۃ المحفاظین بالخصیص لکھا ہے کہ وہ حضرت عمر بن عبد العزیز کے مودب تھے، جو حضرت عمر بن عبد العزیز فرمایا کرتے تھے، کہ میں نے جن لوگوں سے روایت کی ہے، ان میں عبد اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ کی روایتیں سب سے زیادہ ہیں۔

ان بزرگوں کے فیض صحبت میں حضرت عمر بن عبد العزیز نے یہ درجہ حاصل کیا کہ بڑے بڑے محدثین کو ان کے فضل و کمال کا اعتراف کرنا پڑا، علامہ ذہبی نے تذکرۃ المحفاظین اور کاتبی نے ان لغاظ میں کیا ہے،

کان اماماً فقیہاً مجتہداً عادفاً بالسنن
کبیر الشان ثنا حجة حافظاً،
وہ بڑے امام، بڑے فقیہ، بڑے عہد، حدیث کے بڑے ماہر اور معتبر حافظ اور سند تھے،

یسمن بن مران کا قول ہے کہ ہم ان کے پاس اس خیال سے آئے تھے کہ وہ ہمارے محتج ہوں گے، لیکن ہم کو معلوم ہوا کہ ہم خود اوصیاء کے شاگرد ہیں، بڑے بڑے علماء ان سے مسائل منطوقہ کے متعلق سوال کرتے تھے اور وہ نہایت جہتگی کے ساتھ جواب دیتے تھے، ایک بار حجاز اور شام کے متعدد علماء جمع ہوئے اور ان کے صاحبزادے عبد الملک سے کہا کہ آپ ان سے،

انی لہم الشاوش من مکان بعید
وہ دوسرے کیونکر جاسکتے ہیں،

کی تفسیر کے متعلق سوال کیجئے، انہوں نے پوچھا تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے فرمایا کہ تنافس من مکان بعید سے وہ تو بے مزاج ہیں، جس کی ایسی حالت میں خواہش کی جائے جس میں وہ پیر انسان کا دہنو، لیکن تحصیل علم سے فارغ ہونے کے بعد ان کو امور سلطنت کی مصروفیت نے مزاوت علمیہ کا موقع نہیں دیا، اس لیے وہ اپنے ہی سرایہ کو محفوظ نہ رکھ سکے، ان کا خود بیان ہے کہ میں مدینہ سے فارغ ہو کر نکلا

۱۔ تذکرۃ المحفاظین صفحہ ۷۰ تذکرہ عبد اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود،

۲۔ یہ تمام تفصیل سیرۃ عمر بن عبد العزیز میں ازہر صفحہ ۱۰ میں ہے،

تو اہل انجمن سے بڑا کوئی عالم نہ تھا لیکن تمام میں اگر سب کچھ بھول گیا، امام زہری کا بیان ہے کہ میں نے ایک رات اون سے گفتگو کی تو اونھوں نے کہا کہ تجو حدیثیں آپ نے بیان کیں مینے وہ سب سنی تھیں، لیکن آپ نے اون کو یاد رکھا اور میں بھول گیا۔

شادی، عبدالعزیز بن مروان کے انتقال کے بعد عبدالملک نے اپنی لڑکی فاطمہ سے اون کی شادی کر دی اور اونھوں نے نہایت لمبے الفاظ میں اس کا شکریہ ادا کیا۔

مدینہ منورہ کی گورنری، اگرچہ حضرت عمر بن عبدالعزیز کے فضل و کمال کا سب سے زیادہ موزون مظہر صرف سندِ درس ہو سکتا تھا، لیکن خاندانِ خلافت کے تعلقات نے اس کے لیے مسندِ حکومت کا انتخاب کیا، پہلے وہ عبدالملک بن مروان کی طرف سے خاصہ کے گورنر تھے، لیکن مشہور حدیث میں جب ولید بن عبدالملک سربراہِ سلطنت ہوا تو اس نے اون کو مدینہ کا گورنر مقرر کیا، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اس عہدہ کے قبول کرنے میں ریت و لعل کیا، اور جب ولید نے اس کی وجہ دریافت کی تو اونھوں نے چند شرطیں پیش کیں جن میں پہلی شرط یہ تھی کہ جو گورنران سے پہلے تھے ان کے ظلم و عدوان پر ان کو مجبور نہ کیا جائے ولید نے جواب دیا کہ آپ حق پر عمل کیجئے گو ہم کو ایک درہم بھی وصول نہ ہو، اس معاہدے کے بعد وہ شام سے مدینہ کو روانہ ہوئے، لیکن اس وقت عمر بن عبدالعزیز وہ عمر بن عبدالعزیز نہ تھے جو کبھی حضرت ابوہریرہؓ، اور کبھی حضرت مصعب بن عمیرؓ کے نائب میں نمایاں ہوتے تھے، اسلئے شام سے نکلے تو ۳۰ اونھوں پر اونکا ذاتی ساز و سامان لے کر روانہ ہوا، مدینہ میں پہونچے تو مروان کے مکان میں اون پرے نماز گھر سے خارج ہو کر فقہائے مدینہ سے دس بزرگوں کو طلب کیا، اون کے سامنے ایک تقریر کی جس کا

۱۔ تذکرۃ اہل خلافت ذکرہ عمر بن عبدالعزیزؓ ۲۔ سیرۃ مسر بن عبدالعزیزؓ صفحہ ۲۰۳

۳۔ تاریخ اہل خلافت ذکرہ عمر بن عبدالعزیزؓ و سیرۃ عمر بن عبدالعزیزؓ صفحہ ۲۰

۴۔ سیرۃ عمر بن عبدالعزیزؓ صفحہ ۲۰۳ ۵۔ سیرۃ عمر بن عبدالعزیزؓ صفحہ ۲۰۳

خلاصہ یہ تھا کہ اپنے آپ کو لوگوں کو ایک ایسے کام کے لیے طلب کیا جو جس پر آپ لوگوں کو ثواب ملے گا اور آپ حامی حق قرار پائیں گے، میں آپ لوگوں کی رائے و مشورہ کے بغیر کوئی فیصلہ نہیں کرنا چاہتا، پس اگر آپ لوگ کسی کو ظلم کرتے ہوئے دیکھیں یا آپ لوگوں میں سے کسی کو میرے کسی عامل کے ظلم کا حال معلوم ہو تو میں خدا کی قسم دلا کر کہتا ہوں کہ وہ مجھ تک اس معاملہ کو ضرور پہنچائے، فقہاء نے یہ تقریر سنی تو اذن کو ہر اسے خیر کی دعا دیتے ہوئے واپس آئے،

تعمیر مسجد نبوی، ابو رزی مدینہ کے زمانہ میں حضرت عمر بن عبد العزیز نے جو ناقابل فراموش یادگارین قائم کیں، ان میں ایک اہی یادگار مسجد نبوی ہے، مسجد نبوی میں اگرچہ حضرت عمرؓ ہی کے زمانہ سے تغیر و اضافہ شروع ہو گیا تھا، بالخصوص حضرت عثمانؓ نے تو اس کو بہت کچھ شاندار بنا دیا تھا، لیکن ان کے بعد حضرت علیؓ کے زمانہ سے لیکر عبد الملک کے زمانہ تک کسی خلیفہ نے اس میں کسی قسم کا تصرف نہیں کیا، ولید کا زمانہ آیا تو اس نے خاص طور پر اس کی طرف توجہ کی اور مسجد کو نئے آب و رنگ کے ساتھ تعمیر کروانا چاہا، چنانچہ جب وہ مسجد دمشق سے فارغ ہوا تو ریح الاول مشہد میں حضرت عمر بن عبد العزیز کو لکھا کہ مسجد نبوی نئے سرے سے تعمیر کجائے، اور اس کے پاس ازواج مطہرات کے جو حجرے اور دوسرے مکانات ہیں وہ تعمیر لیا کر مسجد میں شامل کر لیے جائیں، اور جو لوگ قیمت لینے سے انکار کریں ان کے مکانات بھرے لیے جائیں، اور ان کی قیمت فقیروں پر صدقہ کر دی جائے۔ حضرت عمر بن عبد العزیز نے نہایت مستعدی کے ساتھ اس حکم کی تعمیل کی،

حضرت عمر بن عبد العزیز نے مسجد کو شہید کرنا شروع کیا تو اکثر فقہائے مدینہ مثلاً قاسم، سالم ابو بکر بن عبد الرحمن وغیرہ ساتھ تھے، ان بزرگوں نے مسجد کی داغ بیل ڈالی اور اس کی بنیاد قائم کی،

ولید نے جب تعمیر مسجد نبوی کا ارادہ کیا تو اسی وقت شاہِ روم کو لکھا کہ ہم اپنے پیغمبر کی مسجد تعمیر کر رہے ہیں، ہم کو مدد و چنانچہ شاہِ روم نے لاکھ شقال سونا، سوزدور اور چالیس ٹھٹھ نسیفا اور کچھ بھیجے۔ بس کو ولید نے حضرت عمر بن عبد العزیز کے پاس بھیج دیا اور لکھا کہ مائیں کے کندھروں میں سے انسیفا تلاش کیجئے، چنانچہ جب یہ مصالح مہیا ہو گیا تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے اس اہتمام کے ساتھ مسجد کی تعمیر کا کام شروع کروایا کہ جب کوئی کاریگر نسیفا کا ایک بڑا تخت بناتا تھا تو اسکو ۳۰۰ دینار بطور انعام کے دیتے تھے،

مسجد نبوی میں اگرچہ مختلف قسم کے تعمیرات ہو چکے تھے لیکن کنگرہ اور محراب کی طرف اب تک کسی کا خیال رجوع نہیں ہوا تھا، اس کی ایجاد کا شرف حضرت عمر بن عبد العزیز کو حاصل ہوا چنانچہ انھوں نے مسجد کے چاروں کنارے محراب قائم کروائی اور پرنالے وغیرہ سیسے کے بنوائے، تعمیر کا کام مشہد میں شروع ہوا تھا، اور شہر میں ختم ہوا، اسی سنہ میں ولید نے حج اور حج ساتھ مسجد کا معائنہ کرنا چاہا، چنانچہ جب مدینہ کے قریب پہنچا تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے اکابر مدینہ کو ساتھ لیکر نہایت شان و شوکت سے اس کا استقبال کیا، ولید نے مسجد میں جا کر ہر طرف گھوم گھوم کے دیکھنا شروع کیا مسجد کے مقصورہ کی چھت پر نظر پڑی تو اس نے حضرت عمر بن عبد العزیز سے کہا کہ تمام پستین اسی وضع کی کیوں نہیں بنوائیں؟ بولے حضرت زیادہ پڑتا صرف قبلہ کی دیوار اور دونوں جمعوں کے درمیان ۴۵ ہزار دینار صرف ہوتے۔

نوٹ: ولید کے ایما سے حضرت عمر بن عبد العزیز نے مسجد کے ساتھ ساتھ ایک نوارہ بھی تیار کرایا چنانچہ ولید نے حج کیا، تو نوارہ اور مخزن آب کو دیکھ کر نہایت خوش ہوا اور اس کے لیے بہت سے ملازم رکھے اور

۱۔ خلافت الزنا صفحہ ۳۹، ۲۔ خلافت الزنا صفحہ ۴۰، ۳۔ یقوی صفحہ ۳۴۰، ۴۔ طبری صفحہ ۲۳۲، ۵۔ اس استقبال کی پوری تفصیل بھی، ۶۔ خلافت الزنا صفحہ ۴۰،

حکم دیا کہ اہل مسجد کو اس سے پانی پلایا جائے،

تیسرے ساجد اطراف مدینہ رسول اللہ (صلی اللہ علیہ وسلم) نے مدینہ کے اطراف میں جن جن مقامات پر نماز افراتی تھی، لوگوں نے اس جگہ تیرکا سمولی طور پر مسجد بنوا لی تھیں، حضرت عمر بن عبد العزیز نے مسجد نبوی کو نئے سرے سے تعمیر کروایا تو ان ساجد کی طرف توجہ کی اور ان کو منقش پتھروں سے تعمیر کروایا،

تیسرا دھواری راہ، اسی سال ولید نے حضرت عمر بن عبد العزیز اور دوسرے عمال کو لکھا کہ مدینہ اور مہوادیوں کے شہروں میں بہت کثرت کوئین کھدوائے جائیں، اور پہاڑوں کے دشوار گزار راستے ہموار کیے جائیں،

یہ کھجاک کی خدمت انجام دے، اسلام میں پائیکس اور مذہب چونکہ ہمیشہ سے خیر و شکر ہے اسلئے خلفاء راشدین ہی کے زمانہ سے یہ رسم قائم ہو گئی تھی کہ خلفاء ایام حج میں میر کھجاک بننے سے اور لوگوں کو اپنے ساتھ لے جاتے تھے، حضرت عمر بن عبد العزیز نے بھی اپنے نانہ گورزی میں یہ مقدس خدمت متعدد بار انجام دی جب تک یعقوبی نے ان تمام سالوں کی تصریح کی کہ جن میں انھوں نے لوگوں کو اپنے ساتھ حج کرایا،

موزلی، حضرت عمر بن عبد العزیز نے ۷۷ھ سے لیکر ۸۷ھ تک گورزی کی، اور مدینہ کے ساتھ مکہ اور طائف بھی اذن کے زیر حکومت رہے، لیکن آخر کار ۸۷ھ میں ان کو اس عہدہ سے الگ ہونا پڑا تاہم طبری میں اس کی یہ وجہ لکھی ہو کہ آخرت عمر بن عبد العزیز نے ولید کو ایک خط لکھا جس میں حجاج کے مظالم کی شکایت کی، حجاج کو اس کی خبر ہوئی تو اس نے جل کر ولید کو ایک خط لکھا کہ عراق سے بہت سے مفسدہ پروانہ لگا جلا وطن ہو کر مکہ اور مدینہ میں آباد ہو گئے ہیں جو ایک قسم کی سیاسی کمزوری ہو ولید نے لکھا کہ مجھے دو قابل شخصوں کے نام بتاؤ جو مدینہ اور مکہ کی گورزی کر سکیں، حجاج نے خالد بن عبد اللہ اور عثمان بن حیان کے نام لکھ بھیجے، ولید نے حضرت عمر بن عبد العزیز کو موزول کر کے خالد کو مکہ کا اور عثمان کو مدینہ کا گورزر مقرر کر دیا،

لیکن سیرت عمر بن عبدالعزیز میں لکھا ہے کہ سترہ مہینے ولید نے حضرت عمر بن عبدالعزیز کو لکھا کہ غیب کو سزا دیں حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اگرچہ اس حکم کی تعمیل کی اور ادن کو سو کوڑے لگوائے، قید خانہ میں مجوس رکھا، اور ادن کے جسم پر ٹھنڈا پانی چھڑکوا یا تاہم اس قسم کی سفالیاں ادنیٰ عظمت کے بالکل مخالف تھیں، چنانچہ جب ان سزاؤں کے بھگت لینے کے بعد لوگ ادن کو لگے تو حضرت عمر بن عبدالعزیز نے ماحسوں کو بھیجا کہ جا کر ادن کی حالت دریافت کر آئیں، وہ آئے تو کہا کہ عمر بن عبدالعزیز کو ادن کی موت میں شبہ ہے، لوگوں نے چہرے سے چادر اولٹ دی، تو انھوں نے اذ کو مردہ پایا، پیٹے تو اذ کا میان ہو کہ وہ پریشانی میں کبھی ادھٹے تھے کبھی کھڑے ہو جاتے تھے، انھوں نے انتقال کی خبر سنائی تو حضرت عمر بن عبدالعزیز میں پرگڑے اور انا للہ پرٹھنے ہوئے ادھٹے، اور گورنری سے استعفا دیدیا،

اگرچہ تمام خاندان بنو امیہ ہمارے امور میں حضرت عمر بن عبد العزیز کی طرف رجوع کرتا تھا لیکن سلیمان بن عبد الملک کو اوس پر اس قدر اعتماد تھا کہ اوس نے اوس کو گویا اپنا وزیر بنالیا تھا اس بنا پر اوس کے بعد جو لوگ خلافت کے مستحق ہو سکتے تھے اوس میں ایک حضرت عمر بن عبد العزیز بھی تھے، چنانچہ جب عہد نامہ خلافت پر سلیمان بن عبد الملک نے گناہ طریقہ سے بیعت لی تو خود حضرت عمر بن عبد العزیز کو خیال پیدا ہوا کہ قرعہ فال کہیں اوس کے نام تو نہیں پڑا؟ آخر کار اوس کا یہ خیال صحیح نکلا، چنانچہ سلیمان بن عبد الملک جب غام واقع میں جرفوج کا اجتماع گاہ تھا، ۹۹ھ میں بیارہوا اور اوس کو زبیت سے یا اسی ہوئی تو اوس نے پہلے اپنے نابالغ لڑکے ایوب کو ایک وصیت نامہ کے ذریعہ سے اپنا ولی عہد مقرر کیا، لیکن رجا بن حنیفہ نے اس سے اختلاف کیا کہ خلیفہ کا سب سے زیادہ قابل یادگار کارنامہ یہ ہے کہ وہ مساح شخص کو اپنا جانشین بنائے یہ سنکر سلیمان نے کہا کہ ابھی میں نے عزم مصمم نہیں کیا جو اسپر غور کروں گا، چنانچہ اوس نے دو ایک روز کے بعد اوس وصیت نامہ کو چاک کر دیا اور رجا بن حنیفہ کو بلا کر پوچھا کہ داؤد بن سلیمان کے متعلق تمہاری کیا رائے ہے؟ داؤد اوس وقت قسطنطنیہ میں تھے، رجا نے کہا آپ کو کیا معلوم ہے کہ وہ زندہ ہیں یا مر گئے؟ سلیمان نے کہا تو پھر تمہاری نگاہ کس پر پڑتی ہے؟ بولے ”آپ نام لیائے میں اوس پر غور کروں گا“ سلیمان نے کہا کہ عمر بن عبد العزیز کے متعلق تمہارا کیا خیال ہے؟ رجا نے کہا کہ وہ نہایت برگزیدہ مسلمان ہیں، سلیمان بولا تم میری ہی خیال ہے، لیکن اگر میں اوس کو خلیفہ

۱۱۲ تاریخ الخلفاء ذکرہ سلیمان بن عبد الملک،

مقرر کر دیا اور عبدالملک کی اولاد کا باطل لحاظ نہ کروں تو ایک فتنہ اودھ کھڑا ہوگا اور جب تک میں
اون میں کسی کو اون کے بعد ولی عہد نہ بنا لوں وہ لوگ اون کی خلافت کو تسلیم نہ کریں گے، اسلئے یزید بن
عبدالملک کو اون کے بعد ولی عہد بنانا ہوں، میرا یہ طرز عمل اون کو تسکین دیدیگا،

رجاء نے بھی اس سے اتفاق کیا اور سلیمان نے خود اپنے ہاتھ سے عہد خلافت لکھا، اور اوسکو
نہر بند کر کے کعب بن جابر افسر پولیس کے پاس کھلا بھیجا کہ میرے تمام خاندان کو ایک جگہ
مجمع کریں، وہ لوگ جمع ہوئے تو اوس عہد نامہ کو رجاء کے حوالہ کیا اور کہا کہ یہ میری تحریر ہے،
اون کو حکم دے کہ جس کو میں نے خلیفہ مقرر کیا ہو اوس کے ہاتھ پر بیعت کریں، رجاء نے اون کو خلیفہ کا
یہ حکم سنایا تو سب نے سمجھا، اظہار کیا اور پوچھا کہ کیا ہم خلیفہ کے پاس جا کر سلام عرض کر سکتے ہیں؟
رجاء نے کہا ہاں، چنانچہ جب وہ لوگ اندر گئے تو سلیمان نے رجاء کے ہاتھ کی طرف اشارہ کر کے کہا
کہ یہ میرا وصیت نامہ ہے جس کو میں نے خلیفہ مقرر کیا ہے اوس کے ہاتھ پر بیعت کرو، اور اوس کے فرمانبردار
ہو، اس پر سب نے الگ الگ بیعت کی، چونکہ یہ بیعت گناہ تھی اسلئے جب تمام خاندان کے لوگ
بہت گئے تو مستحقین خلافت شلاً ہشام بن عبدالملک اور حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اپنے متعلق
سوال کیا لیکن رجاء نے اس تحریر کو بالکل صیغہ راز میں رکھا، اور کسی کو اوس کے ایک حرف
سے بھی اطلاع نہ دی، اس کے تین دن بعد سلیمان نے انتقال کیا، لیکن رجاء نے نہایت اہتمام
کے ساتھ اوس کی موت کو چھپایا اور دروازے پر نہایت معتبر اشخاص کو بٹھا دیا کہ کوئی شخص غلط
کلمہ جانے نہ پائے اور دوبارہ تمام خاندان بنو امیہ کو مسجد باقی میں جمع کیا اور نئے سرے سے بیعت لینا
چاہی لیکن اون لوگوں نے کہا کہ جب ہم ایک بار بیعت کر چکے ہیں تو کیا دوبارہ بیعت کریں، رجاء نے
کہا کہ یہ امیر المؤمنین سلیمان بن ادنا کا جو فرماں ہے اور جس کو اونھوں نے خلافت کے لئے انتخاب کیا ہے
اوس کے لئے بیعت کرو، سب نے ہر ایک ایک کر کے بیعت کی، اب جبکہ رجاء کو یقین ہو گیا کہ معاہدہ

بیعت سکھ ہو گیا تو انھوں نے بیعت نامہ کا مضمون پڑھ کر سنایا اور سلیمان کی موت کی خبر دی، حضرت عمر بن عبد العزیز کا نام آیا تو ہشام بن عبد الملک نے کہا کہ ہم اون کے ہاتھ پر قیامت تک بیعت نہیں کر سکتے، بولے کہ "خدا کی قسم اوٹھو اور بیعت کرو ورنہ تمہارا سر قلم کر دوں گا، اس کے بعد بجار نے حضرت عمر بن عبد العزیز کا ہاتھ پکڑ کر منبر پر کھڑا کر دیا، اور انھوں نے اس بار عظیم پر اور ہشام نے اپنی ناکامی پر (اناللہ) پڑھا،

ان تمام مراحل کے طے ہونے کے بعد سلیمان بن عبد الملک کی تجبیز و تکفین کا سامان کیا گیا اور خود حضرت عمر بن عبد العزیز نماز جنازہ پڑھائی، اور خود اس کو قبر میں اتارا، تجبیز و تکفین سے فایغ ہونے کے بعد تمام شاہی سواران جس میں خجور اور ترکی گھوڑے وغیرہ تھے حاضر کئے گئے، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے کہا کہ "میرا خچر میرے لیے کافی ہے" یہ کہہ کر اون کو واپس کر دیا، انسر لو پس نیز و لیکر آگے آگے چلا تو اسکو ہٹا دیا اور کہا کہ "میں بھی تمام مسلمانوں کی طرح ایک مسلمان ہوں"

واپسی کے وقت لوگوں کو خیال ہوا کہ قسیر خلافت میں نزول اجلال ہو گا، لیکن چونکہ اس میں سلیمان کے اہل و عیال تھے، اسلئے اپنے ہی خیمہ میں اترے، اور کہا کہ "میرا خیمہ میرے لیے کافی ہے" اندر داخل ہوئے تو لونڈی نے اون کے بشرے کو دیکھ کر کہا کہ "آپ شاید متروکین" بولے کہ "یہ تشویشناک بات ہی ہے، مشرق و مغرب میں امت محمدیہ کا کوئی فرد ایسا نہیں ہے جس کا بھہر حق نہ ہو اور بغیر مطالبہ و اطلاع اسکا ادا کرنا بھہر فرض نہ ہو، اس کے بعد مسجد میں آئے اور منبر پر کھڑے ہو کر ایک خطبہ دیا جس کا خلاصہ یہ ہے،

لوگو! مجھ کو خلافت کا بار بغیر اس کے کہ مجھ سے رائے بجاتی، یا میں اسکا خواستگار ہوتا، یا عام مسلمانوں سے مشورہ لیا جاتا، الہی الگا، میری بیعت کا جو قلاوہ تمہاری گردنوں میں ہے میں اس کو خود نکال لیتا ہوں، اب جس کو پسند کر دیا یا خطبہ مقرر کر دیا

اس خطبہ کو سن کر تمام لوگوں نے باوازنہ کہا کہ ہم نے آپ کو اپنا خلیفہ منتخب کیا، اور آپ کی خلافت پر

راضی ہوئے۔ جب یہ ہنگامہ خاموش ہوا تو انھوں نے حمد و نعت کے بعد ایک مفصل تقریر کی حسین لوگوں کو اتقونی، فکر آخرت اور تذکیر موت کی طرف توجہ دلائی اور آخر میں بآواز بلند فرمایا کہ

لوگو! جو شخص خدا کی اطاعت کرے، اس کی اطاعت واجب ہو، اور جو شخص اس کی نافرمانی کرے

اس کی فرمان برداری جائز نہیں جب تک میں خدا کی اطاعت کروں میری اطاعت کرو، اور اگر

میں اس کی نافرمانی کروں تو میری فرمانبرداری تم پر فرض نہیں ہے،

یہ سب کچھ ہو چکا لیکن عبدالعزیز بن ولید کو اب تک حضرت عمر بن عبدالعزیز کی خلافت اور بیعت کا حال معلوم نہیں تھا، اسلئے جب اسکو سلیمان بن عبدالملک کی موت کا حال معلوم ہوا تو اپنے ہمراہیوں سے اپنے ہاتھ پر بیعت کی، اور اون سے بیعت لیکر دمشق کا رخ کیا کہ وہاں بھی چل کر لوگوں سے بیعت لے، دمشق پہونچا تو معلوم ہوا کہ خود سلیمان کی وصیت کے موافق لوگوں نے حضرت عمر بن عبدالعزیز کی خلافت پر بیعت کر لی ہے، اب حضرت عمر بن عبدالعزیز کی خدمت میں حاضر ہوا تو انھوں نے اس کے متعلق استفسار کیا، اس نے جواب دیا کہ یہ سب کچھ لاعلمی میں ہوا مجھکو یہ معلوم نہ تھا کہ خود سلیمان نے کسی کو خلیفہ مقرر کیا ہے اسلئے میرے دل میں خیال پیدا ہوا کہ لوگ مال و دولت کو لوٹ نہ لیں، اس خیال سے میں نے اپنے ہاتھ پر بیعت لی، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے کہا کہ اگر لوگ تمھارے ہاتھ پر بیعت کر لیتے اور تم امور خلافت کو سنبھال لیتے تو میں تم سے بالکل اختلاف نہ کرتا، اور اپنے گھر میں بیٹھ رہتا، اب عبدالعزیز نے یہ کہہ کر تین آپ کے سوا کسی کو اسکا مستحق نہیں سمجھتا، انکے ہاتھ پر بیعت کر لی۔

حضرت عمر بن عبدالعزیز نے ان تمام مراحل کے بعد امور خلافت کی طرف توجہ کی، ایک کاتب بلوایا، در نہایت مختصر الفاظ میں ایک فرمان لکھوا کر تمام ممالک محروسہ میں بھیجا، تسلط ظہیمین جو فوج مقیم تھی، وہ رسد کی کمی سے بالکل فائدہ ست ہو رہی تھی اسکے لئے غلہ روانہ کیا اور اس کو واپس بلا لیا، سلیمان بن عبدالملک نے عام حکم دیا تھا کہ ہر جگہ سے گھوڑے جمع کر کے باہم گھوڑ دوڑ کرائی جائے،

ابھی گھوڑ دوڑ کا زمانہ نہیں آیا تھا کہ اس کا انتقال ہو گیا، حضرت عمر بن عبدالعزیز اگرچہ بذات خود اس کو ناپسند فرماتے تھے تاہم لوگوں نے سفارش کی کہ تمام لوگ دور دور سے تکلیف ادا کیا کر گھوڑے لائے ہیں، اسلئے گھوڑ دوڑ کی اجازت دی اور جن لوگوں کے ہاتھ میں ان رہاؤں کو انعام دلوائے،

مختلف شہروں میں عساکر و قضاۃ مقرر فرمائے، جن کے نام ملقات ابن سعد میں تفصیل

مذکور ہیں،

اموال منصوبہ کی واپسی

خلفائے جو ائمہ نے رعایا کے مال و جائیداد پر ظالمانہ قبضہ کر لیا تھا، انکا واپس دلانا ایک عہد و خلافت اسلامیہ کا سب سے مقدم فرض تھا، اور تائید ایزدی نے حضرت عمر بن عبدالعزیز سے سب سے پہلے یہی خدمت انجام دلائی، وہ جب سلیمان بن عبدالملک کی تجبیز و تکفین اور خلافت کے ابتدائی مراحل کو طے کر کے مکان پر واپس آئے تو قیلو کہ کراچا ہا، لیکن اسی حالت میں انکے صاحبزادے عبدالملک نے آکر کہا کہ ”آپ اموال منصوبہ کی واپسی سے پہلے سونا چاہتے ہیں حضرت عمر بن عبدالعزیز نے عذر کیا کہ میں نے سلیمان کی تجبیز و تکفین میں شب بیداری کی ہے سارے نماز ظہر کے بعد یہ خدمت انجام دوں گا لیکن عبدالملک نے کہا کہ ظہر کے وقت تک آپ کی زندگی کا کون ذمہ دار ہو سکتا ہے؟ حضرت عمر بن عبدالعزیز پر اس فقرہ کا اس قدر اثر ہوا کہ ان کو پاس بلا کر لے لایا اور ان کی پیشانی پر بوسہ دیکر فرمایا کہ ”اوس خدا کا شکر ہے جس نے مجھ کو ایک ایسی اولاد دی جو مجھ کو مذہبی کاموں میں مدد دیتی ہے“ اب قیلو کہ کا خیال خواب فراموش ہو گیا، اور فوراً اودھ کر مناد ہی کرائی کہ لوگ اموال منصوبہ کے متعلق اپنی اپنی شکایتیں پیش کریں،

دوسری روایت میں ہے کہ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے میمون ابن مہران کو محل اور القطار سے اس معاملہ میں مشورہ کیا تو کچھول نے دبی زبان سے اپنی رائے ظاہر کی جس کو حضرت عمر بن عبدالعزیز نے ناپسند فرما کر میمون بن مہران کے چہرے کی طرف دیکھا، میمون نے کہا کہ اپنے صاحبزادے عبدالملک کو بھی طلب فرمایا، وہ ہم لوگوں سے کم صائب الرائے نہیں ہیں، عبدالملک نے

لے سیرۃ عمر بن عبدالعزیز،

تو اودن سے پوچھا کہ لوگ احوال منسوب کا مطالعہ کر رہے ہیں، اس کے متعلق تمہارا کیا خیال ہے، بولے ”آپ اذکونورا واپس کر دیجئے، ورنہ جن لوگوں نے ان پر خاصانہ طریقہ سے قبضہ کیا ہے آپ بھی اودن کے شریک رہو گئے“

اب حضرت عمر بن عبدالعزیز نے منبر پر چڑھ کر لوگوں کی جائیدادیں واپس دلانا شروع کیں چونکہ خود بھی خاندان بنو امیہ کے رکن تھے اسلئے سب سے پہلے اپنی ذات اور اپنے خاندان سے ابتداء کی اور جاگیروں کی جو سندیں تھیں اودن کی نسبت اپنے سونی مزاحم کو حکم دیا کہ وہ بڑھ بڑھ کر سناٹے جائیں، وہ ان سندوں کو بڑھ بڑھ کر سناٹے جاتے تھے اور حضرت عمر بن عبدالعزیز اودن کو مراض سے کترتے جاتے تھے، نو کی جاگیریں حرب کے مختلف حصوں، مثلاً مین، اور یا مہ وغیرہ میں تقسیم ہوتی تھیں حضرت عمر بن عبدالعزیز ان سب سے دست بردار ہو گئے، یہاں تک کہ ایک انگوٹھی کا نگینہ جو انکو ولید نے دیا تھا اوسکو بھی واپس کر دیا، مزاحم سے یہ کیا گیا، اور بولے کہ اولاد کی معاش کا کیا سامان ہوگا؟ حضرت عمر بن عبدالعزیز کے رخساروں پر آنسو جاری ہو گئے اور بولے کہ اودن کو خدا پر چھوڑتا ہوں“ اپنے اور اپنے اہل و عیال کے مصارف کیلئے صرف خیرہ اور ایک نہر کو محفوظ رکھا جس کو انھوں نے اپنے عطیہ کی آمدنی سے کھدوایا تھا، اور جس کا سالانہ منافع کم بیش ۵۰ دینار تھا۔ لیکن جب خیرہ کے متعلق معلوم ہوا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے عہد تک تمام مسلمانوں کا عام حق تھا لیکن حضرت عثمانؓ نے اوس کو اپنے عہد خلافت میں اوس کو مروان کی جاگیر میں دیدیا جو دراثہ بعد وراثتہ حضرت عمر بن عبدالعزیز کے قبضہ میں آیا تو اوسکو بھی واپس کر دیا اور صرف نہر کو باقی رکھا،

سب سے زیادہ اہم معاملہ باغ فدک کا تھا جو اس وقت اونکے قبضہ میں تھا، ابن سعد نے لکھا ہے کہ جب وہ خلیفہ ہوئے تو اونکی اور اونکے اہل و عیال کی معاش کا تمام تر دار و مدار صرف فدک پر تھا جسکی سالانہ آمدنی ۱۰ ہزار دینار تھی، لیکن خلیفہ ہونے کے ساتھ ہی انھوں نے فدک کے متعلق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اور خلفائے راشدین کے طرز عمل کا پتہ لگا کر شروع کیا، جب انکشاف حقیقت ہوا تو عام مروانی خاندان کو جمع کر کے کہا کہ فدک خاص رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کا خالصہ تھا جس کی آمدنی آپ اپنے

اور نبو پاشم کی مختلف ضروریات میں سرت کرتے تھے خود فاطمہ نے آپ سے اوسکو لگایا تھا، لیکن آپ نے انکا رفراد یا تھا، حضرت عمرؓ کے زمانہ تک اسی کے موافق عمل ہوتا رہا لیکن اخیر میں مردان نے اوس کو اپنی جاگیر میں داخل کر لیا، اس کے بعد وہ میرے قبضہ میں آیا لیکن جو چیز رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فاطمہ کو نہیں دی اوس میں میرا کوئی حق نہیں ہے، اور میں تم کو گواہ بنا تا ہوں کہ فدک کی جو حالت عہد رسالت میں تھی اوس کو اوس کی طرف لوٹا تا ہوں، چنانچہ اسکے متعلق ابو بکر بن محمد بن عمرو بن حزم کو ایک خط لکھا کہ مجھے تحقیقات کے بعد معلوم ہوا کہ فدک سے فائدہ اٹھانا میرے لئے جائز نہیں، اسلئے میں اوس کو اوس حالت پر لانا چاہتا ہوں جو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اور خلفائے راشدین کے زمانے میں تھی، جب آپ کو میرا یہ خط ملے تو اوس کو ایک ایسے شخص کے قبضہ میں دیکھیے جو تمام حقوق کی محافظت کیسا تھ اوس کی نگرانی کرے۔

اوں کی بی بی فاطمہ کی ایک لونڈی تھی جس پر وہ قبل خلافت فریقہ تھے، خلافت کے بعد وہ ایک بن بنہ نور کو اوں کے سامنے آئی، تو اوں نے پوچھا کہ تم فاطمہ کی ملک میں کیونکر آئیں؟ بولی کہ حجاج نے کوفہ کے ایک حال پر تاوان لگایا تھا، اور میں اوس کی ملوکہ تھی حجاج نے مجھے انتخاب کیا اور عبد الملک بن مروان کے پاس بھیج دیا میں اوس وقت بالکل بچہ تھی اسلئے عبد الملک نے مجھے اپنی لڑکی فاطمہ کو دیدیا حضرت عمر بن عبد العزیز نے پوچھا کہ وہ حامل کیا ہوا؟ بولی کہ مر گیا، البتہ اوس کی اولاد موجود ہے، جب کل حال نہایت بُرا ہے، حضرت عمر بن عبد العزیز نے فوراً اوں کو طلب کر کے اذکاتام مال مع اوس لونڈی کے واپس کر دیا، لونڈی چلنے لگی تو بولی کہ آپ کا عشق کیا ہوا؟ بولے کہ وہ اب تک ہے، بلکہ اور

لے ابو داؤد کتاب المخرج والامتناب فی صفایا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من اموال طبقات ابن سعد و

سیرت مسمر بن عبد العزیز، طبقات میں جس طرح فدک حضرت عمر بن عبد العزیز کے قبضہ میں آیا اوسکی تفصیلی تاریخ بھی لکھی ہے۔

بڑھ گیا ہے،

فاطمہ کے پاس ایک نہایت قیمتی جواہر تھا، جس کو عبدالملک نے دیا تھا، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اون سے کہا کہ تم کو دو باتوں میں سے ایک کا اختیار ہو، اس کو واپس کر دیا مجھے یہ صلہ ہو جاؤ، انھوں نے کہا کہ میں آپ کو اسپرادر اس سے کہی گئے بیش قیمت جواہرات پر ترجیح دیتی ہوں، چنانچہ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اس کو بیت المال میں داخل کر دیا، اون کے بعد جب یزید غلیفہ ہوا تو اس نے اس جواہر کو پھر فاطمہ کو دینا چاہا مگر انھوں نے انکار کر دیا،

اس کے بعد عام طور پر لوگوں کے اموال منسوبہ واپس دلائے، ابن سعد نے طبقات میں لکھا ہے کہ امیر معاویہ کے زمانہ سے لیکر اون کے زمانہ تک جو جائیدادیں غصب کر لی گئی تھیں انھوں نے سب واپس دلا دیں اور یہ سلسلہ تا دم مرگ قائم رہا حقوق کی واپسی کے لیے کسی قطعی شہادت یا حجت کی ضرورت تھی، بلکہ جو شخص دعویٰ کرتا تھا معمولی سے معمولی ثبوت پر اس کا مال واپس مل جاتا تھا، ایک بار بدون نے دھکی کیا کہ انھوں نے ایک قطعہ زمین آباد کیا تھا جس کو عبدالملک نے اپنی بعض اولاد کو دیدیا حضرت عمر بن عبدالعزیز نے فرمایا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا ہے کہ زمین خدا کی زمین ہے، اور بندہ خدا کے بندے ہیں جس نے دینار زمین کو آباد کیا وہ اس کا حق چھ لکھ زمین بدون کو واپس دلا دی،

ان ذاتی سرگرمیوں کے ساتھ اُمراء و عمال کو ہدایتیں بھیجتے رہتے تھے کہ وہ اسی مستعدی کے ساتھ اموال منسوبہ کو واپس دلائیں، ابوالزناد کا بیان ہے کہ عراق میں ہم کو حضرت عمر بن عبدالعزیز نے کہا کہ ہم اہل حقوق کے حقوق واپس دلا دیں، چنانچہ ہم نے اس کام کو شروع کیا تو عراق کا بیت المال بالکل خالی ہو گیا، اور حضرت عمر بن عبدالعزیز کو شام سے روپیہ بھیجا پڑا، ابوبکر بن محمد بن عمرو بن عزم کہتے ہیں کہ عمر بن عبدالعزیز کی کوئی تحریر ایسی نہیں آتی تھی جس میں اموال منسوبہ کی واپسی، احیاء سنت،

ملک سیرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۱۱۰۹، طبقات ابن سعد تذکرہ عمر بن عبدالعزیز،

امانت بہت، یا تقسیم و تقرری عطیہ کی بہایت درج نہ ہو، ایک بار اذکو لکھ بیجا کہ دفتر کا جائزہ لین اور قدیم خیال نے کسی مسلمان یا ذمی پر ظلم کیا ہو تو اوس کا مال واپس کر دین، اور اگر وہ خود زندہ نہ ہو تو اوس کے ورثہ کو دیدین۔

جو حال اون کے اس حکم میں لیت و صل کرتے تھے اون سے بہت ناراض ہوتے تھے، عہد یحییٰ کے حال تھے، ایک بار اونھوں نے اس معاملہ میں لیت و صل کی تو اذکو لکھا کہ تین تم کو لکھتا ہوں کہ مسلمانوں کے احوال مضروبہ کو واپس کر دو اور تم اس کے متعلق مجھ سے سوال و جواب کرتے ہو، تعین یہ معلوم نہیں ہے کہ میرے اور تمہارے درمیان کس قدر بُعد مسافت ہے، اور تم کو اپنی موت کے وقت کی بھی خبر نہیں، اگر میں تم کو لکھتا ہوں کہ ایک مسلمان کی غضب شدہ بکری واپس کر دو تو تم کھتے ہو کہ وہ بھوری ہو یا سیاہ مسلمانوں کا مال واپس کر دو اور مجھ سے اس معاملہ میں خط و کتابت نہ کرو۔

بعض حال جو انکی طرف سے مقرر ہو کر جاتے تھے وہ خود اطلاع دیتے تھے کہ ہم سے پہلے جو حال تھے اونھوں نے بجز خدا کا مال غضب کر لیا تھا اگر امیر المومنین کا ارشاد ہو تو وہ مال اون سے ضبط کر لیا جائے، حضرت عمر بن عبد العزیز اذکو حکم لکھوا دیتے تھے کہ اس معاملہ میں مجھ سے مشورہ کرنے کی ضرورت نہیں اگر شہادت ہو تو شہادت کے رو سے اور اقرار ہو تو اقرار کے رو سے مال واپس کر لو ورنہ حلف لیکر چھوڑ دو، عدسی بن اراطہ اور عبد الحمید کے ساتھ بھی معاملہ پیش آیا،

بیت المال سے جو تعین واپس دلاتے تھے اون کے متعلق پہلے یہ حکم دیا تھا کہ جب سے وہ بیت المال میں داخل ہوں او س وقت سے اونکی زکوٰۃ وصول کی جائے لیکن بعد کو حکم منسوخ کر دیا اور صرف ایک سال کی زکوٰۃ لی۔

سہ سیرۃ عربین عبد العزیز ص ۱۰۸، کتب حقائق تذکرہ عربین عبد العزیز، ابن و انصاری کے متعلق حوالہ نہیں دیا گیا جو وہ سب سیرۃ عربین عبد العزیز کے امسورین باب سے ماخوذ ہیں، بقیہ معلومات جن کتابوں سے لی گئی ہیں ان کا حوالہ دیا گیا ہے،

ہوال منصوبہ کی واپسی کا اثر خاندان بنو امیہ پر

حضرت عمر بن عبدالعزیز کے اس طرز عمل کا اثر مختلف لوگوں پر مختلف پڑا، خوارج کے فرقہ نے جو ہمیشہ خلفاء کے مقابلہ میں علم نبوات بلند کرتا رہتا تھا اس عدل و انصاف کا حال سنا تو سب نے تعجب ہو کر اس کا کھدیا کہ اب اس شخص سے جنگ کرنا ہمارے لیے مناسب نہیں لیکن تمام خاندان بنو امیہ و نعتہ برہم ہو گیا، اولاً تو ذاتی جائیداد کا ہاتھ سے نکل جانا خود اشتغال کا سبب ہو سکتا تھا، اوس کے ساتھ قدیم تفوق و امتیاز نے ان کے لئے مساوات کو بالکل خواب فراموش بنا دیا تھا، اسلئے انھوں نے اپنے آپ کو تمام مسلمانوں کیساتھ ایک سطح پر دوش بدوش کھڑا ہوا دیکھا تو ان کو اپنی سخت ذلت محسوس ہوئی سب سے بڑی بات یہ تھی کہ حضرت عمر بن عبدالعزیز کے اس طرز عمل سے ان لوگوں کو یقین ہو گیا تھا کہ حضرت عمر بن عبدالعزیز سے پہلے خلفاء بنو امیہ نے جو دوش اختیار کی تھی وہ شرفاً ناجائز اور عدل و انصاف کے مخالف تھی، اسلئے اس خاندان کو اپنے پورے سلسلہ کا دامن و اغدار نظر آتا تھا، چنانچہ اس خاندان کے مختلف افراد نے مختلف طریقوں سے خود حضرت عمر بن عبدالعزیز کے سامنے اسکا اظہار کیا،

ایک دن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے تمام مروانی خاندان کو جمع کر کے کہا کہ آج سے بنی مروان تم کو بہت سے حصے بہت سی عزتیں، اور بہت سی دولت ملی تھی، اور میں خیال کرتا ہوں کہ تمام اُمت کا نصف یا ثلث مال تمہارے قبضہ میں آ گیا تھا، سب نے یہ سن کر خاموشی اختیار کی، حضرت عمرو بن عبدالعزیز نے کہا کہ تجواب دو، میں نے ایک زبان ہو کر کہا کہ جب تک ہمارا سر ہمارے دھڑ سے الگ نہ ہو جائے ہم نہ اپنے آباؤ اجداد کی تکفیر کر سکتے نہ اپنی اولاد کو متعلق بنا سکتے، ایک دن حضرت عمر بن عبدالعزیز

ہشام بن عبد الملک کے سامنے گذشتہ مظالم کا ذکر کر رہے تھے، ہشام بے اختیار بول اٹھا کہ خدا کی قسم ہم نہ اپنے آباؤ اجداد پر عیب لگا سکتے، نہ اپنی قوم میں اپنی عزت کو برباد کر سکتے۔

ایک دن حضرت عمر بن عبد العزیز کے سامنے بہت سی لوٹیاں پیش کی جا رہی تھیں، اتفاق سے عباس بن الولید بن عبد الملک بھی اس موقع پر موجود تھا اور جب کوئی دلفریب لونڈی سامنے سے گذرتی تھی تو کہتا تھا کہ اے امیر المؤمنین اس کو خود لے لیجئے، جب اس نے بار بار اس فقرے کا اعلان کیا تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے فرمایا کیا تم مجھے زنا کی ترغیب دیتے ہو؟ عباس وہاں سے اٹھا اور خاندان کے چند افراد سے کہا کہ ایسے شخص کے دروازے پر کیوں بیٹھے ہو جو تمہارے آباؤ اجداد کو زانی کہتا ہو، ان اسباب سے تمام مروانی خاندان نے حضرت عمر بن عبد العزیز کے اس حادثہ لانہ طرز عمل کو نہایت ناپسندیدگی کے ساتھ دیکھا اور ان کو مختلف طریقوں سے اس سے روکنا چاہا، عمر بن الولید بن عبد الملک نے ان کو ایک نہایت سخت خط لکھا جس کا خلاصہ یہ ہے:

ہم نے گذشتہ خلفاء پر عیب لگایا، اور ان کی اور ان کی اولاد کی دشمنی سے ان کے مخالف روخی اختیار کی، تمہیں فحش کی دولت اور ان کی میراث کو ظلم وعدوان سے بیت المال میں داخل کر کے قطع رحم کیا، اے عبد العزیز کے بیٹے خدا سے ڈرو اور اس کا خیال کرو کہ تم نے ظلم کیا ہے تم نے منبر پر بیٹھنے کے ساتھ ہی اپنے خاندان کو ظلم و جور کے لیے مخصوص کر لیا، اس خدا کی قسم جس نے محمد صلی اللہ علیہ وسلم کو بت سی نعمتیں کے ساتھ مقرر کیا تم اپنی اس حکومت میں جس کو تم نصیب کئے ہو خدا سے بہت دور ہو گئے، اپنی خواہشوں کو روکو اور یقین کرو کہ تم ایک جبار کے سامنے اور اس کے قبضے میں ہو اور اس حالت پر چھوٹے نہیں جا سکتے،

حضرت عمر بن عبد العزیز اگرچہ سراپا ظلم تھے تاہم اس معاملہ انہوں نے کسی قسم کی نرمی اختیار نہیں کی اور اس کو نہایت سخت جواب لکھا جس کا ترجمہ یہ ہے:

مجھے تمہارا خلا، اور جیسا تم نے لکھا یونین ویسا ہی جواب دو لگا، تمہاری ابتدائی حالت یہ ہے۔
 کہ تمہاری ماں بناتہ سکون کی نوٹدی ہے جو محض کے بازاروں میں اسی ماری پھرتی تھی اور خراب
 کی دوکانوں میں جا کر کرتی تھی اوسکو بیان بن بیان نے مسلمانوں کے مال غنیمت سے خرید
 اور تمہارے باپ کو بیٹہ دیا، اوسی سے تم پیدا ہوئے، تو کس قدر بڑی پرمان، اور کس قدر بڑا بچہ،
 اس کے بعد تم نشوونما پا کر ایک معاند و ظالم ہوئے، تمہارا خیال ہو کر میں ظالموں میں سے ہوں،
 میں نے تم کو اور تمہارے خاندان کو خدا کے مال سے جس میں اہل قرنی، ساسکین، اور یو اؤن کا
 حق ہے محروم کر دیا، لیکن مجھ سے زیادہ ظالم اور مجھ سے زیادہ خدا کے عہد کا چھوڑنے والا وہ شخص ہو
 جس نے تم کو بچپن اور سفاهت کی حالت میں مسلمانوں کی ایک چھاؤنی کا افسر مقرر کیا، اور تم
 اپنی رائے کے موافق اودن کے معاملات کا فیصلہ کرتے رہے، اس مقرر کا بوجھت پدہری کے اور
 کوئی مقصد نہ تھا، پس پشکار ہو تجھ پر اور پشکار ہو تیرے باپ پر قیامت کے دن تمہارے کس قدر
 مدعی ہوں گے، اور تمہارا باپ اپنے عیون سے کیونکر نجات پائے گا،

مجھ سے زیادہ ظالم اور مجھ سے زیادہ خدا کے عہد کا چھوڑنے والا وہ شخص ہو جس نے جملہ
 کو عرب کے خنس پر مقرر کیا جو حرام خون بہاتا تھا اور حرام مال لیتا تھا،

مجھ سے زیادہ ظالم، اور مجھ سے زیادہ خدا کے عہد کا چھوڑنے والا وہ شخص ہو جس نے قرہ بن شریک
 جیسے لودہ بد کو مصکا حاکم مقرر کیا، جس نے راگ بجھ، لہو و لب اور خراب غلری کی اجازت
 دی، مجھ سے زیادہ ظالم اور خدا کے عہد کا چھوڑنے والا وہ شخص ہے جس نے عرب کے خنس میں
 حاکم بربر کا حصہ مقرر کیا،

اگر مجھے فرصت ہو تو میں تم کو اور تیرے خاندان کو وہ دشمن راستے پر لانا، ہم نے مدون سے حق
 کو چھوڑ دیا، اگر تم فرخت کیلے جاؤ اور تمہاری قبیلہ تمیون، سکینزن اور یو اؤن پر تقسیم کی جائے

تو کافی نہ ہوئی کیونکہ تم میں سب کا خدی، ہم پر سلام ہو، خدا کا سلام ظالموں کو نہیں پہنچتا،

ایک بار تمام خاندان نے اون کی خدمت میں ہشام بن عبد الملک کو اپنا وکیل بنا کر روانہ کیا، ہشام نے آکر کہا کہ اے امیر المومنین میں آپ کی خدمت میں آپ کے تمام خاندان کی طرف سے قاصد بکر آیا ہوں اور اون کے دل کی بات کہتا ہوں، وہ لوگ کہتے ہیں کہ آپ اپنے طرز عمل پر نظر ثانی کیجیے، اور ان کے قدیم حقوق کو قائم رہنے دیجیے، حضرت عمر بن عبد العزیز نے فرمایا کہ اگر تمہارے سامنے ایک معاملہ کے متعلق دو متاویز پیش کیے جائیں جن میں ایک صحابہ کا لکھا ہوا ہو اور ایک عبد الملک کا، تو تم دونوں میں سے کس پر عمل کر گئے؟ ہشام نے کہا جو مقدم ہو گا اوس پر عمل کر گئے، اب حضرت عمر بن عبد العزیز نے فرمایا تو میں کتابا شد کو سب سے مقدم پاتا ہوں اور میں اوس پر ہر اوس شخص کو اور ہر اوس چیز کو جو میرے زیر حکومت ہو یا میرے پہلے خلفاء کے زیر حکومت تھی چلانے کی کوشش کروں گا، اس پر سید بن خالد بن عمرو بن عثمان نے کہا کہ جو چیزیں آپ کے زیر فرمان ہیں ان پر حق و انصاف کے ساتھ حکومت کیجیے، لیکن گذشتہ خلفاء کی برائی اور بھلائی کو اپنے حال پر رہنے دیجیے، اور یہ آپ کے لئے کافی ہو گا،

حضرت عمر بن عبد العزیز نے فرمایا کہ اگر ایک شخص چند چھوٹے بڑے بچے چھوڑ کر مر جائے اور بڑے لڑکے چھوٹے بچوں کی دولت خود مرث کر ڈالیں اور چھوٹے بچے تمہارے سامنے ان کے طرز عمل کی فسکایت کریں، تو تم کیا کر گئے؟ خالنے نے کہا میں ان کے تمام حقوق واپس دلاؤں گا، حضرت عمرو بن عبد العزیز نے فرمایا تمہارے نزدیک بہت سے خلفاء اور ان کے اتباع نے لوگوں پر زبردستی کی، اور جب میں خلیفہ ہوا تو اون لوگوں نے مجھ سے وادہسی چاہی اور میں نے اسکے سوا کوئی تدبیر نہیں دیکھی کہ قوسی سے لیکر ضعیف کو واپس دلاؤں، خال نے اس موثر تقریر کو سنکر بول اٹھا کہ خدا امیر المومنین کو توفیق دے،

ایک بار تمام خاندان کے لوگ اون کے دروازے پر جمع ہوئے اور ان کے صاحبزادے عبد الملک سے کہا کہ یا تو ہمیں باریابی کی وجہ انت ملاؤ یا خود ہمارا پیغام امیر المومنین تک پہنچا دو، یا انھوں نے

پیغام پہنچانے پر اہمی عہری، تو سب نے کہا کہ اون سے پہلے جو خلفاء تھے وہ ہم کو عطیہ دیتے تھے اور سارے مراتب کا محاذ رکھتے تھے، لیکن تمہارے باپ نے ہم کو بالکل محروم کر دیا، اونھوں نے جا کر یہ پیغام سنایا تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے کہا کہ جا کر کہدو کہ میرا باپ کہتا ہے کہ اگر میں اپنے خدا کی نافرمانی کروں تو قیامت کے عذاب سے ڈرنا ہوں۔

اب سب نے آخری تدبیر کی کہ حضرت عمر بن عبد العزیز کی بھوپھی کو اون کی خدمت میں بھیجا، وہ انہیں نوکرا کہتے تھے قربت و ارشادیت کرتے ہیں اور کہتے ہیں کہ تم نے اون سے غبر کی دی ہوئی روٹی نہیں لی۔ حضرت عمر بن عبد العزیز بولے کہ میں نے اون کا کوئی حق نہیں روکا۔ وہ ولین کہتے لوگ اسکے متعلق گفتگو کرتے ہیں اور مجھے خوف ہے کہ تمہارے خلاف بغاوت نہ کروں، حضرت عمر بن عبد العزیز نے فرمایا کہ اگر میں قیامت کے سوا کسی دن سے ڈرون تو خدا مجھے اسکی باتوں سے نہ بچائے۔ اس کے بعد ایک اشرفی، گوشت کا ایک ٹکڑا، اور ایک ٹنگیٹھی منگوائی، اور اشرفی کو آگ میں ڈال دیا، جب وہ خوب سٹخ ہو گئی تو اس کو اٹھا کر گوشت کے ٹکڑے پر رکھ دیا، جس سے وہ بھن گیا، اب بھوپھی کی طرف مخاطب ہو کر کہا کہ اپنے بھتیجے کے لئے اس قسم کے عذاب سے بچنا نہیں مانگتیں؟

دوسری روایت میں ہے کہ اونھوں نے کہا کہ اے بھوپھی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے لوگوں کو ایک نہر پر چھوڑ دیا، پھر ایک شخص (ابوبکر) اس نہر کا مالک ہوا جس نے اس میں کسی قسم کا تیزاب نہیں کیا، پھر ایک دوسرا شخص (عمر) اس نہر کا مالک ہوا اور اس نے اس سے ایک چھوٹی سی نہر نکالی اور اسکے بعد اور لوگوں نے اس سے متعدد نہریں نکالیں یہاں تک کہ اس میں ایک قطرہ پانی نہ رہا اور وہ بالکل خشک ہو گئی خدا کی قسم اگر میں زندہ رہا تو تمام نہروں کو پاٹ کر پہلی نہر کو جاری کروں گا۔

اگرچہ حضرت عمر بن عبد العزیز پر ان شورشوں اور ان سفارشنوں کا کوئی اثر نہیں ہوا تاہم اونھوں نے مختلف اخلاقی طریقوں سے اپنے خاندان کی ناراضی کو کم کیا، ایک بارسلیمان بن عبد الملک

کا صاحبزادہ اون کی خدمت میں حاضر ہوا اور اپنی جائیر کی واپسی کا مطالبہ کیا۔ اور آستین سے ایک تحریر نکالی جس کو حضرت عمر بن عبد العزیز نے پڑھ کر کہا کہ یہ زمین کس کی تھی؟ اوس نے کہا علاج کی ہوئے تو مسلمان اس کے سب سے زیادہ مستحق ہیں۔ اوس نے کہا تو اسے امیر المومنین آپ میری دستاویز کو واپس کیجئے، بولے کہ اگر تم خود اسکو نہ لائے ہو تے تو میں اسکو تم سے نہ مانگتا، لیکن اب جبکہ تم خود اسکو لائے تو میں تم کو اجازت نہ دوں گا کہ بطریق باطل اسکے ذریعہ سے مطالبہ کرو، وہ یہ سن کر رو پڑا۔

ایک دن چند موانیوں کو اپنے یہاں روک رکھا اور باورچی سے کہدیا کہ کھانے میں جلدی نہ کرنا۔ دن چڑھ گیا تو یہ لوگ بھوک سے پیاب ہو گئے، اور باورچی سے کھانے کا تقاضا کیا اوس نے اون کو سستو اور کچھ رین کھلا دیں، جب وہ لوگ ان چیزوں کو پیٹ بھر کے کھا چکے تو باورچی کھانا لایا، لیکن ان لوگوں نے کھانے سے انکار کیا حضرت عمر بن عبد العزیز نے بار بار اصرار کیا لیکن ان لوگوں نے کہا کہ اب ہم کھا ہی نہیں سکتے، اب حضرت عمر بن عبد العزیز نے کہا تو پھر آگ میں کیون گھستے ہو؟ یعنی جب اسقدر سادہ غذا انسان کے لئے کافی ہو سکتی ہے، تو وہ پیٹ بھرنے کے لیے ناجائز ذریعہ عاشر کیوں اختیار کرتا ہے؟ یہ کہہ کر خود روئے اور ان لوگوں کو بھی رولایا،

غزوات و فتوحات

حضرت عمر بن عبدالعزیز اگرچہ اسلام کی تاریخ میں بحیثیت ایک فاتح کے شہور نہیں ہیں، تاہم ان کا عہد حکومت فوجی ہنگامہ آرائیوں سے بالکل خالی نہیں ہے، ان کے زمانے میں جو لڑائیاں پیش آئیں، ان کا سلسلہ ان کی خلافت کے ساتھ ساتھ شروع ہوا اور ان کی وفات تک قائم رہا، روم کو سلیمان بن عبدالملک کے زمانے میں جو فوج بھی گئی تھی، وہ رسد کی کمی سے سخت مصیبت میں مبتلا تھی، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے خلیفہ ہونے کے ساتھ ہی اس فاقہ مست فوج کی طرف نہایت مستعدی کے ساتھ توجہ کی، پانچ سو عہد گھوڑے اور کافی غلہ روانہ کیا اور تمام مسلمانوں کو فوجی اعانت کی طرف توجہ دلائی، اور مسلمہ بن عبدالملک کو تمام فوج کے ساتھ واپس بلا لیا۔

اسی سال ترکوں نے آذربائیجان پر حملہ کیا، اور بہت سے مسلمانوں کو قتل اور بہت سے مسلمانوں کو گرفتار کر لیا، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اس فتنہ کے اند کے لیے ابن حاتم بن نعمان الباہلی کو روانہ کیا، انھوں نے جا کر ان کی جماعت کے اکثر افراد کو تہ تیغ کر دیا، اور حضرت عمر بن عبدالعزیز کی خدمت میں بیجا س آدمیوں کو قید کر کے روانہ کیا،

مغربی مہم معنی اندلس وغیرہ کی طرف انھوں نے جو فوجیں روانہ کیں ان کے لیے نہایت کثرت سے ساز و سامان بھیاکئے، چنانچہ ایک انصر فوج کو لکھا کہ کتب مغربی مہم پیش آئے تو کسی شخص کو وہاں جانے کی اوس وقت تک اجازت نہ دو، جب تک وہ جماعت ساز و سامان اور پیادہ و سوار سپاہیوں کی پشت پناہی

۱۔ طبری صفحہ ۴۶۹، ۵۰۰ سیرۃ عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۵۰۹

۲۔ طبری صفحہ ۴۶۹، ۵۰۰

سے قوت کا کافی سرمایہ فراہم نہ کر لے تاکہ صحیح وسلامت واپس آئیں تو سب آئیں، اور ہلاک ہوں تو، سب ہوں،

ہندوستان میں خلفاء بنو امیہ کی فوجی ہنگامہ آرائی حضرت عمر بن عبدالعزیز کے دور حکومت سے بہت پہلے شروع ہو گئی تھی، اور حضرت عمر بن عبدالعزیز نے بھی ان کے فتوحات کے حدود میں کب قدر اضافہ کیا، چنانچہ عربوں مسلم البابی نے جو ہندوستان میں حضرت عمر بن عبدالعزیز کا عامل تھا ہندوستان کے بعض حصوں پر فوج کشی کی اور فتوحات حاصل کیں،

یہ وہ لڑائیاں ہیں جو غیر قوموں کے مقابل میں پیش آئیں لیکن مسلمان عین عراق میں فرقہ حروریہ نے خروج کیا چونکہ یہ مسلمانوں کا مقابلہ مسلمانوں کے ساتھ تھا اسلئے حضرت عمر بن عبدالعزیز کو خبر ہوئی تو انھوں نے اپنے عامل عبدالحمید کو لکھا کہ جب تک یہ لوگ خونریزی اور فتنہ و فساد نہ کریں ان سے کسی قسم کا تعرض نہ کیا جائے، ایک مستقل مزاج اور دور اندیش آدمی کے ساتھ فوج بھیج دی جائے، اور میرا

یہ حکم سنا دیا جائے، عبدالحمید نے عمر بن جریر بن عبداللہ البعلی کو دو ہزار سپاہیوں کے ساتھ حضرت عمر ابن عبدالعزیز کا حکم سنا کر روانہ کر دیا، اسکے ساتھ خود حضرت عمر بن عبدالعزیز نے بسطام کو جو خواجه کا سردار تھا ایک خط لکھا جس میں اوس کو ان الفاظ میں دعوت اصلاح دی اور اوس کے خروج کا سبب پوچھا،

مجھے معلوم ہوا کہ تم نے خدا اور خدا کے رسول کی حمایت میں خروج کیا ہوا، لیکن تم کو اسکا

جھ سے زیادہ حق نہیں ہے، آؤ ہم تم باہم نظر کریں اگر ہم حق پر ہوں تو تم تمام لوگوں کی طرح

حلقہ اطاعت میں داخل ہو جاؤ اور اگر تم حق پر ہو تو ہم اپنے معاملہ پر غور کریں گے،

بسطام نے اس خط کے جواب میں لکھا کہ آپ نے جو کچھ کیا اقتضائے انصاف ہی تھا، میں آپ کی خدمت میں

دو شخص بھیجا ہوں جو آپ سے مناظرہ کریں گے چنانچہ یہ دونوں شخص آئے اور حضرت عمر بن عبدالعزیز سے

سوال کیا کہ آپ تھے اپنے بعد زیہ کو کیون خلیفہ مقرر کیا؟ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے جواب دیا کہ اوسکو دوسرے نے خلیفہ بنایا ہے۔ اوس نے کہا کہ اگر کسی دوسرے کا مال آپ کی ولایت میں آئے اور آپ اوسکو ایک غیر متدین شخص کے حوالے کر دیں تو کیا آپ نے حق امانت ادا کیا؟ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اس کے جواب کے لیے تین دن کی ہملت مانگی اور وہ دونوں دن کے پاس سے چلے گئے،

طبقات ابن سعد میں عون بن عبداللہ بن عقبہ سے روایت ہے کہ ”بھٹو حضرت عمر بن عبدالعزیز نے خواج کے مقابلہ میں بھیجا، میں نے اون سے پوچھا کہ عمر بن عبدالعزیز پر تمہارا کیا اعتراض ہے؟ اونہوں نے جواب دیا کہ ہم کو اون پر صرف یہ اعتراض ہے کہ وہ اپنے خاندان کے گزشتہ خلفاء پر لعنت نہیں بھیجتے اور یہ اُن کی کمزوری ہے۔“ سیرۃ عمر بن عبدالعزیز میں اس مناظرے کی تفصیل اس طرح لکھی ہے کہ کئی غسانی نے حضرت عمر بن عبدالعزیز کو اطلاع دی کہ موصول کے اطراف میں حروریہ زرقہ کے چند لوگ جمع ہوئے ہیں، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اون کو لکھا کہ اون میں سے چند مناظرہ لڑنے کی سواری پر بھیج دے جائیں، اونہوں نے اس قسم کے چند بھیجے، اور اون کو گون نے اُنکر کہا کہ جب تک آپ اپنے خاندان والوں کی تکفیر نہ کریں، اون پر لعنت نہ بھیجیں، اون سے تبری نہ کریں ہم آپ کی اطاعت نہیں کر سکتے، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے فرمایا کہ خدا نے بھٹو کو بھیجنے کے لیے نہیں پیدا کیا ہے، البتہ اگر ہم اور تم دونوں زندہ رہے تو میں تم کو اور اپنے خاندان کو راہ راست پر لاؤں گا۔ لیکن جب اونہوں نے اس کو تسلیم نہیں کیا، تو حضرت عمر بن عبدالعزیز نے فرمایا کہ تمہارے مذہب میں بیچ کے سوا کسی اور چیز کی گنجائش نہیں ہے، بتاؤ تم نے کب سے یہ مذہب اختیار کیا ہے؟ اونہوں نے سالوں کی تعداد بتائی، بولے تو کیا تم نے فرعون پر لعنت بھیجی؟ اور اوس سے تبری کی؟ اونہوں نے کہا نہیں، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے کہا تو تم نے اوس کو کیوں کر چھوڑ دیا؟ میرے خاندان میں تو میرے پہلے ہر قسم کے لوگ تھے تو کیا اون سے چشم پوشی کرنا میرے لیے جائز نہ تھا؟ اس بحث و مباحثہ کے بعد اون کو ایک خط

لکھا جس میں ان الفاظ میں دعوت اصلاح دی،

خداوند تعالیٰ فرماتا ہو،

ادع الی سبیل ربک بال حکمة المعطیۃ اپنے خدا کے لئے کی طرت لوگوں کو حکمت اور غلطی سے

الحسنۃ جاد لہم بالقیۃ احسن، کے ساتھ دعوت دو اور ان سے بہتر طریقہ سے مباحثہ کرو،

اور میں تمہیں خدا کو یاد دلاتا ہوں کہ تم اپنے ان بزرگوں کے سے کام کرو جو اپنے ملکوں سے شیخیان مارتے

ہوئے، اور لوگوں کے سامنے اپنی نمائش کرتے ہوئے نکلے، وہ لوگ خدا کی راہ سے روکتے تھے، اور جو کچھ وہ لوگ

کرتے تھے خدا ان پر حاوی تھا، کیا تم میرے گناہ کی وجہ سے اپنے دین سے نکل رہے ہو، خونریزی کرتے

ہو، اور محرمات کی ہتک کرتے ہو، اگر ابو بکر اور عمر کے گناہ ان کی رعایا کو ان کے دین سے خروج کرنے پر آمادہ

کرتے تو ان کے بھی گناہ تھے، لیکن تمہارے آباء و اجداد ان کی جماعت میں تھے اور وہ اس سے نہیں نکلے پھر

تم جو چالیس پچاس آدمی ہو کیوں مسلمانوں کے مقابل میں خروج کرتے ہو، میں تمہا کو کہتا ہوں کہ اگر تم لوگ

میری اولاد ہو تے اور میں جس امر حق کی طرت دعوت دیتا ہوں اس سے رد گردانی کرتے تو میں

خالصہ لوجہ افتد تمہارا خون بہاتا یہ میری نصیحت ہو، اگر اس پر بھی تم نے ظلم کیا تو نصیحت کرنے

والوں پر ہمیشہ ظلم کیا گیا ہے۔

اس کے ساتھ اپنے عامل کو لکھا کہ اگر وہ کسی ذمی یا مسلمان سے تعرض کئے بغیر ممالک محروسہ میں

پھرتے رہیں تو ان کو اختیار ہے کہ جہاں چاہیں جائیں لیکن اگر انھوں نے کسی ذمی یا مسلمان کے جان مال سے

تعرض کیا تو ان کے معاملہ کا فیصلہ خدا سے چاہو، لیکن خواجہ پر اس بحث و مباحثہ اور غلط و پند کا

کچھ اثر نہ ہوا، انھوں نے لوگوں کے مال و دولت پر دست تظاول دراز کیا اور ڈاکے ڈالے اب

حضرت عمر بن عبدالعزیز نے حسب ذیل پابندیوں کے ساتھ جنگ کرنے کی اجازت دی،

- ۱- عورت، بچے، قیدی قتل نہ کیے جائیں، اور زخمیوں کا تعاقب نہ کیا جائے۔
 - ۲- فتح کے بعد جو مال غنیمت ہاتھ لے وہ اونکے اہل و عیال کو واپس دیدیا جائے۔
 - ۳- قیدی اوس وقت تک مقید رکھے جائیں جب تک وہ راہ راست پر نہ آجائیں،
- ان پابندیوں کے ساتھ عبد الحمید نے ادن پر حملہ کیا، اور سورہ اتفاق سے شکست کھائی حضرت عمر بن عبد العزیز کو شکست کا حال معلوم ہوا تو مسلمہ بن عبد الملک کی سپہ سالاری میں اہل شام کی ایک فوج مرتب کر کے بھیجی اور مسلمہ نے چند ہی روز میں ادن پر غلبہ حاصل کر لیا۔
- حضرت عمر بن عبد العزیز کے کارنامہ نئے جنگ میں بحری لڑائیوں کا مطلق تہ نہیں چلتا۔ بلکہ زرقانی میں ہر کہ حضرت عثمان کے زمانے سے بحری لڑائیوں کا جو سلسلہ شروع ہو کر برابر قائم رہا۔ اوس کو حضرت عمر بن عبد العزیز نے بالکل روک دیا، لیکن علامہ ابن عبد البر نے اسکی یہ تاویل کی ہر کہ حضرت عمر بن عبد العزیز نے بحری تجارت کی روک ٹوک کی تھی، جماد اور حج کے لیے وہ اس کی مانعت نہیں کر سکتے تھے، بہر حال حضرت عمر بن عبد العزیز کا بحری کارنامہ صرف یہ ہر کہ جب رومیوں نے سلسلہ میں لاذقیہ کے ساحل پر حملہ کر کے شہر کو برباد کر دیا، اور باشندوں کو گرفتار کر کے لینگے، تو حضرت عمر بن عبد العزیز شہر کی آبادی اور ساحل کی قلعہ بندی کا حکم دیا اور قیدیوں کی رہائی کے لیے فدیہ بھیجا، لیکن سلسلہ میں انکا انتقال ہو گیا، اور یزید بن عبد الملک نے اس کام کو پورا کیا، ایک روایت میں ہر کہ شہر کی تعمیر اور قلعہ بندی کا کام خود حضرت عمر بن عبد العزیز ہی کے عہد میں مکمل ہو گیا تھا۔

۱- سیرۃ عمر بن عبد العزیز صفحہ ۷۷، ۷۸، طبقات ابن سعد تذکرہ حضرت عمر بن عبد العزیز،

۲- زرقانی جلد ۲ صفحہ ۳۲۲، ۳۲۳، فتح البلدان صفحہ ۱۲۳،

عمال کی معزولی

بنو امیہ کی جابرانہ حکومت کا اثر صرف انہی تک محدود نہ تھا، بلکہ ان سے زیادہ ان کے عمال عایا کی خون آشامی کے غور ہو گئے تھے، اسلئے جب تک اس قسم کے عمال کو عبرت انگیز طریقے سے معزول نہ کیا جاتا وہ نظام سلطنت قائم نہ ہو سکتا جس کا سنگ بنیاد حضرت عمر بن عبد العزیز عدل و انصاف کی سطح پر رکھنا چاہتے تھے، اسلئے انھوں نے اموال معصومہ کی واپسی کے بعد اس قسم کے اجزاء کو اس جلاولہ نظام حکومت کی ترکیب سے الگ کرنا چاہا اور اس سلسلہ میں سب سے پہلے یزید بن مہلب کو معزول کیا، یزید بن مہلب کو حضرت عمر بن عبد العزیز ابتدائی سے ناپسند فرماتے تھے اور یزید بھی حضرت عمر بن عبد العزیز کو ریاکار خیال کرتا تھا، حضرت عمر بن عبد العزیز خلیفہ مقرر ہوئے تو انھوں نے مستحقین کو اسکو لکھا کہ تم کسی کو اپنی گورنری پر مامور کر کے چلے آؤ، یزید اس حکم کے مطابق اپنے لڑکے خالد کو اپنا قائم مقام کر کے مع کل ساز و سامان کے خراسان سے واسطہ آیا اور واسطہ سے کشتی میں سوار ہو کر بصرہ کی طرف روانہ ہوا، حضرت عمر بن عبد العزیز نے عدی بن ارطاة کے نام اسکی گرفتاری کا فرمان پہلے ہی سے بھیج دیا تھا، چنانچہ عدی نے موسیٰ بن الوجبہ الحمیری کو اسکی گرفتاری کے لیے روانہ کیا اور اس نے نہر متعل میں بصرہ کے پل کے پاس اسکو گرفتار کیا اور وہاں سے عدی نے اسکو بائرنجیوارا خلافت کی طرف روانہ کیا، یزید حضرت عمر بن عبد العزیز کے سامنے پیش کیا گیا تو انھوں نے کہا کہ مجھے سلیمان بن عبد الملک کے نام سے تھا، ایک خط ملا جو حسین تم نے لکھا، کہ اگر وٹکی رقم جمع ہوئی ہے، اب وہ رقم کمان ہو؟ اس نے پہلے تو انکار کیا لے یعقوبی بن ہرک وہ کل ساز و سامان لیکر اسلئے روانہ ہوا تھا کہ اسکو خراسان والوں پر اطمینان نہ تھا، اس سے ثابت ہوتا ہے کہ خود اہل خراسان اس سے برگشتہ تھے۔

لیکن پھر کہا کہ مجھے اجازت دیجئے کہ میں لوگوں سے لیکر یہ رقم واپس کر دوں۔ حضرت عمر بن عبد العزیز نے فرمایا کہ ایک بار تو لے چکے اب پھر دوبارہ انھیں سے لینا چاہتے ہو؟ یہ یعقوبی کی روایت ہے، لیکن تاریخ طبری میں ہے کہ جب حضرت عمر بن عبد العزیز نے اوس سے اس رقم کا مطالبہ کیا تو اوس نے کہا کہ تسلیان کے دربار میں مجھے جو درجہ حاصل تھا آپ کو معلوم ہے، میں نے تسلیان کو اس رقم کی اطلاع اس غرض سے دی تھی کہ لوگوں کو اوس کا حال معلوم ہو جائے، کیونکہ مجھے یقین تھا کہ تسلیان مجھ سے اوس کا مطالبہ نہ کرے گا، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے فرمایا کہ خدا سے ڈرو اور اپنی امانت ادا کرو یہ مسلمانوں کے حقوق ہیں اور میں ادا کروں گا۔ اشت نہیں کر سکتا، یہ کہہ کر اوس کو قید خانے میں بھیج دیا اور جراح بن عبد اللہ الحکمی کو خراسان کا گورنر مقرر کر کے روانہ کیا،

تاریخ یعقوبی میں ہے کہ جب جراح کو خراسان کا گورنر مقرر کرنے روانہ کیا تو یہ حکم دیا کہ غلہ کو پابند سلاسل (لیکن اس طرح کہ بیڑیاں نازکے ادا کرنے میں خلل انداز نہ ہوں) کر کے دربار خلافت میں روانہ کرو، جراح نے اوس کو نہایت عزت کے ساتھ گرفتار کر کے روانہ کیا وہ حضرت عمر بن عبد العزیز کی خدمت میں حاضر ہوا تو سر پر سفید ٹوپی تھی، اور دامن زمین یا گھٹنوں سے اونچے تھے حضرت عمر بن عبد العزیز نے اوس کو دیکھ کر فرمایا کہ ہم تک جو خبریں پہنچی ہیں تمہاری وضع اوس کے خلاف نظر آتی ہے غلہ نے کہا ہم تو خلفاء کے مقلد ہیں اگر تمہارے دامن دراز ہوں گے تو ہم بھی دامن اٹکاٹینگے، اگر تم دامن کو اونچا رکھو گے تو ہم بھی اوس کو اونچا رکھیں گے۔

لیکن تاریخ طبری میں ہے کہ جب جراح خراسان پہنچے تو غلہ دہان سے روانہ ہوا اور جس ضلع سے گذرا وہاں کے لوگوں کو نہایت فیاضی کے ساتھ روپے دیئے، حضرت عمر بن عبد العزیز کی خدمت میں حاضر ہوا تو حمد و نعت کے بعد عرض کی خدا نے آپ کو خلیفہ بنا کر تمام امت پر

اسانہ کیا صرف ہم لوگ آپ کی وجہ سے بتلائے مصیبت ہوئے ہکو آپ کی خلافت میں گرفتار مصائب نہ ہونا چاہیے، آپ نے اس بڑے (یزید) کو کیون قید کیا ہے؟ اس پر جو مطالبہ عائد ہوتا ہے میں ادا کرتا ہوں آپ مجھ سے مصاحبت کیجیے، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے فرمایا کہ جب تک تم کل مطالبہ ادا نہ کرو گے صلح نہیں ہو سکتی، اس نے کہا اگر آپ کے پاس شہادت ہو تو اس کے مطابق عمل فرمائیے اور اگر شہادت ہو تو یزید کو سچا مانئے، ورنہ اس سے حلف لیجئے اگر وہ حلف لینے سے انکار کرے تو اس سے صلح کیجئے حضرت عمر بن عبدالعزیز نے فرمایا کہ تین کل رقم لینے کے سوا کوئی صورت نہیں پاتا اس گفتگو کے بعد غلہ واپس آیا اور چند ہی دنوں کے بعد مر گیا، اب یزید نے اس رقم میں سے ایک جہ کے ادا کرنے سے سبھی انکار کیا، اسلئے حضرت عمرو بن عبدالعزیز نے اسکو اون کا ایک جہ پہنا کر اوٹ پر سوار کر لیا، اور دھلک کی طرہ جلاوطن کر دیا، یزید جب اس حالت میں لوگوں کے سامنے سے گذرے تو بولا کیا میرا کوئی قبیلہ نہیں ہے؟ مجھے کیون دھلک کی طرہ جلاوطن کیا جاتا ہے؟ وہ ان تو فاسق فاجر تھے، اور شقبہ لوگ بھیجے جاتے ہیں، سبحان اللہ کیا میرا کوئی قبیلہ نہیں ہے؟ یزید کی قوم پر ان عرصہ انہ الفاظ کا اثر پڑا اور وہ نہایت برہم ہوئی، سلامہ بن نعیم بخلافی کو اس کا حال معلوم ہوا تو حضرت عمر بن عبدالعزیز کی خدمت میں حاضر ہو کر کہا کہ یزید کی قوم سخت برہم ہے، اگر آپ نے یزید کو روانہ کیا تو وہ اس کو راستے ہی میں چھین لے گی، اسلئے حضرت عمرو بن عبدالعزیز نے اس کو قید خانے میں واپس بلا لیا، اور وہ اون کے مرض الموت کے زمانہ تک قید رہا،

حضرت عمر بن عبدالعزیز مرض الموت میں بیمار ہوئے تو مہلب کو ایک اونچا پریشان نظر آیا، یزید نے آل ابی حفصہ پر جو یزید بن عبدالملک کے رشتہ دار تھے مظالم کئے تھے جس کی پاداش میں یزید بن عبدالملک نے قسم کھائی تھی کہ اگر موقع ملا تو یزید کے چہرے کو کاٹ کر

ہونے کا تلبا بنائون گا، اب یزید کو نظر آیا کہ حضرت عمر بن عبد العزیز کے بعد وہی خلیفہ ہوگا، اور اوسکو اپنی
 قسم کے پورا کرنے میں کوئی رکاوٹ پیش نہ آئیگی اسلئے اوس نے قید خانہ سے بھاگنے کی تدبیر کی اور اپنے
 غلاموں یا چچا زاد بھائیوں (موالی) کو کھلا بھیجا کہ اس مقصد کے لئے سواریاں تیار کر رکھیں، حضرت
 عمر بن عبد العزیز زیادہ بیمار ہوئے تو اوس نے اونٹ طلب کئے اور قید خانہ سے نکل بھاگا، اجتماع کیلئے
 ایک مقام پہلے سے تعین کیا گیا تھا، یزید وہاں پہونچا تو اوان لوگوں سے ملاقات نہیں ہوئی اسلئے اوسکے
 زغارعت پریشان ہوئے، یزید نے اونکی پریشانی دیکھی تو کھاتیا میں پھر قید خانے میں واپس جاؤں
 ہذا کی قسم میں ایسا نہیں کر سکتا، چنانچہ وہاں سے پھر اپنی بی بی کو ساتھ سوار کر کے روانہ ہوا، اور
 حضرت عمر بن عبد العزیز کو ایک خط لکھا کہ اگر آپ کی زندگی کا یقین ہو تا تو خدا کی قسم میں نہ بھاگتا،
 لیکن مجھے یزید بن عبد الملک پر اعتماد نہ تھا، حضرت عمر بن عبد العزیز نے یہ خط پڑھا تو بولے
 نہ خدا یا اگر یزید اس امت کے ساتھ بڑائی کرنا چاہتا ہے تو اوسکو اوسکے شر سے بچا، اور اوسکے فریب
 وادس کی طرف لوٹا دے، یزید بن مہلب بھاگتا ہوا حد زقاق میں پہونچا جان ہذیل بن زقر قبیلہ
 میں کی ایک جماعت کے ساتھ موجود تھا، ان لوگوں نے یزید کا تعاقب کیا اور اوسکا کچھ اسباب
 وٹ لیا، اور چند غلام گرفتار کر لئے،

یزید کے بعد جراح ایک سال بائچ ماہ تک خراسان کا گورنر رہا، لیکن اوس کے بعد حضرت
 عمر بن عبد العزیز نے اوسکو بھی معزول کر دیا جبکہ سبب یہ ہوا کہ یزید بن مہلب نے اپنے زمانہ گورنری
 بن جہم بن زحر کو جہان کا دالی مقرر کیا تھا، لیکن جب یزید گرفتار ہوا تو عراق کے عامل نے جہم
 لی جگہ ایک دوسرے شخص کو وہاں کا عامل مقرر کر کے بھیجا، جب وہ وہاں پہونچا تو جہم نے
 دس کو معز تھا کے قید کر دیا، اور خود پچاس آدمیوں کے ساتھ خراسان کو روانہ ہوا، جراح سے

ملقات ہوئی تو اوس نے کہا کہ اگر تو میرا چار اوجھائی نہ ہوتا تو میں تیری اس حرکت کو گوارا نہ کرتا،
 جہم نے کہا اگر یہ قرابت نہ ہوتی تو میں تمھارے پاس نہ آتا، اب جراح نے اوس کو اس گناہ کے کفارے
 کے لئے ایک لڑائی میں بھیجا، جہان سے وہ کامیاب آیا، جراح نے حضرت عمر بن عبد العزیز کو اس
 کامیابی کی اطلاع دی اور تین شخصوں کا وفد بنا کر بھیجا، جن میں دو عرب اور ایک مولیٰ تھا، وفد بار
 خلافت میں حاضر ہوا تو دونوں عرب نے گفتگو کی اور مولیٰ خاموش رہا، حضرت عمر بن عبد العزیز
 اوس سے کہا کہ تم بھی تو وفد میں ہو آخر کیوں نہیں بولتے؟ اب اوس نے موقع پا کر کہا کہ یا امیر المؤمنین ہزار
 موالی جہاد کرتے ہیں اور اون کو وظیفہ نہیں ملتا، اور اسی قدر ذمی مسلمان ہو گئے ہیں اور اب تک اون سے
 خرچ لیا جاتا ہے، ہمارا امیر ظالم اور متعصب ہے، منبر پر کھڑے ہو کر کہتا ہے کہ میں مہربان ہو کر آیا تھا اور اب
 میں عصبی ہوں، میری قوم کا ایک آدمی دوسری قوم کے سیکڑوں آدمیوں سے زیادہ بھگتو محبوب ہے،
 اوس نے ظلم کی انتہا یہ ہو کہ اوس کے کرنے کی آستین اوس کے نصف کرتے تک پہنچتی ہے اب تک حاج کی
 ایک تلوار ہے، اور ظلم و عدوان پر عمل کرتا ہے، حضرت عمر بن عبد العزیز نہایت خوش ہوئے اور فرمایا کہ
 "وفد میں ایسے شخص کو آنا چاہیے" اور جراح کو اوسی وقت لکھا کہ جو لوگ قبلہ رخ نماز پڑھتے ہیں اونکا
 جزیہ معاف کر دو۔

اس حکم کا اعلان ہوا تو اس کثرت سے لوگ اسلام لائے کہ لوگوں نے جراح سے کہا کہ لوگ
 صرف جزیہ کی ناگوار سے اسلام لارہے ہیں انکا عقدہ کرو تو ان کی آزمائش ہو سکی، جراح نے حضرت عمر
 بن عبد العزیز کو اسکی اطلاع دی تو انھوں نے لکھا کہ خدا نے محمد صلی اللہ علیہ وسلم کو داعی بنا کر بھیجا تھا نہ کہ
 خاتم، اسکے بعد لوگوں نے کہا کہ ایک ایسے شخص کا نام بتاؤ جس سے میں خراسان کے حالات دریافت
 کروں، لوگوں نے ابو جہلز کا نام بتایا، اب حضرت عمر بن عبد العزیز نے جراح کو لکھا کہ ابو جہلز
 کو ساتھ لیکر فوراً چلے آؤ، جراح عبد الرحمن بن نصیم غامدی کو صیغہ جنگ کا اور عبد اللہ بن حبیب کو

حصہ خراج کا انصر مقرر کر کے رمضان ششمین روانہ ہوا۔ دربار خلافت میں حاضر ہوا تو حضرت عمر بن العزیز نے پوچھا کہ وہاں سے کب روانہ ہوئے؟ بولا رمضان میں، فرمایا کہ جس نے تکو ظالم کہا بالکل سچ کہا رمضان گذار کر کیون نہیں آئے؟ جراح روانہ ہوا تھا تو بیت المال سے ۱۰ ہزار کی رقم بطور قرض کے لی تھی اسلئے اوس نے حضرت عمر بن عبد العزیز سے درخواست کی کہ اوس کو واد فرما دیجیے بولے اگر رمضان کے بعد آئے تو میں ادا کر دیتا، آخر کار اوسکی قوم کے لوگوں نے اپنے وظائف سے یہ رقم ادا کر دی۔

اس شکایت کے علاوہ جراح کے ظلم وعدوان کے ثبوت میں حضرت عمر بن عبد العزیز کے نزدیک اور قرائن بھی جمع ہو گئے، جراح جب اوّل اوّل خراسان میں آیا تھا تو اوس نے حضرت عمر بن عبد العزیز کی خدمت میں لکھا تھا کہ یہاں کچھ لوگ ہیں جو فتنہ و فساد کے حقوق اللہ کو روکنا چاہتے ہیں، اون کو اس سے تنہا اور کوڑے کے سوا کوئی چیز نہیں روک سکتی، لیکن آپ کی اجازت کے بغیر میں اسکی جرأت نہیں کر سکتا، اسکے جواب میں حضرت عمر بن عبد العزیز نے لکھا کہ تم اون سے زیادہ فتنہ و فساد پھیلانا چاہتے ہو، کسی مسلمان یا ذمی کو بغیر استحقاق کے ایک کوڑا بھی نہ مارو۔

ان اسباب سے حضرت عمر بن عبد العزیز نے جراح کو خراسان کی گورنری سے محض کر دیا اور عبد الرحمان بن نعیم کو حصہ و جنگ و عبد الرحمان قشیری کو حصہ خراج کا انصر مقرر کیا۔

وفات

اوپر گزر چکا ہے کہ خواجہ امیہ نے غاصبانہ طور پر مسلمانوں کی جو جاؤ دین اپنے قبضہ میں کر لی تھیں اون کو حضرت عمر بن عبدالعزیز نے سریر آرائے خلافت ہونے کے ساتھ ہی نہایت سختی کے ساتھ واپس کر دیا، جس نے ان کے تمام خاندان میں عام برہمی پھیلادی لیکن یہ ناراضی صرف زبان و قلم تک محدود نہیں رہی بلکہ اوس نے ایک خطرناک سازش کی صورت اختیار کر لی، اور حضرت عمر بن عبدالعزیز کی وفات اسی سازش کا نتیجہ ہے،

ابتداءً مرض میں عام خیال تھا کہ اون پر جادو کیا گیا ہے، لیکن خود حضرت عمر بن عبدالعزیز کو صلی راز معلوم ہو گیا تھا، چنانچہ اونھوں نے ایک بار مجاہد سے پوچھا کہ میری نسبت لوگوں کا کیا خیال ہے؟ اونھوں نے جواب دیا کہ لوگ آپ کو مسخو رحمتہ بن بولتے ہیں سحر نہیں ہون، مجھے وہ وقت یاد ہے جس میں مجھے زہر دیا گیا ہے، اس کے بعد ایک غلام کو بلا کر پوچھا کہ تم مجھے زہر دینے پر کیوں آمادہ ہوئے؟ اس نے کہا مجھے ہزار دینار دیکر آزاد کرنے کا وعدہ کیا گیا تھا، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے وہ دینار منگو کر میت المال میں داخل کرادیے اور اوس سے کہہ دیا کہ تم ایسی جگہ چلے جاؤ جہاں تم کو کوئی دیکھ نہ سکے، طیب آیا تو اوس نے بھی یہی تجویز کی اور علاج کی طرف توجہ دلائی، لیکن اونھوں نے علاج کرنے سے انکار کر دیا،

۲۰ دن تک بیمار رہے، اور ۲۵۔ رجب ۱۳۵ھ روز چار شنبہ کو ۲۶ سال کی عمر میں انتقال کیا اور دیر سمان میں دفن کیے گئے،

لے تاریخ الخلفاء صفحہ ۲۴، سیرۃ عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۲۴، بعض روایات میں تاریخ وفات ۲۰ رجب اور عمر ۴۰ سال بیان کی گئی ہے، ماہ بعض روایات میں تاریخ وفات ۲۴ رجب ہے۔

اون کی وفات کے واقعات نہایت مؤثر ہیں، اونکی بی بی فاطمہ سے روایت ہو کہ ایک دن بنے اون سے
 کہا کہ میں آپ کے بیان سے چلی جاؤں، آپ سوئے نہیں ہیں شاید آپ کو نیند آجائے، یہ کہہ کر میں دوسرا
 کمرے میں چلی گئی، وہاں میں نے سنا کہ بار بار اس آیت کی تلاوت کر رہے ہیں،

ثَلَاثُ الدَّادِ الْآخِرَةُ نَجْعُهَا لِلَّذِينَ لَا
 يُرِيدُونَ عِلْمَ فِي الْأَرْضِ وَالْأَنْفُسِ
 وَالْعَاقِبَةِ لِلْمُتَّقِينَ،
 یہ آخرت کا گھر ہم اون لوگوں کے لئے بناتے ہیں جو زمین میں
 نہ لغو چاہتے ہیں نہ فساد کرتے ہیں اور عاقبت صرف
 پرہیزگاروں کے لئے ہے،

اسکے بعد گردن جھکالی اور دیر تک مجھے کسی قسم کی حرکت محسوس نہیں ہوئی، جو خادمہ بیمار داری
 کرتی تھی میں نے اس سے کہا کہ جا کر دیکھ تو سہی، اون نے جا کر دیکھا تو زور سے چلائی میں نے جا کر دیکھا تو اون کو مردہ
 پایا منہ قبلہ کی طرف تھا، ایک ہاتھ منہ پر اور دوسرا آنکھوں پر رکھے ہوئے تھے، دوسری روایت میں
 ہے کہ جب نزع کا وقت آیا تو اونکے پاس صرف سلمہ بن عبد الملک تھے، اونھوں نے کہا کہ ”سب نکل
 جائیں اور میرے پاس کوئی نہ رہنے پائے“ سلمہ نکل آئے، اور دروازے پر وہ اور اونکی بی بی فاطمہ بیٹھی
 رہیں، ان لوگوں کے کان میں یہ آواز آئی، ”کیا مبارک چہرے ہیں، جو نہ آدمیوں کے ہیں نہ جنوں کے“
 اس کے بعد مدت کرہ بالا آیت پڑھ کر خاموش ہو رہے، سلمہ نے فاطمہ سے کہا کہ انتقال ہو گیا، جا کر دیکھا تو
 واقعی انتقال ہو چکا تھا،

مرض الموت میں لوگوں نے مشورہ دیا تھا کہ اگر آپ مدینہ میں جا کر وفات پاتے رسول اللہ
 صلعم حضرت ابو بکرؓ اور حضرت عمرؓ کے ساتھ دفن ہوتے، اس مدفن پاک میں ایک قبر کی جگہ
 اور ہو۔ بولتے خدا کی قسم آگ کے سوا اگر خداوند تعالیٰ مجھے ہر قسم کے عذاب دے تو میں اسکو بخوشی
 برداشت کر دوں گا، لیکن یہ گواہ نہیں ہو کہ خدا کو یہ معلوم ہو کہ میں اپنے آپ کو رسول اللہ کے پہلو
 میں دفن ہونے کے قابل سمجھتا ہوں، اس بنا پر ایک عیسائی سے خود ہی اپنی قبر کی زمین

خریدنی جا ہی عیسائی نے کمائی تو میرے لیے خیر و برکت کا سبب ہو گا، میں آپ کو یہ زمین یونہی دیتا ہوں“ لیکن اونھوں نے اسکو گوارا نہیں کیا، اور زمین کو قیمت خریدا،

رجا بن حیوہ کو وصیت کی تھی کہ وہی غسل دین، وہی کفن پہنائیں، اور وہی قبر میں آریں، لہٰذا وہی کو وصیت کی تھی کہ خطواتین مشک نہ ملائے، اور قبر کو اینٹ سے بنانے کی ممانعت کی تھی، کفن کے لیے خود ہی باج کپڑے متعین کر دیئے تھے، اور کہہ دیا تھا کہ حضرت عبداللہ بن عمر اپنے خاندان کے مردوں کو اسی طرح کفنا تھے، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے چند بال اور چند ناخن منگو کر کفن میں رکھنے کی ہدایت فرمائی تھی، یزید بن عبد الملک کے لیے ایک وصیت نامہ لکھا جس کے الفاظ یہ ہیں،

میں تم کو یہ کہتا ہوں اور میں مرض سے لاغر ہو رہا ہوں تم کو معلوم ہے کہ اموی خلافت کے متعلق مجھے سوال کیا جا گیا، اور خدا مجھ سے اسکا حساب لے گا، اور میں اس سے اپنا کوئی کام چھپا سکوں گا، خدا خود کہتا ہے،

فلنقص علیہم دعلہم وما لکنا غائبین ہم اذکوعلم سے تقدہ سناتے ہیں، اور ہم غیر حاضر نہ تھے، اگر خدا مجھ سے راضی ہو گیا تو میں کامیاب ہوا اور ایک طویل عذاب سے نجات پائی، اور اگر مجھ سے ناراض ہو تو افسوس ہے میرے انجام پر، میں اس خدا سے جس کے سوا کوئی خدا نہیں دعا کرتا ہوں کہ مجھے اپنی رحمت سے آگ سے نجات دے، اور اپنی رضامندی سے جنت عطا کرے، تم کو تقویٰ اختیار کرنا چاہیے، اور عابا کا خیال رکھنا چاہیے کیونکہ میرے بعد تم صرف تمہارے دنوں زندہ رہو گے،

تم کو اس سے بہت احتراز کرنا چاہیے کہ تم سے غفلت میں مغزش ہو اور تم اوس کی کوئی کمائی نہ کر سکو،

۱۔ طبقات ابن سعد، ذکر حضرت عمر بن عبدالعزیز،

سلیمان بن عبد الملک خدا کا ایک بندہ تھا خدا نے اوس کو وفات دی اور اوس نے جھوٹا بیٹا بنایا اور میرے لئے خود وصیت لی، اور میرے بعد کو کوئی عہد مقرر کیا، میں جس حالت میں تھا اگر وہ اسے چوتی کر میں بہت سی بی بیوں کا انتخاب کر دینا اور مال و دولت جمع کر دینا تو خدا نے جھوٹا اوس سے بہتر حاکم دینے تھے، جو کسی بندے کو دے سکتا تھا، لیکن میں سخت حساب اور نازک سوال سے ڈرتا ہوں، بجز اوس کے جس پر خدا میری مدد کرے،

اہل و عیال کی نسبت مسئلہ نے کہا کہ اسے ایلرٹو نہیں آپ نے اپنی اولاد کا منہ ہمیشہ اس مال سے خشک رکھا اسیلئے آپ اون کو ایسی حالت میں چھوڑ جاتے ہیں کہ اون کے پاس کچھ نہیں ہے، کاغذ بھی یا اپنے خاندان کے کسی اور شخص کو اون کے متعلق کچھ وصیت کر جاتے، "بوتے" جمعے ٹیک لگا کر بٹھاؤ، پھر فرمایا کہ تمہارا یہ کہنا کہ میں نے اون کے منہ کو ہمیشہ اس مال سے خشک رکھا تو خدا کی قسم میں نے اون کا حق کبھی تلف نہیں کیا، اور جس چیز میں اون کا حق نہیں تھا وہ اون کو کبھی نہیں دی، تمہارا یہ کہنا کہ میں تمہیں یا خاندان کے کسی شخص کو اون کے متعلق وصیت کر جائوں تو اون کے معاملہ میں میرا وصی اور میرا ولی صرف خدا ہے، اور وہی صلہ کا کوئی ہوتا ہے، میرے لڑکے اگر خدا سے ڈریں گے تو خدا اون کے لئے کوئی صورت نکال دیگا، اور اگر وہ مبتلائے گناہ ہوں گے تو میں اون کو مصیبت کے لئے طاقتور نہ بناؤں گا، اس کے بعد لڑکوں کو بلا یا، اور باجشم تراون کو دیکھ کر فرمایا میری جان اولاد جو انوں پر قربان جن کو میں نے محتاج و مفلس چھوڑا ہے لیکن خدا کا شکر ہے کہ میں نے اون کو اچھی حالت میں چھوڑا، لڑکو! تم کسی عرب یا کسی ذمی سے نہ ملو گے جس کے تمہارا حق نہ ہوگا، لڑکو تمہارے باپ کو دو باتوں میں سے ایک کا اختیار تھا، ایک یہ کہ تم لوگ دولت مند ہو جاؤ اور وہ جہنم میں داخل ہو، یا تم لوگ محتاج رہو اور وہ جنت میں جائے، لیکن یہ بات کہ تم لوگ محتاج رہو اور وہ جنت میں جائے اوس کو زیادہ محبوب تھی نسبت اسکے کہ تم لوگ ملہ وصیت نامہ کے الفاظ مختلف روایات میں مختلف ہیں میں نے سب کو جمع کر دیا ہے،

دوست مند ہوا ورنہ آگ میں جائے اور محفوظ رہے۔

ایک روایت میں ہے کہ جب مسلم بن عبد الملک نے وصیت کی درخواست کی تو اونھوں نے کہا کہ مال کہاں ہے جس کے متعلق وصیت کروں، سلمہ نے کہا میں ایک لاکھ آپ کی خدمت میں بھیجا ہوں آپ اسی کے متعلق وصیت کر دیجئے، بولے اس کو جہان سے لائے ہو وہیں واپس کر آؤ، اس پر سلمہ رو پڑے،

لوگوں کو اذن کی وفات کا حال معلوم ہوا تو عام و خاص، عالم و جاہل، مسلم و غیر مسلم سب نے عام طور پر ماتم کیا، امام حسن بصری کو اس واقعہ کی خبر پہنچی تو بولے "اِنَّ اللّٰهَ وَاَنَا اِلَيْهِ رَاٰجِعُوْنَ" اسے ہر شئی کے مالک، تمام نعماء، اذن کی بی بی، فاطمہ کے پاس تعزیت کے لئے آئے اور کہا کہ یہ مصیبت تمام امت کے لئے عام ہے۔

عبد الملک بن غیر نے اذن کی اخلاقی خوبیوں کو گنا گنا کر کہا، اے امیر المؤمنین بغداد پر حم کرے تم نگاہوں کو صبح کائے رہتے تھے، پاکدامن تھے، حق کے ساتھ فیاض اور بخل کے ساتھ بخیل تھے، غصہ کے وقت غصہ ہوتے تھے، اور رضامندی کے وقت راضی ہوتے تھے، ظریف تھے، نہ کسی پر عیب لگاتے تھے، نہ کسی کی غیبت کرتے تھے۔

عبد بن عبد کا بیان ہے کہ میں شاہ روم کی خدمت میں حاضر ہوا تو اس کو زمین پر نہایت رنج و غم کی حالت میں بیٹھا ہوا پایا، میں نے پوچھا کیا حال ہے، بولا جو کچھ ہوا تم کو خبر نہیں؟ میں نے کہا کیا ہوا؟ بولا مرو صالح کا انتقال ہو گیا، میں نے کہا وہ کون؟ بولا عمر بن عبد العزیز، پھر کہا اگر عینی علیہ السلام کے بعد کوئی مردوں کو زندہ کر سکتا تو حضرت عمر بن عبد العزیز ہی کر سکتے تھے مجھے اس راہب کی حالت پر کوئی تعجب نہیں جس نے اپنے دروازے کو بند کر کے دنیا کو چھوڑ دیا، اور عبادت میں مشغول ہو گیا، مجھے اس شخص کی حالت پر تعجب ہے جس کے قدموں کے نیچے دنیا تھی اور اس نے اس کو پاہل کر کے راہبانہ زندگی

اختیار کی "مجاہد کا بیان ہو کہ میں جا رہا تھا کہ ایک منہلی نے مجھ سے پوچھا کہ تم کہاں سے آ رہے ہو، تم حضرت عمر بن عبدالعزیز کی وفات کے وقت موجود تھے؟ میں نے کہا ہاں یہ سن کر وہ رو پڑا اور اون کے لئے رحمت کی دعا مانگی میں نے کہا تم اون کے لئے کیوں رحمت کی دعا مانگتے ہو؟ وہ تو تھا سہمہ مدینہ تھے اس نے کہا میں اون پر نہیں روتا اس نور پر روتا ہوں جو زمین پر تھا اور اب مجھ گیا۔"

ایک راہب کو خبر ملی تو اس نے بھی یہی الفاظ کہے،

علماء دونوں ان کی زیارت کرتے رہے، ایک بار کچل مقامِ دابق میں اترے اور ایک طرف دوڑ کر گئے، لوگوں نے پوچھا کہاں گئے تھے؟ بڑے پانچ میل کے فاصلہ پر عمر بن عبدالعزیز کی قبر تھی مین دین گیا تھا، خدا کی قسم اون کے زمانہ میں اون سے زیادہ کوئی خدا ترس نہ تھا، خدا کی قسم اون کے زمانہ میں اون سے زیادہ کوئی زاہد نہ تھا، علامہ ذہبی نے تذکرۃ افعال میں لکھا کہ اب تک دن کی قبر زیارت گاہ خلایق ہے،

شعراؤ کو اگرچہ انھوں نے اپنی زندگی میں مدح سرائی کا موقع نہیں دیا تاہم ان کی وفات پر سب نے دل کھول کر مرثیے لکھے جریر نے ان اشعار میں اپنے درد دل کا اظہار کیا،

تنتعی النعا ؓ امیر المؤمنین لنا یا خیر من جی بیت اللہ واعتزل

خبر مرگ پہنچانے والے ہم کو امیر المؤمنین کی موت کی خبر دیتے ہیں، اسے ان لوگوں میں جنھوں نے بیت اشد کلاج اور عرو کیا سب سے بہتر

حملت امرا عظیماء فاضطلعت بہ وسرت فیہ بحکمہ اللہ یا عمار

آپ پر ایک بڑا بوجھ لا دیا گیا، اور آپ نے اس کو نبل میں دیا لیا اور اسے عمر تم نے اس میں خدا کے حکم کے موافق عمل کیا

الشمس طالعة یست بکاسفۃ تنکی علیہ نجم اللیل والقمر

سورج نکلا ہے، گمنا یا نہیں تم پر رات کے ستارے اور چاندروں سے ہیں

سیرۃ عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۷۶، تذکرۃ افعال جلد ۱ صفحہ ۱۰۰ تذکرہ حضرت عمر بن عبدالعزیز

فرزدق کے نظرائے اشک یہ ہیں

کمر من شریعة حق قد شریعت لهم کانت اُمتت و اخری منک منتظر

تختی مردہ شریعتوں کو تم نے زندہ کیا، اور دوسری شریعتوں کے زندہ کرنے کی تم سے توقع تھی

یا لهف نفسي ولهف الالهفين معی علی العدول التي تغتالها الحفر

میرے نفس کا پھپھاتا، اور میرے ساتھ تمام افسوس کرنے والوں کا پھپھاتا، اور اُن دل چوکوڑنا چوک لیا

مجا رب بن دُمار نے ان اشعار میں نغانِ نجی کی،

لنا اعظم المات خلقا ان يواقعه لعدلهم يصبك المات يا عمر

اگر انصاف کی وجہ سے موت کسی کو نہ آسکتی تو اے عمر تمہیں موت نہ آتی

لو كنت لملك الاقداد غالبة تاني رواحا وتيبا تا وتبتكو

اگر مجھے قدرت ہوتی، حالانکہ تقدیر غالب ہے جو شام و صبح اپنے کرشمے دکھایا کرتی ہے،

صفت عن عمل الخير ات مصرعه بدو سمان لكن يغلب القدر

تو میں عمر سے موت کو مقامِ دیر سمان میں مالا تیا لیکن تقدیر غالب آتی ہے،

اسی طرح ادربجی سعد و شعراء نے مرنے لکھے جن کو ہم طوالت کے خوف سے نظر انداز کرتے ہیں،

حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اپنی اولاد کے لیے جوڑ کر چھوڑا اوس کے متعلق مختلف روایتیں ہیں، ایک

روایت میں ہے کہ اونھوں نے اپنی اولاد سے کہا کہ تم خزانجی پر تہمت نہ لگانا میں صرف ۲۱ دینار

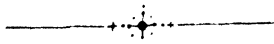
چھوڑتا ہوں جس میں دیر سمان کے لوگوں کے مکانات کا کرایہ ادا کرنا ہوگا، ایک مزدومہ اور قبر کی

زمین کی قیمت دینا ہوگی۔

ایک روایت میں ہے کہ کسی نے عبدالعزیز بن عمر بن عبدالعزیز سے پوچھا کہ اونھوں نے

تمہارے لیے کتنے چھوڑا، وہ مسکرائے اور کہا کہ ان کے دار و مدفن مجھ سے بیان کیا کہ نزع کی وقت

تو اودھون نے پوچھا کہ تمہارے پاس کقدر روپیہ ہے؟ اوس نے کہا ۴۰ دینار اوس نے کہا کہ قدر منافع
 کی جائداد چھوڑی؟ ہوئے ۶۰۰ سود دینار ہم بارہ بھائی لکھ چھوڑیں تھے جن کو ہم نے ۵۰ سهام پر تقسیم کر لیا ہے
 ایک شخص نے عبد الرحمن بن قاسم بن محمد بن ابی بکر سے درخواست کی کہ مجھے نصیحت کیجئے ہوئے
 اوس چیز کی نصیحت کروں جو میں نے دیکھی ہے یا اوس چیز کی جو میں نے سنی ہے؟ اوس نے کہا جو آپ نے دیکھی ہے
 ہوئے حضرت عمر بن عبدالعزیز نے گیارہ لاکھ چھوڑ کر وفات کی اور انکا مال ترکہ، دینار تھا جس میں ۵۰ دینار
 ان کے نفع میں صرف ہوئے، دو دینار پر قبر کی زمین خریدی گئی اور بقیہ لاکھوں پر تقسیم ہوا اور ہر لاکھ کے
 انیس انیس درہم پائے، ہشام بن عبداللہ بھی گیارہ لاکھ چھوڑ کر مرا اور جب ترکہ تقسیم ہوا تو سب نے
 دس دس لاکھ پائے، لیکن میں نے عمر بن عبدالعزیز کے ایک لاکھ کو دیکھا کہ ایک دن میں سو گھوڑے جہاد
 کے لئے دیئے، اور ہشام کے ایک لاکھ کو دیکھا جس کو لوگ صدقہ دے رہے ہیں، بہر حال اگر اور
 خلفائے بنو امیہ کے ساتھ اذکار موازنہ کیا جائے تو اودھون نے نام نیک کے سوا اور کچھ نہیں چھوڑا۔

ازواج و اولاد

حضرت عمر بن عبد العزیز کے چار بیٹیاں تھیں، جن میں ایک ام الولد یعنی صاحبہ دلاؤ لوندی تھی، بی بیون میں ایک کا نام لمیس بنت علی بن حارث، اور دوسری کا ام عثمان بنت شعیب بن زیان، اور تیسری کا فاطمہ بنت عبد الملک بن مروان تھا، اور ان میں ہر ایک سے اولاد پیدا ہوئی، لوندی سے، از کے یعنی عبد الملک، ولید، عاصم، یزید، عبد اللہ، عبد العزیز، زیان، اور دلاؤ کیان یعنی امینہ اور ام عبد اللہ پیدا ہوئیں، ام عثمان سے صرف ایک لڑکا ابراہیم پیدا ہوا، عبد اللہ، بکر، اور ام حار لمیس کے بطن سے تھے، اور قبیہ اولاد یعنی اسحق، یعقوب، موسیٰ فاطمہ بنت عبد الملک کے بطن سے تھیں، اس طرح اولاد ذکور و اناث کی مجموعی تعداد اسی تھی جن کے حالات حسب ذیل ہیں:

عبد الملک

عبد الملک نہایت متشف اور زامد تھے، ایک دن بی بی خوب بن منور کے سامنے آئی، تو کہا کہ اب تم کو عدت میں بیٹھنا چاہئے، بعض شایخ اہل شام کا بیان ہے کہ حضرت عمر بن عبد العزیز نے اپنے بیٹے عبد الملک ہی کو دیکھ کر عبادت گزار سیار بنی اختیار کی، سیار بن حکم کا بیان ہے کہ عبد الملک حضرت عمر بن عبد العزیز سے بھی افضل تھے، میمون بن مہران فرماتے ہیں کہ میں نے ایک گھوڑن تین آدمیوں سے بہتر نہیں دیکھا، ایک عمر بن عبد العزیز دوسرے ادن کے بیٹے عبد الملک، اور تیسرے ان کے مولیٰ حمزہؓ اس بنا پر حضرت عمر بن عبد العزیز انکو نہایت محبوب رکھتے تھے، اور ادن پر نہایت اعتماد کرتے تھے، چنانچہ خلیفہ ہونے کے ساتھ ادن کو ایک خط میں لکھا کہ اپنے بعد میں اپنی وصیت اور نصیحت کا سب سے زیادہ مستحق تمکو سمجھتا ہوں، اور تم بھی ادن کے محفوظ رکھنے کے سب سے زیادہ اہل ہو، خدا نے ہم پر بہت بڑا

احسان کیا ہو، اور جو منتیں رہ گئی ہیں وہ بھی عطا کرے گا تو خدا کا جو احسان تم پر اور تمہارے بلب پر ہو اوس کو یاد کرو اور اپنے باپ کو ہر اوس معاملہ میں جس پر وہ قادر ہے، اور جس سے تمہارے خیال میں وہ عاجز ہے، مدد دو۔

عبد الملک نے اس نصیحت پر شدت کے ساتھ عمل کیا، اور حضرت عمر بن عبد العزیز کو خلافت کے اہم معاملات میں ہمیشہ مدد دی، حضرت عمر بن عبد العزیز اموال منسوبہ کو بنو امیہ کے فتنہ و نساد کے خوف سے بد بیچ و تمہل واپس کرنا چاہتے تھے، لیکن عبد الملک ہی کے شور سے اونھوں نے اس کام کو سب سے پہلے انجام دیا۔

ایک بار حضرت عمر بن عبد العزیز کسی بات پر سخت برہم ہوئے، عبد الملک بھی اوس جگہ موجود تھے، جب اوکا غصہ فرو ہو تو بولے اسے امیر المؤمنین! آپ اس وجہ پر پہنچ کر اس قدر غصہ ہوتے ہیں؟ حضرت عمر بن عبد العزیز نے فرمایا تو کیا تم غصہ نہیں ہوتے؟ بولے "نیر سی تو نہ سے کیا فائدہ اگر میں غصہ کو مضمر نہ کر جاؤں" (او کا پیٹ بڑا تھا)

ایک دن حضرت عمر بن عبد العزیز دربار کر رہے تھے، وہ پہر ہوئی تو تھک کر اٹھ گئے اور آرام لینے لگے، عبد الملک حاضر خدمت ہوئے اور کہا کہ آپ اندر کیوں چلے آئے؟ فرمایا "توڑی دیر آرام کرنا چاہتا ہوں" بولے "رہایا دروازے پر آپ کا انتظار کر رہی ہے اور آپ ادن سے جھپٹے ہیں کیا موت بڑا کچھ اعتماد ہو کہ وہ اس حالت میں نہ آجائگی؟ حضرت عمر بن عبد العزیز اسی وقت اٹھے اور پھر و بار کرنا شروع کیا،

عبد الملک نے باپ کی زندگی ہی میں بارضہ طاعون انتقال کیا، جاریہ کی حالت میں حضرت عمر بن عبد العزیز نے ان کے پاس جا کر حال پوچھا تو بولے "میں اپنے آپ کو حق پر پاتا ہوں لیکن خدا کی قسم آپ کی مرضی مجھے اپنی مرضی سے زیادہ محبوب ہے" موت کے بعد لاش کے پاس گئے اور

دیکھ کر یہ شعر بڑھا،

لا یغنونک عشاء ساکن قد یداتی بالمنیات السحر

تم کو بے خون و خطر شام دھوکا نہ دے کیونکہ موت صبح کو بھی آتی ہے

بچر فرمایا اے بیٹے دنیا میں تم دیے ہی تھے جیسا کہ خدا کہتا ہے،

المال والبعن زینۃ الحیاة الدنیا مال واولاد نبوی زندگی کی زینت ہیں

اور تم دنیا کی افضل ترین زینت تھے، اور مجھے توقع ہو کہ آج ستم باقیات الصالحات

میں داخل ہو گئے جس کا ثواب سب سے بڑھ کر ہے۔

لکن پہنایا جانے لگا تو چہرے کو دیکھ کر فرمایا، بیٹے خدا تم پر رحم کرے اور تمہاری مغفرت کرے

وہ فن ہونے کے بعد قبر کے پاس کھڑے ہو کر فرمایا اے بیٹے خدا تجھ پر رحم کرے بہن میں تم خوشی کا باعث

تھے، جوانی میں حق پوری ادا کرنے والے تھے، اسکے بعد تمام لوگوں کو مخاطب کر کے ایک تقریر

کی اور سب کو نوحہ و بکارت سے روک دیا،

لوگوں نے عام طور پر حاضر ہو کر رسم تعزیت ادا کی، ایک بد و نفع کھڑے ہو کر تعزیت میں

یہ اشعار پڑھے،

تغزل امیر المؤمنین فائدہ لما قد تری یقذی الولید لیلہ

ہل اینک لایمن سلالة آدم کل علی حوض المنیة مسموم

عبدالغفریز

یہ زید بن عبدالملک اور مروان بن محمد کی جانب سے مکہ اور مدینہ کے گورنر تھے وہ رواد

حدیث میں ہیں، اور صلح میں اون کی روایتیں مذکور ہیں،

عبداللہ

یزید بن ولید کی طرف سے کوفہ کے گورنر تھے، یہ جب وہاں کے گورنر مقرر ہو کر آئے تو بصرہ
 واپس لوٹ کر ایک نہر کھدوانے کی درخواست کی، انھوں نے یزید کو اسکی اطلاع دی، یزید نے لکھا
 کہ اگر عراق کا کل خراج صرف ہو جائے تب بھی نہر کھدواؤ، چنانچہ انھوں نے ۲ لاکھ کے صرف سے
 ایک نہر کھدوائی جو ان کے نام سے مشہور ہے،

بقیہ اولاد یمنی اتحق، یعقوب، کر، موسیٰ، ولید، عاصم، یزید، زیان، امیہ ام عمار اور ام عبداللہ
 میں بعض نے یمن ہی میں وفات کی، اور بقیہ نے کوئی خاص ناموری حاصل نہیں کی،

حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اپنی اولاد کی تعلیم و تربیت کا نہایت عمدہ انتظام کیا تھا اصحاب بن
 کسان جو علماء مدینہ میں بڑے پایہ کے محدث تھے، انکی نسبت مذکورہ اخفا ظاہرین لکھا ہے کہ وہ حضرت
 عمر بن عبدالعزیز کی اولاد کے موب یعنی آئینہ تھے، انکے علاوہ ان کے مولیٰ سہل بھی اس خدمت
 پر مامور تھے اور حضرت عمر بن عبدالعزیز انکو بہترین تعلیم و تربیت پر خود متوجہ کرتے رہتے تھے، ایک بار
 ان کو ایک خط میں لکھا کہ اپنے اچھی طرح سمجھ بوجھ کر تمام موالی اور خواص میں سے تم کو اپنی اولاد کی تادیب
 کے لیے انتخاب کیا ہے، انکو خوشنونت سکھاؤ کہ یہ ان کے قدم کو راسخ کریگی، اور ترک صحبت کی طرف توجہ
 دلاؤ کہ وہ غفلت پیدا کرتی ہے، اور کم ہنسنے دو کہ زیادہ ہنسنا دل کو مردہ کرتا ہے، تمہارے ادب سے
 پہلی بات جو وہ سکھیں وہ راگ باجے کی طرف سے نفرت ہو، کیونکہ میںہ ثقافت سے سنا ہے کہ راگ
 باجے کا سننا دل میں نفاق پیدا کرتا ہے جس طرح پانی گھاس کو ادا کرتا ہے، ان میں ہر ایک کا قرآن مجید
 کا ایک ٹکڑا شروع کرے، اور نہایت احتیاط کے ساتھ اس کی قرأت کرے، جب اس سے
 فاسخ ہو جائے تو ہاتھ میں تیر و کمان لیکر رہنہ پاگل جائے اور سات تیر چلائے، پھر قلیو لہ کرنے کیلئے

۱۳۷۷ھ

۱۳۷۷ھ

واپس آئے، کیونکہ بن مسعود رضی اللہ عنہ فرماتے ہیں کہ اسے بچو قیلو کر دے ایسے کہ شیطان قیلو نہیں کرتا۔

حلیہ

حضرت عمر بن عبدالعزیز کا رنگ سفید چہرہ پیلا اور آنکھیں گہری تھیں، بچپن میں گھومنے سے
پیشانی پر لات اردی تھی جس کا نشان باقی تھا، اور اسلئے وہ اشج بنو امیہ کہلاتے تھے، اخیر عمر میں بال
سفید ہونے لگے تھے، جسم لاغر تھا، اور یہ غالباً زہد و تقشف کا اثر تھا۔

اخلاق و علوات

مُنِ خَلْق | نہایت خوش خلق اور نرم خو تھے، چند خاص لوگ تھے جن سے رات کو معاملات خلافت کے متعلق مشورہ لیا کرتے تھے جب اون کا جی چاہتا کہ یہ لوگ یہاں سے اوجھ جائیں تو صرف اس قدر کہتے کہ اگر آپ لوگ چاہیں،

ایک بار عبدالقدیر بن حسن اپنی ضرورتوں کے لیے سلیمان بن عبدالملک کے پاس آئے، حضرت عمر بن عبدالعزیز کو واسطہ بنایا، اور اسیلے اکثر اون کے یہاں آنا جانا شروع کیا، ایک دن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اون سے کہا کہ آپ میرے یہاں اسی وقت آئیے جب آپ کو انذار آنے کی اجازت مل سکے، کیونکہ مجھے یہ گوارا نہیں ہے کہ آپ میرے دروازے پر آئیں اور آپ کو اون نہ ملے۔

ایک دن وہ آئے تو حضرت عمر بن عبدالعزیز نے کہا کہ تون جین ایک شخص مبتلائے طاعون ہو گیا ہے، آپ اپنے وطن کو تشریف لیجائیں کیونکہ آپ مجھے بہت عزیز ہیں۔

ایک بار چند آدمیوں کے پاس غلطی سے بغیر سلام کے ہوئے میٹھ گئے، یاد آیا تو اونھک سب کو سلام کر لیا تو بیٹھے۔

کسی کی دشمنی گوارا نہ تھی، ایک بار گھوڑہ وڑ کر انی، تو جو لوگ پیچھے رہ گئے انکو بھی انعام سے کلیتہً محروم نہیں کیا۔

نواضع و ملوات | خلافت سے پہلے حضرت عمر بن عبدالعزیز ایک مغرور اور جاہ پسند شخص تھے

۱۔ سیرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۱۱۰، ۱۱۱۔ صفحہ ۱۱۲۔

۲۔ صفحہ ۱۱۵۔

نہایت عمدہ کپڑے پہنتے تھے، نہایت عمدہ خوشبو لگاتے تھے، اور راہ میں اکڑتے ہوئے چلتے تھے، لیکن خلیفہ ہونے کے ساتھ ہی ان کے اخلاق و عادات میں جو عظیم الشان انقلاب ہوا، اوس نے عجیب غور کو تو اضع و انکسار سے بدل دیا جب وہ مدینہ کے گورنر تھے تو وضع قطع سے صاف معلوم ہوتا تھا کہ یہ گورنر ہیں، لیکن خلیفہ ہونے کے بعد کسی نے یہ نہیں جانا کہ وہ خلیفہ ہیں،

خلیفہ ہونے کے بعد جب شاہانہ سواریاں آئیں تو اون کو یہ کمکرواپس کر دیا کہ میرا بھروسہ یہ کافی ہے، "سوار ہو کر چلے تو کو تو ال نے بچھا لیا کہ آگے آگے چلنا چاہا لیکن اوس کو یہ کمکر بنا دیا کہ میں بھی عام مسلمانوں کی طرح ایک مسلمان ہوں، "تھر خلافت میں داخل ہوئے تو تمام پردوں کو چاک چاک کر دیا، اور خلفاء کے لیے جو فرش بچھایا جاتا تھا اوس کو زروخت کر کے اوس کی قیمت بیت المال میں داخل کر دیا،

خلفاء بنو امیہ کا دستور تھا کہ جب کسی جنازہ میں شریک ہوتے تھے تو سب سے الگ ان کے بیٹھنے کے لیے ایک خاص جاد بچھائی جاتی تھی، ایک بار حضرت عمر بن عبد العزیز ایک جنازہ میں شریک ہوئے اور حسب معمول اون کے لیے بھی یہ جاد بچھائی گئی، لیکن وہ اوس کو بانوں سے ہٹا کر زمین پر بیٹھ گئے، اور کہا کہ یہ کیا ہے، سرکاری پہرہ داروں کو تنظیم کے لئے اونٹنے کی بالکل مانعت کو سی تھی اور اون کے ساتھ برابر بیٹھتے تھے،

اون کو عجب غور اور فخاری سے اس قدر نفرت تھی کہ جب خطبہ دیتے، یا کوئی قریر لکھتے، اور اسکے متعلق دل میں غور پیدا ہونے کا اندیشہ ہوتا، تو خطبہ میں چپ ہو جاتے اور تحریر کو بھاڑ ڈالتے، اور فرماتے کہ خدا یا میں اپنے نفس کی بُرائی سے بپناہ لگتا ہوں، فرمایا کرتے تھے کہ "فخاری کے خون سے میں زیادہ نہیں بولتا،

اگرچہ خلیفہ اور امیر المؤمنین تھے مگر اپنے آپ کو ہمیشہ عمر ہی سمجھا کئے، ایک بار اون کا ایک بھائی آیا اور کہا کہ اگر آپ چاہیں تو میں آپ کو عمر سمجھا اسی بات کہوں جو آج آپ کو ناپسند اور کل پسند ہو، ورنہ امیر المؤمنین سمجھا اسی گفتگو کو دن جو آج آپ کو محبوب اور کل مبغوض ہو، بولے مجھے عمر ہی سمجھا دو بات کہو جو آج مجھے ناپسند اور کل پسند ہو،

ایک بار رات کو رجا بن حیوہ سے گفتگو فرما رہے تھے کہ دنہ چراغ جھلکانے لگا، پہلو ہی میں ایک ملازم سویا ہوا تھا، رجا نے کہا کہ اسکو جگانہ دوں، بولے سونے دو، اونھوں نے کہا میں خود اٹھ کر چراغ کو ٹھیک کر دوں، "فایا همان سے کام لینا مروت کے خلاف ہے"، بالآخر چرا در رکھ کر خود ہی اڑھے، برتن سے ریتوں کا تیل لیا، اور چراغ کو ٹھیک کر کے پلے تو کہا کہ جب میں اڑھا تھا تب بھی عمر بن عبد العزیز تھا اور جب پلٹا تب بھی عمر بن عبد العزیز ہوں،

اونھوں نے باجوہ خلیفہ ہونے کے کبھی اپنے آپ کو عام مسلمانوں بلکہ لونڈی سی غلاموں سے بھی بالاتر نہیں سمجھا، ایک بار لونڈی، اون کو پنکھا بھل رہی تھی کہ اسی حالت میں اوس کی آنکھ لگ گئی، اونھوں نے خود پنکھا لے لیا، اور اسکو جھیلنے لگے وہ جاگی تو شور کیا، بولے تو بھی میری طرح ایک آدمی ہے، میری طرح تجھے بھی گرمی معلوم ہوئی، اسلئے میں چاہا کہ جس طرح تو نے مجھے پنکھا بھلا ہے میں بھی تجھے پنکھا بھل دوں،

خانہ دین عموماً شریک ہوتے اور عام مسلمانوں کی طرح تابوت کو کاندھا دیتے ہوئے چلتے، ایک بار بارش کے دن میں ایک جنازہ کی نماز پڑھائی، اتفاقاً ایک مسافر آگیا جس کے بدن چادر نہ تھی اونھوں نے اوس کو بلا لیا، اور اپنی چادر کا بچا ہوا حصہ اوسکو اٹھا دیا،

فاکسارمی کی وجہ سے تہامی کو سخت ناپسند کرتے تھے، ایک بار کسی شخص نے اون کے سامنے اون کی تعریف کی، تو بولے مجھے جو حال اپنے نفس کا معلوم ہے اگر تم کو معلوم ہو

سلیمان بن عبد الملک کی زندگی میں تو یہ اذکار مشورہ تھا، لیکن اس کی دفات کے بعد جب
 دُعیفہ ہوئے تو اس پر عمل کرنے کا وقت آیا، چنانچہ ایک بار اون کے عامل عبد الحمید بن عبد الرحمان نے
 اون کو لکھا کہ میرے اجلاس میں ایک شخص اس جرم میں پیش کیا گیا ہے کہ وہ آپ کو گالیان دیتا ہے،
 میں نے اس کی گردن اڑا دینی چاہی تھی، لیکن پھر اس خیال سے قید کر دیا کہ اس بارے میں آپ کی رائے
 یلوان "حضرت عمر بن عبد العزیز نے جواب میں لکھا کہ اگر تم اس کو قتل کر دیتے تو میں تم سے قصاص لیتا
 رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے سوا کسی اور کے گالی دینے پر کوئی شخص قتل نہیں کیا جاسکتا، اسلئے اگر تمہارا جی
 چاہے تو اسکو گالی دے لو، ورنہ برا کرو۔"

ایک بار وہ ہمبرہ خطبہ دے رہے تھے کہ اسی حالت میں ایک شخص نے کہا کہ میں گواہی دیتا
 ہوں کہ تم فاسق ہو، یہ سن کر صرف اسقدر بولے کہ تم جھوٹے گواہ ہو میں تمہاری شہادت کو قبول نہیں کرتا،
 ایک بار کسی نے ان کو کلمات ناپلازم کہے، لوگ بولے کہ آپ کیون چپ رہیں؟ فرمایا کہ تعوی نے
 مومنہ میں گام لگا دی ہے۔

ایک بار کسی نے ایک آدمی کی نسبت اون سے کہا کہ یہ آپ کو گالی دیتا ہے، اونھوں نے انکی
 طرف سے مومنہ پھیر لیا، اس نے پھر کہا، اب کی بھی روگردانی کی، اس نے تیسری بار کہا تو بولے
 کہ عمر اسکو اس طرح ذلیل دے رہا ہے کہ اس کو خبر تک نہیں ہوتی۔

ایک بار وہ سوار جا رہے تھے کہ ایک پایادہ شخص سواری کی جمیٹ میں آگیا، اور اونے
 شخص کی حالت میں کہا کہ دیکھ! تو دیکھتا نہیں؟ جب سواریاں نکل گئیں تو اس نے کہا کیا کوئی ہرجو مجھے
 اپنے پیچھے بٹھالے؟ حضرت عمر بن عبد العزیز نے اپنے غلام سے کہا کہ اس کو چشمہ تھم لیتے چلو،

ایک بار رات کو مسجد میں گئے، ایک شخص سوراٹھا، اندھیرے میں اسکو انکے پاؤں کی ٹھوکر

ایک گئی اوس نے جھلا کر کہا کیا تم باگل ہو؟ بولے "نہیں" چہرہ اسی نے اس گستاخی پر اوسکو سزا دینی چاہی، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے روک دیا اور کہا کہ اوس نے مجھ سے صرف یہ پوچھا تھا کہ تم باگل ہو، میں نے جواب دیا کہ "نہیں"

ایک بار اوس کو کسی شخص نے سخت بات کہی، بولے "تو چاہتا ہے کہ حکومت کے غور میں بھی تیرے ساتھ وہی سلوک کر دوں جو تو کل قیامت کے دن میرے ساتھ کر لگا" یہ کہہ کر اوسکو معاف کر دیا،

ایک بار وہ قیلو کرنے کے لیے اُٹھے، ایک آدمی ہاتھ میں کاغذ کا پتہ لے ہوئے بڑھا، اور پتہ سے کو اون کی طرف پھینک دیا، اونھوں نے مڑ کے دیکھا تو پتہ ہنٹھ پر جا کے گر اور رخساروں پر چوٹ لگی، اور گالوں سے خون جاری ہو گیا، لیکن اونھوں نے نہایت خاموشی کے ساتھ اوسکی عرضی پڑھی اور اوس کی حاجت کو پورا کیا،

ایک بار ایک بچے نے اون کے کسی لڑکے کو مارا، لوگ اوسکو اونکی بی بی فاطمہ کے پاس لے گئے، حضرت عمر بن عبدالعزیز دوسرے کمرے میں تھے شور سنا تو کل آئے، فاطمہ دونوں بچوں کو اونکے پاس لے گئیں اور کہا کہ یہ میرا بچہ ہے اور یہ تمیم ہے، اونھوں نے پوچھا کہ اس تمیم بچہ کو وظیفہ ملتا ہے؟ بولیں "نہیں" فرمایا کہ اوسکا نام وظیفہ خواہ بچوں میں لکھ لو، فاطمہ نے کہا کہ اگر میرے بچے کو دوبارہ نہ مارے تو اوسکے ساتھ خدا یہ سلوک کرے، بولے "تم نے اوسکو گھبرا دیا"

ایک بار ایک شخص پر سخت برہم ہوئے اور اوسکو بہتہ کر کے کوڑے لگوانے چاہے، لیکن جب کوڑا لگانے کا وقت آیا تو بولے کہ اسکو رہا کر دو اگر میں غصہ میں نہ ہوتا تو اوسکو سزا دیتا، پھر یہ آیت پڑھی،
وَالْكَافِرِينَ الْفِظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ

سورۃ بقرہ، آیت ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳،

عمر ایک زمانے میں حضرت عمر بن عبد العزیز پر وفشہ مصیبتوں کا پہاڑ ٹوٹ پڑا، یعنی اون کے سب سے زیادہ محبوب لڑکے عبد الملک، سب سے زیادہ عزیز بھائی سہل بن عبد العزیز، اور سب سے زیادہ وفاء، ارخادم مزاحم نے چند ہی دنوں کے وقفہ میں انتقال کیا، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے اس حالت میں نہ ہی نہیں کہ سرشتہ صبر و سکون کو ہاتھ سے چھوٹنے نہ دیا بلکہ اس موقع پر وہ استقامت بھائی کہ لوگوں کو اون کے ضبط و تحمل پر تعجب ہوا، وہ عبد الملک کو دفن کر رہے تھے کہ ایک شخص نے بائین ہاتھ کا اشارہ کر کے کہا کہ خدا امیر المومنین کو اس صبر پر اجر دے، بولے گفتگو میں بائین ہاتھ سے اشارہ نہ کرو، واہنے سے کہہ اوس نے کہا کہ میں نے آج سے زیادہ تعجب انگیز واقعہ ہی نہیں دیکھا، ایک شخص اپنے محبوب ترین فرزند کو دفن کر رہا ہے پھر اوس کو بائین ہاتھ کا بھی خیال ہے،

لوگ ان کی اعزہ کی وفات پر تعزیت میں کہتے ہی رقت خیز فقرے استعمال کرتے لیکن حضرت محمد بن عبد العزیز اون کے جواب میں ہمیشہ صبر و شکر کا اظہار فرماتے، ایک بار ربیع بن سبرہ اون کے پاس آئے اور کہا کہ خداوند تعالیٰ آپ کو اجر جزیل دے مجھے کوئی شخص نظر نہیں آتا کہ چند روز کے وقفہ میں اتنی عظیم الشان مصیبتوں میں مبتلا ہوا ہو، خدا کی قسم میں آپ کے بیٹے کا بیٹا، آپ کے بھائی کا سہا بھائی، اور آپ کے غلام کا سا غلام نہیں دیکھا، یہ سُکر حضرت عمر بن عبد العزیز نے گردن جھکالی، ربیع کے پاس ایک شخص بیٹھا ہوا تھا اوس نے کہا تم نے امیر المومنین کو بے قرار کر دیا، اب حضرت عمر بن عبد العزیز نے سر اٹھایا اور کہا کہ بیچ تم نے کیا کہا، اوفحون نے دوبارہ اسی فقرہ کا اعادہ کیا، بولے اوس ذات کی قسم جس نے او کی موت کا فیصلہ کیا، میں یہ نہیں پسند کرتا کہ یہ واقعات نہ ہوتے بلکہ اللہ کی وفات کے بعد جو خطبہ دیا اوس میں کہا کہ میں سے آج تک وہ میرے دل کی مسرت اور آنکھوں کی ٹھنڈک تھے، لیکن آج سے زیادہ وہ میری آنکھوں میں کبھی خشک نہیں معلوم ہوئے او کی وفات پر تمام ممالک محروسہ میں حکم بھیجا کہ ہر قوم کو دعا کی جائے،

نورع و دیانت | ایک خلیفہ کی حفاظت میں سب سے زیادہ اہم امانت جو آتی ہے وہ بیت المال یعنی خزانہ ہے، اس لیے اس کی دیانت کا اصلی معیار اسی کو قرار دیا جاسکتا ہے، اور واقعات بتاتے ہیں کہ حضرت عمر بن عبد العزیز کی دیانت ہمیشہ اس معیار پر ٹھیک اور تھی،

وہ رات کو خلافت کا کام بیت المال کی شمع سامنے رکھ کر انجام دیتے تھے، لیکن جب پنا کام کرنا ہوتا تو اس شمع کو اٹھوا دیتے اور ذاتی چراغ منکوا کر کام کرتے،

فراات بن مسلم ہر جمعہ کو اونکی خدمت میں سرکاری کاغذات پیش کیا کرتے تھے، ایک دن اونھون نے کاغذات دکھائے تو اونھون نے اوس میں سے بقدر ایک بالشت کے سادہ کاغذ لے لیا اور اپنے ذاتی کام میں لائے، چونکہ فراات کو اون کی دیانت کا حال معلوم تھا، اس لیے اونھون نے دل میں کہا کہ امیر المؤمنین سے بھول چوک ہو گئی، دوسرے دن اونھون نے اون کو مع کاغذات کے طلب کیا وہ آئے تو اون کو کسی دوسرے کام کے لیے بھیجا، وہ پٹے تو بولے کہ اب تک تمہارے کاغذات کے دیکھنے کا موقع نہیں ملا، اس وقت جاؤ پھر بلا لوں گا، اونھون نے گھر جا کر کاغذات کھولے، تو جتنا کاغذ اکٹرا لیا تھا اتنا اوس میں موجود پایا،

نقدار و مساکین کے لیے بیت المال کے مصارف سے جو مہمان خانہ قائم کیا تھا اوس سے نہ خود فائدہ اٹھاتے تھے، نہ خاندان میں کسی شخص کو فائدہ اٹھانے دیتے تھے، عام طور پر حکم دے رکھا تھا کہ بارے غسل اور وضو کا پانی مہمان خانہ کے باورچی خانہ میں گرم نہ کیا جائے، ایک بار اون کی غفلت میں ملازم نے ایک ماہ تک وضو کا پانی مطبخ خانہ میں گرم کیا، اون کو معلوم ہوا تو اتنی کلکوسی خرید کر باورچی خانہ میں داخل کر دی۔

ایک بار سرکاری کوٹے سے گرم کیا ہوا پانی وضو کے لیے آیا تو وضو کرنے سے انکار کر دیا،

لے لمحات ابن سعد نہ کہ حضرت عمر بن عبد العزیز،

ایک بار غلام کو گوشت کا ایک ٹکڑا بھوننے کے لئے دیا وہ سرکاری باورچی خانہ سے بھون لایا، تو بولے کہ تمہیں کھاؤ یہ تمہاری قسمت میں لکھا ہوا تھا، میری قسمت میں نہ تھا،

ایک دن گھر میں آئے تو دیکھا کہ لونڈی ایک پیالے میں تھوڑا سا دودھ لئے ہوئے ہے، بولے یہ کیا ہے؟ اوس نے کہا آپ کی زوجہ جل سے ہیں اون کو دودھ کی خواہش ہوئی اور جل کی حالت میں اگر عورت کے دل میں اس قسم کی خواہش پیدا ہو اور وہ پوری نہ کی جائے تو اس سے اسقاطِ حمل کا اندیشہ ہو جاتا ہے، اسلئے میں یہ دودھ دار الضیافہ سے لائی ہوں، اونھوں نے اوسکا ہاتھ پکڑا اور پیچھے ہوئے بی بی کے پاس لے گئے اور کہا کہ اگر محل کو فقرا اور مساکین کے کھانے کے سوا کوئی چیز کما کر نہیں رکھ سکتی تو خدا اوسکو قایم نہ رکھے، اب بی بی نے لونڈی سے کہا کہ اس کو واپس کراؤ میں اسے نہ کھاؤں گی،

یہ حالت دیکھ کر لوگوں نے کہا کہ اگر آپ خود مہمان خانہ کے کھانے سے احتراز کریں گے تو اور لوگوں کو بھی احتراز ہوگا، اب وہ باورچی خانہ میں معاذ منہ داخل کر کے لوگوں کے ساتھ شریکِ طعام ہونے لگے،

ایک بار اونھوں نے اپنے غلام مزاحم سے کہا کہ مجھے ایک رحل لاؤ وہ ایک رحل لائے جسکو اونھوں نے بہت پسند کیا، اور بولے کہ اس کو کمان سے لائے؟ اونھوں نے کہا کہ میں نے سرکاری محل سے کمانے میں یہ لکڑی پائی، اور اوس کی یہ رحل بنوائی، بولے جاؤ بازار میں اسکی قیمت لگواؤ، وہ گیا تو لوگوں نے نصف دینار قیمت لگائی، اوس نے پٹ کر خبر دی تو اونھوں نے کہا کہ تمہاری کیا رائے ہے؟ ہم بیت المال میں ایک دینار داخل کر دیں تو ذمہ داری سے سبکدوش ہو جاؤ گے، اوس نے کہا کہ قیمت تو نصف دینار لگائی گئی ہے، بولے بیت المال میں دو دینار داخل کر دو،

ایک بدریت المال سے مشک نکال کر اون کے سامنے رکھا گیا، اونھوں نے اس خوف سے کہ خوشبو داغ میں پہنچ جائے گی، ناک بند کر لی، اس پر اون کے ایک ہنشین نے کہا کہ اگر آپ خوشبو سونگھ لیتے تو آپ کا کیا بگڑتا، بولے مشک خوشبو کے سواء اور کس فائدہ کے لیے خریدا جاتا ہے۔

ایک بار ایک شخص نے اون کی خدمت میں کھجورین روانہ کیں، آدمی کھجورین سامنے لایا تو پوچھا ان کو کس چیز پر لائے ہو، اس نے کہا کہ ڈاک کے ٹھوڑون پر، چونکہ ڈاک کا تعلق سرکاری چیزوں سے تھا اس نے حکم دیا کہ کھجورین کو بازار میں بیجا کر فروخت کر لاؤ، وہ بازار میں آیا تو ایک مردانے اس کو خرید لیا، اور پھر حضرت عمر بن عبدالعزیز کی خدمت میں بھیجا جب کھجورین سامنے آئیں تو پوچھا کہ یہ تو بی کھجورین ہیں، یہ لکھر کچھ سامنے کھانے کے لیے رکھ لیں اور کچھ گھر میں بھیج دیا، لیکن بیت المال میں قیمت داخل کر دی۔

ایک بار اونھوں نے لبنان کے شہد کا شوق ظاہر کیا، ابن سعدی کرب و ہان کے عامل تھے اون کی بی بی نے ان کو کھلا بھیجا اور اونھوں نے وہاں سے بہت سا شہد بھیج دیا، شہد سامنے آیا تو بی بی کی طرف خطاب کر کے کہا کہ غالباً تم نے سعدی کرب کے ذریعہ سے اس کو منگوایا ہے، پھر اس کو فروخت کر داکے بیت المال میں قیمت داخل کروادی اور سعدی کرب کو لکھا کہ اگر تم نے دوبارہ ایسا کام کیا تو میں تمھارا منہ بھی دیکھنا پسند نہ کروں گا۔

ایک بار اون کی بی بی نے ڈاک کے خچر پر اپنے غلام کو روانہ کیا اور وہ دو دینار کا شہد خرید لایا، شہد حضرت عمر بن عبدالعزیز کے سامنے آیا تو بی بی سے قسم لینا چاہی، وہ شہد کا بیٹا اٹھا لائیں، اونھوں نے زائد قیمت پر اس کو فروخت کر دیا، اور بی بی کو دو دینار دیکر بقیہ قیمت بیت المال میں داخل کر دی۔

۱۔ بقات ابن سعد مکرہ حضرت عمر بن عبدالعزیز،

اور کہا کہ تم نے مسلمانوں کے جانور کو عمر کے لیے تکلیف دی، دوسری روایت میں ہر کراؤنھون نے کہا کہ اگر مسلمانوں کو میری تے سے فائدہ پہونچ سکتا تو میں تے کروتا،

ایک بار سرکاری سبب تقسیم فرما رہے تھے، اونکا ایک منیر السن بچہ آیا اور ایک سیب اوٹھا کر کھانے لگا، اونھون نے سبب کو اس کے ہاتھ سے نہایت سختی کے ساتھ چھین لیا، بچہ روتا ہوا مان کے پاس آیا، اس نے بازار سے سیب منگا کر اس کو دیدیا، حضرت عمر بن عبدالعزیز گھر میں آئے تو سیب کی خوشبو منوگہ کر بوسے کہیں سرکاری سبب تو گھر میں نہیں آئے اونکی بی بی نے واقعہ بیان کیا، بوسے کے بیٹے سبب اپنے بچے سے چھینا تو گویا اپنے دل سے چھینا، لیکن مجھے یہ پسند نہ آیا کہ خدا کے سامنے مسلمانوں کے سیب کے لیے اپنے آپ کو برا کر دوں،

خاصہ میں اگرچہ اگلے خلفا نے بہت سے مکانات بنوائے تھے لیکن چونکہ وہ بیت المال کی آمدنی سے تعمیر ہوئے تھے، اسلئے سبب وہاں گئے تو اون مکانات میں اور تاپسند نہیں کیا اور میدان میں قیام کیا،

جرات و آزادی خلافت سے پہلے اگرچہ حضرت عمر بن عبدالعزیز ہمیشہ خلفا کے ماتحت اور زیر اثر رہے تاہم اونھون نے خلفا کے سامنے ہر موقع پر اپنی آزادی کو قائم رکھا،

ولید بن عبدالملک نے اون سے سلیمان بن عبدالملک کی بیعت فسخ کرانی چاہی تو اونھون نے صحت انکار کیا اور کہا کہ اسے امیر المؤمنین ہم نے ایک ساتھ تم دونوں کی بیعت کی ہے، اسلئے یہ کیونکر ہو سکتا ہو کہ اس کی بیعت فسخ کر دیں، اور آپ کی قائم کہیں،

ایک بار حضرت عمرو بن عبدالعزیز اور سلیمان بن عبدالملک کے غلاموں میں لڑائی ہوئی، حضرت عمر بن عبدالعزیز سلیمان کے پاس گئے تو اس نے کہا یہ کیا بات ہو کہ تمھارے غلاموں نے ہمارے غلاموں کو

لہذا تاہم احداث سیرت عرب عبدالعزیز کے پچیسویں باب میں مذکور ہیں، سلاہ یوحییٰ جلد دوم صفحہ ۱۳۹۔

مارا؛ حضرت عمر بن عبد العزیز نے کہا کہ مجھے آپ کے کہنے سے پیشتر اس واقعہ کی خبر نہ تھی، سلیمان نے کہا کہ آپ جھوٹ کہتے ہیں، بولے تم کہتے ہو کہ میں جھوٹ کہتا ہوں، حالانکہ جب سے مجھے ہوش ہوا میں جھوٹ نہیں بولا، خدا کی زمین وسیع ہے جو آپ کی صحبت سے بے نیاز کر سکتی ہے، یہ لکھو وہاں سے اٹھو اور مصر کا ارادہ کیا۔ بالآخر سلیمان نے خود اذکو منا کر بلایا،

ایک بار سلیمان بن عبد الملک کے پاس ادسکا مینا ایوب جس کو اوس نے دلی عہد بنایا تھا بیٹھا ہوا تھا حضرت عمر بن عبد العزیز آئے تو ایک آدمی نے بعض خلفاء کی بی بیوں کی وراثت طلب کی، سلیمان نے کہا کہ عورتیں جاہلاد نہیں پاتیں، حضرت عمر بن عبد العزیز نے سنا تو نہایت تعجب سے بولے، سبحان اللہ قرآن مجید کہاں ہے؟ سلیمان نے غلام کو بلایا اور کہا کہ عبد الملک نے اس کے متعلق جو تحریر لکھی ہو وہ اٹھا لے، حضرت عمر بن عبد العزیز نے طنزاً یہ کہہ کر کہ تو یا تم قرآن منگواتے ہو، ایوب نے یہ طعنہ سنا تو بولا کہ امیر المومنین کی خدمت میں اگر کوئی شخص اس قسم کی باتیں کرے گا تو ممکن ہے کہ دم زدن میں ادسکی گردن اوڑا دی جائے، حضرت عمر بن عبد العزیز بولے کہ اگر تم خلیفہ ہو گے تو رعایا کو اس سے بھی زیادہ صدمہ پہونچے گا، سلیمان نے یہ گفتگو سنی تو ایوب کو ڈانٹا کہ عمر سے اس قسم کی باتیں کرتے ہو، حضرت عمر بن عبد العزیز نے کہا کہ ہنسنے بھی تو کھری کھری سُنانی،

اسی جرأت و آزادی کا یہ نتیجہ تھا کہ وہ خلفاء کو ہر قسم کی اخلاقی نصیحتیں کرتے تھے، اور ان کی ناراضی کی اذکو مطلق پر دامنیں پھرتی تھی، چنانچہ ادھون نے ایک بار عبد الملک بن مروان کو ایک خط میں لکھا کہ،

تو یک چرواہا ہے، اور ہر چرواہے سے اوس کے مویشیوں کے متعلق سوال ہوگا، انس بن مالک

نے مجھ سے حدیث بیان کی، ہو کہ ادھون نے یہ رسول اللہ صلی علیہ وسلم سے سنا ہے، کہ خدائے واحد تم سب کو

قیامت کے دن جمع کرے گا، اور خدا سے زیادہ صواب بیان کون ہو سکتا ہے،

ایک بار سلیمان بن عبد الملک حج کے لئے روانہ ہوا، حضرت عمر بن عبد العزیز بھی ساتھ تھے، مقام عسفان کے قریب پہنچکر اوس نے اپنا لاؤ لشکر اور خیمہ و خگاہ دیکھا تو عجب و غرور کے نشے میں حضرت عمر بن العزیز سے بوجھا کر تم کو یہ چیزیں کیسی نظر آتی ہیں، بولے مجھے ایسا معلوم ہوتا ہے کہ دنیا دنیا کو کھا رہی ہے، تم سے اسکا سوال اور مواخذہ کیا جائیگا، عرفات میں قیام کیا تو بادل آیا اور بجلی اس زور سے چمکنے لگی کہ سلیمان سہم کر اونٹ کے کجاوے پر سرنگون ہو گیا، حضرت عمر بن عبد العزیز نے کہا کہ یہ بادل تو رحمت لیکر آیا ہے، اگر عذاب لیکر آیا ہوتا تو کیا حال ہوتا؟ اوس کے بعد سلیمان نے جمع کی طرف دیکھ کر کہا کہ کتنے آدمی جمع ہیں حضرت عمر بن عبد العزیز نے کہا کہ یہ تمہارے فریق ہیں،

ایک صحابہ میں اسی قسم کا ایک اور واقعہ پیش آیا، تو سلیمان نے ٹھہر کر ایک لاکھ درہم حضرت عمر بن عبد العزیز کو صدقہ کرنے کے لئے دیئے کہ اسکی برکت سے رعد و برق کی یہ آفت مٹ جائے حضرت عمر بن عبد العزیز نے کہا کہ اس سے بہتر ایک کام ہے، سلیمان نے کہا نہ کیا؟ بولے بعض لوگ جن کی جائیداد منصوبہ، تمہارے پاس ہے اور خون نے تمہارے ساتھ آنا چاہا لیکن اب تک نہ پہنچ سکے، سلیمان نے اونکے تمام مال و جائیداد واپس کر دیئے،

دستارِ مٹانتا و تہجد گئی کی وجہ سے غم و غل کو نہایت ناپسند کرتے تھے، ایک بار ایک شخص نے اون کے پاس بلند آواز سے گفتگو کی تو فرمایا کہ صرف یہ کافی ہے کہ انسان کی بات اور کلام ہنشین مٹ لے، مذاق کو نہایت ناپسند کرتے تھے، ایک بار خاندان بنو امیہ کے چند لوگ جمع ہوئے اور اونکے سامنے طرافت آمیز گفتگو شروع کی، بولے تم لوگ اسی لئے جمع ہوئے ہو، مہتمون میں قرآن مجید کے متعلق گفتگو کرو ورنہ کم از کم شریفانہ باتیں تو ضرور ہونی چاہئیں،

جن اعضاء کے نام لینے سے شرم آتی ہے اونکا نام نہیں لیتے تھے، ایک بار نبیل میں چھوڑا نکلا، لوگوں نے

پوچھا کہ کہاں چھوڑا نکلا؟ چونکہ نسل کا نام لیا پسند نہیں کرتے تھے، اسلئے کہا کہ میرے ہاتھ کے باطن میں،
 اسی طرح ایک صحبت میں ایک شخص نے کسی سے کہا کہ تیری نسل کے نیچے، بولے اس سے بہتر
 طریقہ سے گفتگو کیوں نہیں کرتے لوگوں نے کہا کہ وہ کیا، فرمایا ہاتھ کے نیچے کہنا زیادہ بہتر تھا

رحمہی مزاج میں نہایت رحم تھا، ایک بار ایک بدو نے پروردہ الفاظ میں اپنی حاجت کا اظہار کیا
 تو روپڑے، یہ رحم صرف انسانوں تک محدود نہ تھا، بلکہ اذکو جانور دن تک کی تکلیف گوارا نہ تھی اونکے
 پاس ایک بچہ تھا جس کو اذکا غلام کرایہ پر چلاتا تھا، کرایہ کی آمد فی معمولاً روزانہ ایک درہم تھی، ایک دن غلام
 ڈیڑھ درہم لایا تو بولے کہ یہ اضافہ کیونکر ہوا؟ اوس نے کہا کہ آج بازار تیز تھا، بولے نہیں تم نے جانور سے
 زیادہ کام لیا، اس کو اب تین دن آرام لینے دو،

ڈاک کے جانور دن کے متعلق حکم دیا تھا کہ ان کے کوڑے کی نوک میں چھینے والا بونہ لگایا جائے
 اور اذن کے متعین بیماری لگام نہ دی جائے،

شرم و حیا | مزاج میں سخت شرم و حیا تھی، حمام میں جاتے تھے، تو بعض خدام اور بعض بچوں کے سوا اندر
 کوئی نہیں جاسکتا تھا،

نصیحت پذیری | اسلامیوں کو خود بینی بد و غفلت کے قبول کرنے سے باز رکھتی ہے، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے
 ایک اثر پذیر دل پایا تھا، اور اس کے ساتھ اذکو یقین تھا کہ خلافت کا بوجھ ایک ایسا بوجھ ہے جو اگر دیانت کے ساتھ
 ادا کیا جائے تو تمنا نہیں اٹھ سکتا، اسلئے وہ علمائے نصیحت کے طالب ہوتے تھے، اور اذکی نصیحتوں سے
 شدت کے ساتھ متاثر ہوتے تھے، ایک بار امام حسن بصری کو لکھا کہ مجھے اختصار کے ساتھ نصیحت کیجیے، چنانچہ
 اوصوں نے مختصر الفاظ میں چند نصیحتیں لکھیں،

ایک بار تم مقدام عراق کو اس غرض سے طلب فرمایا، سب لوگ آئے لیکن امام حسن بصری نے

ملاّت کا غدر کیا اور ایک نصیحت آمیز خط بھیجا، حضرت عمر بن عبدالعزیز کو وہ خط ملا تو آنکھوں سے لگایا، اور اس کے ضمنوں سے اس قدر متاثر ہوئے کہ رو پڑے۔

جب خلیفہ ہوئے تو حضرت سالم بن عبداللہ اور محمد بن کعب ان کے پاس گئے، وہ باری باری دونوں نصیحت کے طالب ہوئے، انھوں نے نصیحتیں کیں تو شدت تاثیر سے رو پڑے، بعض علماء رغو جاتے اور دن سے نصیحت کرنے کی درخواست کرتے وہ بخوشی اجازت دیتے اور وہ نصیحت کرتے، ایک بار ابن اہتم ان کی خدمت میں گئے اور کہا کہ ”آپ کو مسرور کروں“ بولے نہیں کہا نصیحت کروں، بولے ہاں، چنانچہ انھوں نے ایک عام خطبہ دیا جس میں خصوصیت کے ساتھ حضرت عمر بن عبدالعزیز کی طرف خطاب کیا۔
علماء نے ان کو جو نقصان لکھے ہیں، ان سب کو علامہ ابن جوزی نے اپنی کتاب کے ایک باب میں جمع کر دیا ہے، لیکن نہایت افسوس ہے کہ یہ مجبوراً بندہ موعظت ایک ایسے شخص کے لئے موزوں نہیں ہے، جو نیند ہونے کے ساتھ دنیا دار بھی ہو، ان نصیحتوں میں اس دنیا کا تو بہت کچھ ذکر آیا ہے، لیکن اس عالم سے انکھیں بند کر لی ہیں، حالانکہ ایک خلیفہ یا بادشاہ کی اصلی سعادت گاہ یہی دنیا ہے۔

رہ دفعہ خلافت کے سلسلے سے سلیمان بن عبد الملک تک پہنچ کر تیسرے و کسریٰ کا قابض کیا کر لیا تھا، تو حضرت عمر بن عبدالعزیز خلافت سے پہلے اسی ٹھکانے کے ساتھ زندگی بسر کرتے تھے، چنانچہ علامہ ذہبی مکرّم اللہ تعالیٰ عنہ لکھتے ہیں:

”کان اذ ذاک لایذکر بکثیر عدل ولا زهد“ وہ اس وقت عدل و زہد میں کچھ ایسے شہرہ نہ تھے،

مدینہ کے گورنر مقرر ہو کر روانہ ہوئے تو ۳۰ اونٹ ذاتی ساز و سامان سے لے کر ہوئے ساتھ ساتھ تھے۔ جابر بن جریجہ کا بیان ہے،

کان عمر بن عبد العزیز من اعظم الناس والبس الناس وخیلهم
عمر بن عبدالعزیز سب سے زیادہ خوش پوشاک، سب سے زیادہ خوشبو لگائے والے، اور سب سے زیادہ خود دار۔

في مشية

انداز سے چلنے والے تھے،

اون کی خوشبو میں بور یون لوگ ڈال جاتی تھی، اور د اسی پنک کی طرح غبر چڑھ گئے تھے، ریحان بن عبیدہ کہتے ہیں کہ گورنری مدینہ کے زمانہ میں ادھون نے مجھے ایک جبیہ خریدنے کا حکم دیا، میں دس اشتر بنی پر خرید لایا، تو اس کو چھو کر بولے کہ مجھے اس میں کڑھکی محسوس ہوتی ہے، خود حضرت عمر بن عبدالعزیز کو اپنی عیش پرستی کا اعتراف ہر چنانچہ فرماتے ہیں،

ثم تآقت نفسي الى اللبس والعيش

پہ مجھے لباس خوشبو، ادغیش پرستی کا شوق پیدا ہوا تو

والطيب فما علمت ان احدا من

میری، انستین نے میرے خاندان میں، اور نہ دوسرے

عمل بیعتی ولا غیرہم کان فی مثل

خاندان مین کوئی شخص ادا طرح امیرانہ زندگی بسر کرتا تھا۔

ما كنت فيه.

تھاجس طرح کر مین ،

روزے نئے کپڑے بدلتے تھے، اذکار کا بیان ہر کہ جب میرے کپڑوں کو لوگ دیکھ لیتے تھے تو میں سمجھتا تھا

اسے یہ پرنا ہو گیا۔

اس زمانہ نام نہائی کا اثر اون کے جسم سے علامتہ نظر آتا تھا، یونس بن ابی شیبہ کا بیان ہے کہ میں نے اون کو زمانہ خلافت سے پہلے خانہ کعبہ کا حراٹ کرتے ہوئے دیکھا تو اون کے پانچ ماہ کا بیٹا اون کی تونہ کے شکن میں غائب ہو گیا تھا، لیکن غلیظہ ہونے کے ساتھ ہزاروں کی حالت میں دفنۃ القلاب پیدا ہوا، پہلے وہ عمر بن عبدالمطلب سے، اب عمر بن الخطاب سے ملے، حسن البصر سے ہو گئے، امام زہری ہو گئے، چنانچہ علامہ ذہبی اور ابن کثیر کی قضاہ حالت کا تذکرہ کرنے کے بعد لکھتے ہیں۔

ولكن تجدد لهذا استخلف ومبى الله فصار

لیکن جب خلیفہ ہوئے تو خداوند تعالیٰ نے اذکو باطل نئے قابل

بعد في حسن البيرة والقيام بالقطم مع جد لامة

میں بلایا، اب وہ عدل و انصاف میں اپنے نانا عمر کے

عمر بنی النہدیم الحسن البصری فی العلم مع الزہری زہد بن حسن بصری کے، او علم بن امام شہری کے بشمول

رجاء بن عیوہ جنھوں نے اون کی قدیم حالت کو دیکھا تھا فرماتے ہیں کہ خلیفہ ہونے کے بعد اون کے لباس
یعنی عامہ قمیص، قبا، کمر، نوزہ اور چادر کی قیمت لگائی گئی تو صرف ۱۲ درہم تھری،

رایح بن عبیدہ جنھوں نے اس اشرفی کا بیخبریدہ کر اون کے سامنے پیش کیا تھا، اور وہ اون کو سخت معلوم ہوا
اور ان کا بیان ہے کہ خلافت کے بعد میں اون کے لیے اونکا ایک جبہ صرف ایک اشرفی پر خرید کر لایا تو اونھوں نے اون کو ٹھیک کر
کہا کہ کس قدر بڑھ ہے،

اون کا بیان تھا کہ میرا دل خوش ہوا اور لباس کا شائق ہوا تو میں اس معاملہ میں اپنے تمام خاندان پر بغور حاصل کیا
لیکن دیکھتا ہوں کہ میرا دل آخرت کی طرف مائل ہوا اور اب میں آخرت کو دنیا کے مقابل میں بڑا کر
نہیں چاہتا،

یونس بن شیبہ جنھوں نے اون کے سبکدہ رنگ و روغن دیکھا تھا کہ سپت میں بل پڑ گئے تھے، اون کا بیان
ہے کہ خلافت کے بعد اگر میں گناہا چاہتا تو بغیر چھوئے ہوئے اون کی پسیلیوں کو کٹن سکتا تھا،

حقیقت یہ ہے کہ حضرت عمر بن عبدالعزیز جس وقت بادشاہ بنے، اس وقت سب سے بڑے بادشاہ تھے،
اور جب تاج خلافت سر پر رکھا تو بالکل راہب ہو گئے، خدم و حشم، عطا و لباس اور دوسرے سامان آرائش کو
۲۲ ہزار دینار پر فروخت کر کے خدا کی راہ میں دیا، چنانچہ جب اسطبل خانوں کے داروغہ آئے، اور گھوڑا اور
سائیسوں کا خرچ اٹھا تو حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اون کو قلعہ صوبوں میں بھیجا کہ فروخت کر کے اون کی قیمت خدا کی راہ میں
دیجائے، غلاموں کے لیے تنخواہ وغیرہ کا سوال ہوا تو تمام صوبوں کے امراء، پانچ او تیس جمع کرائے اور ان غلاموں کو
اون پر تقسیم کر دیا، اور خود وہ ابراہیم او محمد بن گئے، جس کا اثر اون کے تمام مظاہر زندگی سے نمایاں ہوتا تھا،

باس | کبر انساب سادہ اور معمولی درجہ کا پہنتے تھے، اور ان میں متعدد پیرنگے، ہشت، ایک یا تیس کے گریبان

میں آگے اور پیچھے دونوں طرف ہونڈ لگے ہوئے تھے، نماز پڑھا کر بیٹھے تو ایک شخص نے کہا کہ اے امیر المومنین خدا نے آپ کو سب کچھ دیا ہے، لاش آپ عمدہ کپڑے پہنتے، یہ سکر تھوڑی دیر تک گردن جھکا لی، پھر سر اٹھا کر کہا، میانہ روی تمہاری کی حالت میں اور غنودہ گردن قدرت کی حالت میں بہتر ہے،

ایک شخص کا بیان ہے کہ میں نے ان کو ایک ایسی قمیص پہنے دیکھا جس کے پوسے شانے پر ہونڈ لگا ہوا تھا، اکثر اوقات ہم پر صرف ایک کپڑا پہنا تھا اور اسی کو بار بار دھو کر پہنتے تھے، جیسوں بن مہران کا بیان ہے کہ اوغون نے ایک چادر میں تنگ نین بلی ہی ہر جمعہ کو دھوئی جاتی تھی، اور اس پر زعفران کا رنگ دیدیلتا تھا، ایک روز جمعہ کے دن سجدے جانے میں دیر ہوئی، کسی نے تاخیر کی وجہ پوچھی تو بولے کہ غلام کپڑے دھونے کو لے گیا ہے۔

مسئلہ کا بیان ہے کہ میں رضی اللہ عنہ کی عبادت کو گیا تو دیکھا کہ ایک میلی سی قمیص پہنے ہوئے ہیں، اوغون نے انکی بی بی فاطمہ سے کہا کہ امیر المومنین کی قمیص دھو ڈالو، دوسرے روز گئے تو بدن پر پھر وہی قمیص نظر آئی، بولے کہ میں تم کو قمیص اسلے دھونے کو لیا کہ لوگ عبادت کو آتے ہیں، بولیں اسلے سوا اونکے پاس کوئی قمیص ہی نہیں۔

خدا نے انہما کی معمولی کھاتے تھے، ایک بار صبح کو گھر سے دیر میں نکلے، اسلے اہل صحبت کو خیال ہوا کہ کتنی ناراض تو نہیں ہیں، اون کو اسکی اطلاع ہوئی تو بطور معذرت کے کہا کہ رات میں سو راویں کھانے کی دال کھالی اسلے نفع ہو گیا، اہل مجلس میں ایک صاحب بولے کہ اے امیر المومنین خداوند تعالیٰ تو اپنی کتاب میں لکھا ہے،

فکل من طیبات ما رزقنا کھو ہم نے تم کو جو کچھ دیا اور ان میں سے جو چیزیں کھاؤ، بولے انفس تم نے اسلے اٹھے مننے لئے، اس سے مراد وہ مال ہے جو کسب حلال سے حاصل کیا جائے، لذیذ کھانا مراد نہیں۔

اون کو جواب دیا کہ عمر کو یہی پسند ہوگا۔

لوئڈیان جو تھیں، اون کو اختیار دیدیا تھا کہ جس کا بھی چاہے آزاد ہجائے اور جہننا چاہیں وہ میں لیکن دیکھو
اون سے کوئی فائدہ نہیں پہنچ سکتا۔

روزانہ خرچ کل دو درہم تھا جس کا بار کبھی بیت المال پر نہیں ڈالا۔ ذاتی آمدنی جو کچھ تھی وہ بھی خلافت کے
بعد کم ہو گئی، کیونکہ اموال مخصوص کی واپسی کے سلسلے میں اونھوں نے سب سے پہلے خود اپنی جائیداد میں واپس لین جس
وقت خلیفہ ہوئے تھے انکی جائداد کا خانہ چھاپس ہزار دینار تھا لیکن وفات کے وقت گھٹ کر دو سو دینار رہ گیا، اسی طبع
اہل و عیال نہایت مسرت کے ساتھ زندگی بسر کرتے تھے، ایک بار عبد اللہ بن زکریا اون کے یہاں گئے اور انکے
اہل و عیال کی تنگدستی کو دیکھ کر انکا دل بھرا آیا بولے کیا امیر المومنین آپ اپنے محال کو سو سو دینار دے دو سو دینار بلکہ اس سے
بھی زیادہ شاہرہ دیتے ہیں، بولے اگر وہ قرآن و حدیث کے مطابق عمل کریں تو یہ بہت کم ہے، میں اور کم معاش
کے جھگڑوں سے بالکل نجات دلانا چاہتا ہوں، اونھوں نے کہا کہ جب یہ جائز ہو اور جبکہ آپ خود اون سے زیادہ
کام کرتے ہیں تو آپ بھی شاہرہ لیجیے، اور اپنے اہل و عیال کو فایزہ البال کہیے، کیونکہ وہ بہت متعلق ہیں، بولے کہ
تم نے یہ ہمارے ہمدردی اور بھلائی کی نیت سے کہا ہے، پھر باپان ہاتھ دامن ہاتھ پر رکھ کر بولے لیکن یہ گوشت کل کا کل
خدا کے مال سے پیدا ہوا ہے اور اب میں خدا کے مال سے اس میں کوئی اضافہ نہیں کرنا چاہتا۔

ایک بار گھر میں ضروریات معاش کے لیے کچھ نہ تھا انکے غلام فراحم سخت پریشان ہوئے کہ کیا انتظام کیا جائے
مجبوراً ایک شخص سے بائیںچ دینار قرض لیئے، میں کی جائداد کا سامنے آیا تو وہ نہایت خوش ہو کر اس کے پاس
گئے کہ ابھی قرض ادا کرتا ہوں یہ لکھ کر گھر میں گئے تو سر پر ہاتھ رکھ کر بٹھے، اور کہا کہ خدا امیر المومنین کو اجر دے، خدا
امیر المومنین کو اجر دے، اس رقم کو بھی جو ادنی ذاتی رقم قبی بیت المال میں داخل کر دیا،

سیرت عربین عبدالعزیز صفحہ ۱۱۵ طبعات ابن سعد صفحہ ۲۹۳۔ تاریخ الخلفاء صفحہ ۱۰۳ سیرت عربین عبد العزیز

صفحہ ۱۰۲، ایک روایت میں ۳۰ ہزار دینار اور چار سو دینار بھی ہو، صفحہ ۱۱۶۔

ایک بار گھر میں گئے اور بی بی سے کہا کہ ایک درہم چمن انگو خریہ بچا بتا ہوں؛ بولیں نہیں، فرمایا ایک پیسہ ہو گا؛ اذنہوں نے غصے کے بجائے جواب دیا کہ تم امیر المؤمنین ہو کر ایک درہم بلکہ ایک پیسے کی بھی قدرت نہیں رکھتے؛ بولے جہنم کی ہنکر یوں سے یہ زیادہ آسان ہے۔

بچوں سے اگرچہ نہایت محبت رکھتے تھے، لیکن اس محبت کا اظہار کبھی دنیوی زیب و زینت کی صورت میں نہیں ہوتا تھا، ایک بار اذنہوں نے اپنی لڑکی امینہ کو نہایت پیار سے پاس بلایا، لیکن وہ کچھ نہ بولی، اب ایک آدمی کو بھیج کر بلوایا اور نہ آنے کی وجہ پوچھی، اس نے کہا میرے پاس کپڑا تھا، مگر آج کو حکم دیا کہ فرش کو بچا کر اٹھکے لیے ایک ٹیص تیار کرو اور حسن اتفاق سے لڑکی کی چھو بھی ام انہیں نہایت دو تہمت تعین، ایک آدمی اونکے پاس گیا، اور واقعہ بیان کیا، اذنہوں نے ایک تھان کپڑا جمید یا اور کہا کہ میرے کچھ نہ انگو،

ایک بار اونکے صاحبزادے عبدالقادر آئے اور کہنے لگے، اذنہوں نے ان کو خیابان رباح بصری کے پاس بھیج دیا کہ ہمارے کپڑے دہان رکھے ہوئے ہیں، وہ گئے تو خیابانے گاڑے کے کپڑے کال کر سامنے رکھ دیے، اور کہا کہ جس قدر ضرورت ہو لیلو، اذنہوں نے کہا کہ یہ میری اور میرے خاندان کی پوشش نہیں ہے، اذنہوں نے کہا کہ امیر المؤمنین کے یہی کپڑے ہیں، جو میرے پاس ہیں، عبد القادر پلٹے اور حضرت عمر بن عبدالعزیز سے واقعہ بیان کیا تو بولے کہ ہمارے پاس تو یہی کپڑے ہیں، اب اذنہوں نے ایسے ہو کر لپٹنا چاہا تو بولے کہ اگر لپٹا ہوا تو میں تمہارے وظیفہ میں سودینار بیشکی دلوں اسکا ہوں، وہ راضی ہو گئے تو اذنہوں نے سوا شرفیاء کو ادین لیکن جب وظیفہ تقسیم ہوا تو اس کو مہر الیلا،

اونکی اولاد دین اگر کوئی کسی بیش قیمت چیز کا استعمال کرتا تو اس کو بھی سب کر تے، ایک بار اونکے صاحبزادے نے انگوٹھی بنوائی اور اس کے لیے ہزار درہم کا گینہ خرید، حضرت عمر بن عبدالعزیز کو معلوم ہوا تو لگا کہ اس انگوٹھی کو زخمت کر دے اور اس رقم سے ہزار سب کو ن کا بیت بھرو اور ایک لوہے کی انگوٹھی خرید کر اسے ہزارت کندہ کر لو، خدا اس شخص پر رحم کرے جس نے اپنی قدر بچائی،

تقویٰ دوتن | بعض چیزیں ایسی ہوتی ہیں جو ظاہر جائز معلوم ہوتی ہیں، لیکن اگر غور سے دیکھا جائے تو وہ بھی شہد سے خالی نہیں ہوتیں، تقویٰ دوتن کا تعلق انہی چیزوں سے ہے، اور بہت کم لوگ ان سے اعتنا کرتے ہیں، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیزؓ میں یہ صفت بدرجہ اتم موجود تھا، اگر کبھی ذمیوں کے بیان نہان ہوتے اور وہ لوگ دودھ، دہی، اور ترکاری وغیرہ لاتے تو ان سے زیادہ معاوضہ دیکر ان چیزوں کو استعمال میں لاتے، اور اگر وہ معاوضہ لینے سے انکار کرتے تو ان چیزوں کو نہ کھاتے، لیکن اگر کوئی مسلمان کوئی چیز پیش دیتا تو اسکو سرسے قبول ہی نہیں کرتے، ایک بار انھوں نے سیب کی خواہش ظاہر کی، انکے خاندان کا ایک شخص اونٹن اور اونکی خدمت میں ایک سیب پیش بھیجا، آدمی سیب لیکر آیا تو اسکو قبول تو نہیں کیا لیکن اخلافا فرمایا کہ جا کر کہہ دو کہ آپ کا یہ پسند خاطر ہوا، اس نے کہا کہ یہ تو گھر کی چیز ہے، کچھ معلوم ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یہ قبول فرماتے تھے، بولے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کیسے دینے شہد بھیجے، لیکن وہ ہمارے لیے رشوت ہے۔

ایک بار ایک شخص نے کہا کہ میں ہر سال آپ کی خدمت میں ربیع الثانی میں روانہ کرتا تھا، اس سال بھی لایا ہوا بولے مجھے تمھارے مرے کی ضرورت نہیں، جب کسی چیز میں شہد واقع ہو تو اسکو چھوڑ دو،
 توکل | حضرت عمر بن عبدالعزیز کو توکل علی اللہ نے تمام خطرات سے بے پروا کر دیا تھا، ایک بار ان سے بہت سے لوگوں نے کہا کہ آپ کھانا کو کھانے کے کھائیں، نماز پڑھیں تو ساتھ ساتھ پھر دو، کہیں کہ کوئی شخص حلیہ کر بیٹھے، طاعون میں جیسا کہ تمام خلفاء کا طریقہ تھا، باہر نکل جائیں، بولے کہ آخر وہ لوگ کیا ہوئے؟ جب ان لوگوں نے سخت اصرار کیا تو فرمایا اڑھاؤ اگر تیرے علم میں۔ روز قیامت کے سوا اور کسی دن سے مردوں کو میرے خون کو اطمینان نہ دے۔

چونکہ خراج کے نامانی حملوں سے تمام خلفاء کی زندگی غیر امن ہو گئی تھی، اس لیے خلفاء کی حفاظت کے لیے بکثرت پہرہ دار رہتے تھے جس کی ابتدا حضرت امیر معاویہؓ نے کی تھی، حضرت عمر بن عبدالعزیزؓ نے اگرچہ فقیہ ان پہرہ داروں کو معزول نہیں کیا، تاہم ان سے صحت صاف کہہ دیا کہ میں تم سے بالکل بے نیاز ہوں، تعذیر الہی میری حفاظت کے لیے کافی ہے، تم میں

جی چاہے رہے، جس کا جی چاہے چلا جائے۔

پس ناماندان، حضرت عمر بن عبدالعزیز اگرچہ مذہبی حیثیت سے اپنے خاندان کے آئین جمانی کو ناپسند کرتے تھے تاہم اون کو اپنے خاندان کی عزت و حرمت کا کچھ کم پاس نہ تھا۔

ایک بار خراج نے اون سے اُنکے منظرہ میں کہا کہ جب تک آپ اپنے خاندان سے تبری اور اون پر لعنت ملاست نہ کریں گے ہم آپ کی اطاعت قبول نہ کریں گے۔ بولے کیا تم فرعون پر لعنت کی ہو؟ اون سب نے کہا نہیں، بولے جب تم نے فرعون سے دگرزدی تو میں اپنے خاندان سے کیوں نہ چشم پوشی کروں، ورنہ خالیکہ اون میں بُرے بھلے نیک و بد ہر قسم کے لوگ تھے،

ایک بار کسی نے حضرت امیر معاویہ کو بُرا بھلا کہا، تو اونھوں نے او کو تین کوڑے مارے، اور تمام زمانہ خلافت میں صرف یہی تین کوڑے تھے جو اونھوں نے اپنے ہاتھ سے مارے تھے،

وہ بے محبت | حضرت عمر بن عبدالعزیز اعزہ و اقارب سے نہایت محبت رکھتے تھے، انکے چچا عبدالقدیر بن مروان کا انتقال ہوا تو اگرچہ اس زمانہ میں وہ امیرانہ زندگی بسر کرتے تھے تاہم تمام ماہان عیش کو ترک کر کے رکھ دیا اور دُعا کی بیٹھنے تک صرف کھل پہنتے رہے، قاسم بن محمد نے سمجھایا تو پھر اپنی اصلی حالت پر آئے،

یون میں عبدالملک سے بہت زیادہ محبت تھی، ایک بار یحییٰ بن مہران سے کہا کہ میرا بیٹا عبدالملک میری آنکھوں میں کھب کیا، کہیں میرے جذبات عقل پر غالب نہیں آگئے، میں چاہتا ہوں کہ آپ کراوس کے علم و فضل کا امتحان لیں،

دشمنوں کے ساتھ رفق و ملاطفت | دشمنوں کے ساتھ نرمی کرنا صرف اون لوگوں کا کام ہے جو امتدادِ درجہ کے شریعت ہوں اور حضرت عمر بن عبدالعزیز اسی قسم کے لوگوں میں تھے، اسلام میں خوارج کا فرقہ ہمیشہ سے خلفاء کا دشمن رہا ہے،

سے میرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۹۰، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲

لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے ہمیشہ اس فقرہ کے ساتھ رفیق و ملاطفت کا بڑا ڈوکیا، ایک بار کسی خارجی نے سلیمان ابن عبد الملک کو فاسق اور فاسق زادہ کہا، اوس نے حضرت عمر بن عبد العزیز سے رائے طلب کی تو بولے کہ جس طرح اوس نے آپ کو بُرا بھلا کہا جو آپ بھی کہہ لیجئے۔

ایک بار چند خارجی اونی خدمت میں آئے، اور مناظرہ کرنا شروع کیا، حضرت عمر بن عبد العزیز کے بعض ہمنشینوں نے کہا کہ در اہم ذکر اوان کو مرحوب کیجئے، لیکن وہ اوان کے ساتھ نہایت نرم خوئی کے ساتھ گفتگو کرتے رہے، یہاں تک کہ وہ سب ایک خاص شرار پر راضی ہو کر چلے گئے، اب حضرت عمر بن عبد العزیز نے اپنے ہمنشین کے نزاع پر ہاتھ مار کر کہا کہ جب تک دو سے صحت ممکن ہو کسی کو، افنا نہیں چاہیئے۔

خارجیوں کے ساتھ سرکار زار پیش آیا تو بہر وقت ان شرار کے ساتھ جنگ کی اجازت دی کہ عودت کیجئے قیدی قتل نہ کیئے جائیں، ارمیون کا تعاقب نہ کیا جائے، جو مل قیمت ہاتھ آئے، وہ انہی کے اہل و عیال کو واپس دیدیا جائے قیدی اوس وقت تک قید رکھے جائیں، جب تک کہ راہ راست پر آجائیں۔

اوان کے نزدیک علاج اس قدر مبہوض شخص تھا، کہ اوسکے تمام خاندان کو جلا وطن کر دیا تھا اور تمام عیال کو ہدایت کی تھی کہ اوس کی روش نہ اختیار کریں، لیکن با اینہم جب اوانکے سامنے ریح بن عبیدہ نے علاج کو گالی دی تو روکا اور بولے اسے ریح جب مظلوم ظالم کو خوب بُرا کہہ کر اپنا بدلہ لے لیتا ہے تو ظالم کو اور سب فضیلت حاصل ہو جاتی ہے اوانکے تمام دشمنوں کو اونی اس رفیق و ملاطفت کا اس قدر یقین تھا، کہ جراح نے جب غلہ بن یزید المہلب کے اوان کے حکم سے گرفتار کیا، تو اوسکے ساتھ قیدی کی حالت میں اس قدر نرمی کی کہ حضرت عمر بن عبد العزیز نے اوانکو لکھا کہ تم آل مہلب کی ان وجوہ اسکے لئے بستر بچاتی ہو، اور اسپر اوسکو سلاتی ہو، لیکن با اینہم اوس نے خود حضرت عمر بن عبد العزیز کے دربار کی حاضری کو اس عیش و آرام پر ترجیح دی، اور اوس کا یہ خیال صحیح نکلا، چنانچہ جب وہ اونی خدمت میں حاضر ہوا تو اوانہوں نے اوسکو بالکل رہا کر دیا،

اجاب کی حیادت و تعزیت کو بے تکلف جاتے تھے، اور انکو تسلی دیتے تھے، ایک بار ابو طلحہ شام میں بیمار ہوئے، حضرت عمر بن عبد العزیز ان کی حیادت کو شریعت لے گئے، اور کہا کہ ابو طلحہ چاق و سبب ہو جاؤ اور دم پر منا فقین کو ہنسنے کا موقع نہ دو،

ایک بار ایک شخص کا لڑکا مر گیا، حضرت عمر بن عبد العزیز اس کے باپ کے پاس تعزیت کو گئے، وہ نہایت صابر و شاکر آدمی تھا، لوگوں نے کہا رضا و تسلیم اس کا نام ہے، بولے رضا نہیں، صبر،

عمر بن عبد اللہ بن عبیدہ کے باپ نے انتقال کیا تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے ان کے پاس ایک تعزیت نام لکھا جس میں لکھا کہ ہم آخرت کے رہنے والے ہیں، دنیا میں اگر قیام کر لیا ہے، مردے اور مردوں کے بیٹے ہیں، تو کس قدر تعجب ہو اس مردے پر جو مردے کو خط لکھتا ہے اور مردے کی جانب سے تعزیت دیتا ہے، ہر العزیزی حدیث شریف میں آیا ہے،

اذا احب الله العبد قال الجبرئیل	خدا جب کسی بندے سے محبت کرتا ہے، تو جبرئیل سے
تد احب فلا نفا حبه	لکھتا ہے کہ میں خدا سے محبت کرتا ہوں تو بھی اس سے
فجبرئیل ثم ینادی	محبت کرو، اسے جبرئیل اس سے محبت کرتے ہیں، پھر آسمان
فی اهل السماء ان الله	کہہ دے، واللہ ان میں منادی کرتے ہیں کہ خدا افلاں سے
تد احب فلا نفا حبه	محبت رکھتا ہے تو لوگ بھی اس سے محبت کرو، اسے آسمان
اهل السماء ثم یضع له القبول	والے اس سے محبت کرنے لگتے ہیں، اس کے بعد اللہ تعالیٰ
فی الارض،	اور مکر دنیا میں مقبول عام بنا دیتا ہے،

مقبولیت، شہرت، اور ہر العزیزی کا یہ سب سے بڑا درجہ ہے، اور محاسن اخلاق کی بہ دولت حضرت مزین عبد العزیز کو یہ درجہ حاصل ہوا تھا چنانچہ وہ ایک بار موسیٰ حج میں عرفہ سے گزرے تو دفعۃً تمام لوگوں کی نگاہیں

اللہ کیلئے ہسبل ابن ابی صالح جو متذکرہ بالا حدیث کے راوی ہیں، وہ بھی اس مجمع میں موجود تھے، اونھوں نے یہ حالت دیکھی تو اپنے باپ سے کہا کہ میرے خیال میں خدا عمر کو محبوب رکھتا ہے، اونھوں نے اس کی وجہ پوچھی تو بولے کہ لوگوں کے دلوں میں اون کی جگہ ہے، اس کے بعد یہ حدیث بیان کی۔

صرف مسلمانوں کی خصوصیت نہیں بلکہ ان کے عدل و انصاف نے اون کو غیر قوموں کی نگاہوں میں بھی محبوب بنا دیا تھا، ایک بار اون کے صاحبزادے عبداللہ بن عمر بن عبدالعزیز کا گدڑ چڑیہ سے ہوا تو ایک راہب جو ابھی اپنے صومعہ سے باہر نہیں نکلا تھا، نکلا، اور پوچھا کہ تمہیں معلوم ہے کہ میں کس غرض سے اپنے گوشہ تنہائی سے باہر آیا ہوں، اونھوں نے کہا نہیں، اوس نے کہا صرف تمھارے باپ کے حق کی بنا پر کیونکہ ہم لوگو کو اللہ عدل میں باتے ہیں۔

علماء کی قدردانی

حضرت عمر بن عبدالعزیز کو اگرچہ خلافت کے تعلق سے ہر قسم کے لوگوں سے میل جول رکھنا پڑا تھا تاہم ان کا اصلی میلان اہل علم کی طرف تھا، ایسے مختلف طریقوں سے ان کی قدردانی کرتے تھے، عدی بن رطاع نے جب تمام مسائل شرعیہ میں ان سے مشورہ لینا شروع کیا تو ہدایت کی کمرس بھری سے مشورہ لینا کافی ہو خود کوئی فیصلہ کرتے تھے تو لازمی طور پر سعید بن مسیب سے مشورہ لیتے تھے،

ایک بار ایک آدمی کو ان کے پاس کسی مسئلہ کے دریافت کرنے کے لیے بھیجا، وہ خود ان کو بلا لایا، بوسے اگلا صحنہ غلطی سے آپ کو تکلیف دی، ہم نے صرف یہ کہا تھا کہ آپ سے صرف مسئلہ پوچھ کے چلا آئے، ہمیشہ علماء کا ذکر خیر کرتے تھے، بسر بن سعید کا انتقال ہوا تو انھوں نے کفن کا سامان بھی نہ چھوڑا

اور عبداللہ بن عبدالملک کا انتقال ہوا، تو اس نے لاکھوں روپیے چھوڑے، حضرت عمر بن عبدالعزیز کو دونوں کی موت کا حال معلوم ہوا تو بولے کہ اگر دونوں کا ایک ہی انجام ہوتا تو میں عبداللہ بن عبدالملک ہی کی زندگی کو ترجیح دیتا، اس پر سلمہ بن عبدالملک نے کہا کہ بسر بن سعید کی سی زندگی اختیار کرنا آپ کے خاندان میں خود کشی کرنا ہی بوسے چکھ ہو لیکن یہ نہیں ہو سکتا کہ ہم اہل فضل کے فضل کا تذکرہ چھوڑ دیں،

اکثر علماء سے ان کے دوستانہ تعلقات تھے، اور جب ان میں کوئی آتا تو اس سے نہایت گرج و جوش سے ملتے، اور ان سے صحبت خاص رکھتے، ایک بار ایک عالم جو ان کے دوست تھے آئے تو ان کو اپنے پاس بٹھایا، اور صوف میں بیجا کر، بڑیک گفتگو کرتے رہے

۱۔ مناقب ابن سعد جلد ۱ صفحہ ۱۰۰، تذکرہ سبب بن مسیب ۲۔ مناقب ابن سعد جلد ۱ صفحہ ۱۰۰

۳۔ مناقب ابن سعد جلد ۱ صفحہ ۱۰۰

شاعری و خطابت

حضرت عمر بن عبد العزیز کو اگرچہ شعر و سخن کا ذوق نہ تھا، تاہم کبھی کبھی اخلاقی اشعار خود کہتے تھے، اور کبھی کبھی دوسروں کی زبان سے سنتے تھے، چنانچہ محدث ابن جوزی نے ایک خاص باب میں اس قسم کے اشعار کو جمع کر دیا ہے،

ایک کن خاص کے موجد بھی تھے جو دنیہ میں رائج و مقبول تھا،

حضرت عمر بن عبد العزیز کے خطبات و مواعظ بکثرت ہیں، جن کو محدث ابن جوزی نے ایک مستقل باب میں جمع کر دیا ہے، منبر پر وہ بالکل ابراہیم ادہم اور حضرت بایزید بسطامی کے قالب میں نمایاں ہوتے ہیں، اور جو کچھ کہتے ہیں، انھیں کی زبان سے کہتے ہیں، یہی وجہ ہے کہ انھوں نے جب پہلا خطبہ دیا تو تمام خطباء و شعراء دہشتہ اون سے الگ ہو گئے، اور قعدا و زباد نے کہا کہ جب تک ان کے قول و فعل میں نقص نہ ہو ہم اون کو چھوڑ نہیں سکتے،

ارباب صحبت

خلافت سے پہلے اگرچہ حضرت عمر بن عبدالعزیز نجین مزاج لوگوں سے محبت رکھتے تھے، لیکن خلیفہ ہونے کے ساتھ ہی اونھوں نے تمام سامان عیش و طرب کے ساتھ اس قسم کے احباب سے بھی قطع تعلق کر لیا۔ چنانچہ خلافت کے بعد جب لوگوں کی خدمت میں آئے تو اونھوں نے صرف نیک اور پرہیزگار لوگوں کو بار بار بلا کر موقع دیا، اور ایک قدیم دوست کو اس شرف سے محروم رکھا، بعض لوگوں نے اون سے اس معاملہ میں گفتگو کی، تو بولے جس طرح ہم نے رنگین کپڑے چھوڑ دیے، اسی طرح رنگین مزاج دوستوں سے بھی علیحدگی اختیار کر لی۔

حضرت عمر بن عبدالعزیز پہلے خلیفہ کی بڑھ چڑھ سب سے زیادہ جو شاعر کا ہوتا تھا، اس بنا پر جب حضرت عمر بن عبدالعزیز خلیفہ ہوئے تو حجاز، عراق کے تمام شعراء نے ان کے دربار کا رخ کیا، اور تمام بڑے بڑے شعراء مثلاً نسیب، جریر، فرزدق، احمر، اور اخطاب وغیرہ آئے، او مینوں قیام کیا، لیکن یہاں مجلس ہی کا رنگ بدلا ہوا تھا، شعراء کی کوئی قدر دانی نہیں کی جاتی تھی، قراء و فقہاء اطراف سے بلائے جاتے تھے، اور اون کو خواص میں داخل کیا جاتا تھا، مجبوراً بعض شعراء نے ایک فقیہ سے اعانت طلب کی اور اپنی کسا و بازاری کا اظہار ان اشعار میں کیا۔

ہذا ذمانک فی قدمی زمینی

یہ تیرا زمانہ ہے، میرا زمانہ گزر گیا

افی لدی الباب کا المصنف فی قرن

میں دروازے پر بیویوں میں بکڑا ہوا ہوں

یا ایہا القادی المدیحی عمامتہ

اسے دو تار سی جس کا عمارت گرا رہا ہے

ابلیغ خلیفتان کنت لاقیہ

اگر ہمارے خلیفے ملے تو اس کو پہنچا دو

بہر حال حضرت عمر بن عبدالعزیز نے خلفاء کی مجالس کا رنگ بالکل بدل دیا، اور اپنی صحبت کے لیے صرف علماء و فضلاء کو انتخاب کیا جن میں سیمون بن مهران، رجاء بن حیوۃ، رباح بن عبیدہ کا شمار خواہر میں تھا اور ان کے علاوہ اور علماء بھی تھے لیکن ان کا درجہ ان سے کم تھا،

حضرت عمر بن عبدالعزیز کے نزدیک ارباب صحبت میں خصوصیت کے ساتھ جن اوصاف کا ہونا ضروری تھا او انکی تصریح انھوں نے خود ہی کر دی تھی یعنی یہ کہ

(۱) اگر میں انصاف کی راہ نہ پاؤں تو وہ میری رہنمائی کرے،

(۲) نیکی کے کاموں میں میرا مددگار ہو،

(۳) جو لوگ مجھ تک اپنی حاجت نہیں پہنچا سکتے، وہ مجھ تک او انکی حاجت پہنچائے۔

(۴) میرے پاس کسی کی غیبت نہ کرے،

(۵) میری اور لوگوں کی جو امانت رکھے اس کو ادا کرے۔

عام معمول تھا کہ ابتداً شب میں خلافت کا کام انجام دیتے، آدھی رات ہوتی تو احباب کے ساتھ

شریک صحبت ہوتے، اور اخیر شب میں عبادت کرتے، ایک بار سیمون بن مهران نے کہا کہ آپ اس مصروفیت کے ساتھ کیونکر زندہ رہ سکتے ہیں؟ بولے باہمی صحبت سے عقل با آہور ہوتی ہے۔

ان احباب کی صحبت میں امور خلافت کے متعلق مشورہ لیا جاتا، اور زہد و رفاق کی بائین

ہوتی تھی۔ سیمون بن مهران کا بیان ہے کہ میں ایک رات او انکی صحبت میں تھا، انھوں نے ایک موثر وعظ کیا،

—————

۱۔ طبقات ابن سعد صفحہ ۲۹۰، سیرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۶۶، صفحہ ۲۴۰،

۲۔ طبقات ابن سعد صفحہ ۱۸۱، صفحہ ۶۶،

اعمال و عبادات

عبادت مشابہہ حضرت عمر بن عبد العزیز کی زابانہ زندگی کا سب سے زیادہ پراثر منظر صرف راتوں کو نظر آ سکتا تھا۔ جو ان کی عبادت گذاری کا اصل وقت تھا، اس مقصد کے لیے عکرمذہب کی سحر و مخصوص کر لیا تھا، جس میں کل کے سٹے ہوئے کپڑے رکھے رہتے تھے، جب رات کا پچھلا پہر ہوتا تو دن کے کپڑے اُتار ڈالتے اور ان کپڑوں کو پینکر مناجات اور گریہ و بکا میں مصروف ہو جاتے، اور صبح تک مصروف رہتے، صبح ہوتی تو ان کپڑوں کو تہ کر کے صندوق میں رکھ دیتے،

مرنے سے پہلے اس صندوق کو ایک غلام کے پاس امانت رکھ دیتا تھا، اور ایک روایت میں ہے کہ اوس کو دریا میں بہا دینے کی وصیت کی تھی، چنانچہ اہل خاندان کو اس صندوق کا حال معلوم ہوا تو غلام طلب کیا، اوس نے کہا اس میں ال و دولت نہیں ہے، لیکن اون کی حرص و طمع نے اوس کا اعتبار نہیں کیا اور صندوق کو اٹھا کر یزید بن عبد الملک کی خدمت میں لے گئے، اوس نے تمام خاندان کے سامنے کھولا تو کل کے چند کپڑے نکلے جن کو وہ رات کو پہنا کرتے تھے۔

عام مول یہ تھا کہ شام ہونے کے بعد آدمی رات تک امور خلعت انجام دیتے، آدمی رات کے بعد علماء کے ساتھ صحبت رکھتے، اور رات کا پچھلا پہر عبادت گذاری میں گزارتے، نماز فجر پڑھنے کے بعد پھر اسی حجرے میں چلے جاتے اور اوس وقت اوس میں کوئی دوسرا نہیں جاسکتا تھا، نماز پنجگانہ نہایت سستی کے ساتھ ادا فرماتے تھے، حرمین مغرب کی طرف ایک بھر و کہ بنا رکھا تھا، اگر مومن اذان دینے میں دیر کرتا تھا تو آدمی بھیکر کھنکھاتے کہ وقت آگیا،

موزن اذان دیتا تو کوشش کرتے کہ اذان کی آواز کے ساتھ ہی مسجد میں داخل ہو جائیں، اس فرض سے ۳ موزن ملازم رکھے تھے، اگر گھر سے نکلنے تک اذان کا سلسلہ ٹوٹنے نہ پائے، لیکن کبھی ایسا نہیں ہوا کہ تمام موزن اذان کہنے کی ضرورت واقع ہوئی ہو، اکثر پہلی ہی اذان میں گھر سے برآمد ہو جاتے، درنہ دوسری یا تیسری اذان میں تو ضرور ہی داخل مسجد ہو جاتے، اذان دینے کے بعد موزن آتما در کھتا کہ "السلام علیک امیر المؤمنین ورحمۃ اللہ" یہ فقرے ادا بھی نہ کر چکتا تھا کہ وہ نماز کے لیے اٹھ کھڑے ہوتے،

جمعہ کے دن کا نہایت احترام کرتے تھے، اور عید اور جمعہ میں چیدل جاتے تھے ادائے نماز میں باطل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے سنن و آداب کا اتباع کرتے تھے، حضرت انس بن مالکؓ کا قول ہے کہ میں نے اون سے زیادہ کسی کو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے مشابہ نماز پڑھتے نہیں دیکھا، زکوٰۃ ہمیشہ اپنے مال کی زکوٰۃ ادا فرماتے تھے، عباد کا بیان ہو کہ ایک بار اونھوں نے مجھے ۳۰ درہم دیئے اور کہا کہ یہ میرے مال کا صدقہ ہے، ہمیشہ دوشنبہ اور جمعرات کا روزہ رکھتے،

تلاوت روزانہ علی الصبح قرآن مجید کی تلاوت کرتے اور رات کے وقت جب سوتے تو نہایت دردناک لہجے میں قرآن مجید کی یہ آیتیں پڑھتے،

ان دبحہم اللہ الذی خلق السموات والارض الخ
تھا پروردگار وہ خدا ہے جس نے آسمان اور زمین کو پیدا کیا۔

افامن اهل القرى ان یا یتیمہ یاسنا
بیانا وہم نامشون۔
کیا گاؤں والے اس سے بیدار ہوئے کہ ہمارا خدا اب آجائے اور وہ لوگ سوتے ہوئے ہوں،

طبقات ابن سعد صفحہ ۶۶۳، ۶۶۵، ۶۶۶، سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰،

بعض اوقات ایک ہی سورہ کو بار بار رات رات بھر پڑھا کرتے تھے، چنانچہ ایک رات سورہ انفال شروع کی تو صبح تک پڑھتے رہے، اگر کوئی خوف کی آیت آتی، تو تضرع و التجال کرتے، اگر رحمت کی آیت آتی تو دعا کرتے۔

قرآن مجید کو شکر ادا کرنے پر عورت کا عالم طاری ہو جاتا تھا، ایک بار کسی شخص نے اونکے سامنے قرآن مجید کی ایک سورہ پڑھی، حاضرین میں سے ایک صاحب بول اٹھے، کہ اوس نے پڑھنے میں غلطی کی ہے، حضرت عمر بن عبد العزیز نے فرمایا کہ قرآن مجید کے سننے کے بعد اون کو غلطی نکالنے کا ہوش تھا،

جب اون آیتوں کو پڑھتے جن میں احوال قیامت کا ذکر ہوتا تو بے ساختہ رو پڑتے، بیہوش ہو جاتے اور صبح تک اون پر از خود نشی کی کیفیت طاری رہتی،

مناجات وہ ہمیشہ مناجات و دعائیں مصروف رہتے، چنانچہ علامہ ابن جوزی نے ان دعاؤں کو اپنی کتاب میں نقل کر دیا ہے،

گر یہ بکار اطمینان نہایت افزا پڑ پائی تھی، اسلئے اکثر اون پر گریہ طاری ہو جاتا تھا، ایک بار خطبہ دینا چاہتے تھے کہ حمد و نعت کے بعد گلو گزرتے ہو گئے، اگر کوئی شخص ان کو مؤثر نصیحت کرتا، یا قرآن مجید کی کوئی پڑا آیت سننے تو دفتہ رو پڑتے، چنانچہ خوف قیامت اور نصیحت پذیر کی کے عنوان میں اس قسم کے واقعات گزر چکے ہیں، انکی بی بی کا بیان ہے کہ جب گھر میں آتے تھے تو اپنی سجد میں جا کر متصل ہوتے رہتے، یہاں تک کہ آنکھ لگ جاتی، جب جاگتے تو پھر اسی شغلہ میں مصروف ہو جاتے یہاں تک کہ اسی میں رات بسر ہو جاتی۔

نشیست آہی دنیا میں اور بھی بہت سے غمراہ و صوفیہ گزرتے ہیں جسکا دل خشیت الہی سے ہمیشہ لڑتا رہتا تھا، لیکن اس باب میں حضرت عمر بن عبد العزیز کو جس چیز نے ان لوگوں سے ممتاز کر دیا ہے وہ

ہے کہ جو چیز انسان کے دل کو سخت کر دیتی ہے، اسی نے اذن کے دلوں کو گرا کر دیا تھا، جاہ و دولت انسان کو خدا سے بالکل غافل کر دیتے ہیں، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز کے دل کو انہی نے خوف خدا کا آتش بنا دیا تھا، چنانچہ ایک بار اونھوں نے خود اپنے ایک نوجوی افسر کو لکھا کہ

خدا کی عظمت اور خشیت کا سب سے زیادہ مستحق بندہ وہ ہے جو اس مصیبت میں مبتلا ہو جس میں کہ
میں ہوں، خدا کے نزدیک مجھ سے زیادہ سخت سزا دینے والا، اور مجھے زیادہ دلیل (اگر وہ خدا
کی نافرمانی کرے) کوئی نہیں ہے، میں اس حالت میں سخت دل گرفتہ ہوں، اور مجھے خون ہے،
کہ یہ میری ہلاکت کا سبب بن جائے، مجھے معلوم ہوا ہے کہ تم جہاد کے لیے روانہ ہونا چاہتے ہو،
تو اسے برا دین میری خواہش یہ ہے کہ جب تم صوف جنگ میں کھڑے ہو تو خدا سے دعا
کر دو کہ وہ مجھے شہادت عطا کرے کیونکہ میری حالت نہایت سخت اور میرا خطرہ نہایت
عظیم انسان ہے۔

عام معمول یہ تھا کہ نازعینا کے بعد اپنی مسجد میں بیٹھ کر دعا میں کرتے، اور روتے جاتے، یہاں تک
کہ آنکھ لگ جاتی، پھر آنکھ کھلتی تو مشغلہ جاری ہو جاتا ایمان تک کہ دوبارہ سو جاتے، غرض تمام رات
اسی طرح گزر جاتی، ایک دن اونکی بی بی نے اسکی وجہ پوچھی تو بولے کہ میں غور کیا تو مجھے معلوم ہوا کہ میں
اس امت کے چھوٹے بڑے اور سیاہ و سفید کی قسمت کا مالک ہوں، پھر میں نے یکس غریب، محتاج
تھیرا، دو گم شدہ قیدی اور انہی کی طرح اور لوگوں کو یاد کیا، تو مجھے یقین ہو گیا کہ خدا ان کے بارے میں
جو نئے سوال کرے گا، اور محمد صلی اللہ علیہ وسلم ان کے متعلق مجھ پر دعویٰ کرینگے، اسلئے اس تصور سے
مجھے جان کا خوف پیدا ہو گیا، میرے آنسو جاری ہو گئے، میرا دل خوف زدہ ہو گیا، پھر میں جس قدر
اس کو یاد کرتا ہوں میرا خوف بڑھتا جا رہا ہے۔

خون موت | امراء و سلاطین کے یہاں راتوں کو بزم عیش و طرب منعقد ہوتی ہیں، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز کے یہاں رات کو نعتیہ اجتماع ہو کر موت اور قیامت کا ذکر کرتے تھے، اور اس طرح روتے تھے کہ گویا اذان کے سامنے جنازہ رکھا جا رہا ہے، وہ موت کے خوف سے رات رات بھر جاگا کرتے تھے، اور اوس پر غور و فکر کرتے رہتے تھے، ایک بار اونھوں نے اپنے ایک معشین سے کہا کہ میں غور و فکر میں رات بھر جاگتا رہا، اوس نے کہا کس چیز کے متعلق غور و فکر کرتے تھے؟ بولے قبر اور اہل قبر کے متعلق، تم اگر مرے کو تین دن کے بعد قبر میں دیکھو تو باوجود اوس کی موانست کے تم اوس کے پاس جانے سے وحشت زدہ ہو گے اور ایک ایسا گھوڑیو گے جس میں کینے رنگ ہے ہونگے، پیپ بہہ رہی ہوگی، اور کینے اوس میں تیر رہے ہونگے، یہ کہنے کے بعد چکیان بند مگنیں اور بیہوش ہو کر گر پڑے، ہوش میں آنے کے بعد بھی یہ حالت عود کرتی رہی،

سیاسی کام عموماً مصلحت اور ضرورت کے اقتضا سے انجام دیے جاتے ہیں، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز کے نظام سلطنت کی بنیاد صرف خون موت پر قائم تھی، وہ جو کچھ کرتے تھے، خدا کے ڈر، قیامت کے مواخذہ، اور موت کے خوف سے کرتے تھے، ریاح بن زید کا بیان ہے کہ اونھوں نے ایک بار عود کو لکھا کہ تم مجھ سے بار بار خط و کتابت کرتے ہو، اب میں جو احکام لکھ بیجوں اوس کو فوراً نافذ کر دو کیونکہ موت کا وقت ہم لوگوں کو معلوم نہیں،

خون قیامت | روز قیامت سے نہایت خائف رہتے تھے، یزید بن حبشب کا قول ہے کہ

یسے من بصری اور عمر بن عبد العزیز سے زیادہ کسی شخص کو قیامت سے ڈرنے والا نہیں دیکھا، گویا دوزخ صرف انھیں دونوں کے لیے پیدا کی گئی تھی۔

۱۔ تاریخ الخلفاء صفحہ ۳۶۰۔ ۲۔ سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۰۰۔ ۳۔ طبقات ابن سعد ذکر حضرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۰۹۔ ۴۔ سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۱۱۔

حضرت عمر بن عبد العزیز کے تمام واقعات اس کی تائید کرتے ہیں،

ایک دن اپنی بی بی فاطمہ کے پاس آئے، اور کہا کہ واقعہ میں ہمارا زمانہ اس زمانہ سے زیادہ خوشگوار تھا، یہ لکڑیوں کو اس زمانے کے عیش و آرام کی یاد دلائی، فاطمہ نے کہا خدا کی قسم آج آپ اس زمانے سے زیادہ اہل قدرت اور صاحب اختیار ہیں، حضرت عمر بن عبد العزیز نے یہ سنا تو غمناک لہجے میں یہ کہتے ہوئے اٹھ گئے کہ اے فاطمہ اگر میں اپنے پروردگار کی نافرمانی کروں تو بڑے دن کے عذاب سے ڈرتا ہوں، فاطمہ اس پر در دفعہ سے کوسکر پڑیں، اور کہا کہ خداوندان کو دروغ سے نجات دے،

ایک بار سفر میں تھے، چونکہ اسباب سے آگے نکل جا چکے تھے، اس لیے راہ میں گھوڑے سے اتر گئے، اور دیکھا کہ جو لوگ سب پہلے بھیج چکے ہیں، اوان کے پاس سامان آ رہا ہے۔ دیکھ کر دوپڑے سلیمان بن عبد الملک نے رونے کی وجہ پوچھی تو بولے اسی طرح قیامت کے دن جو شخص ز اور اہل بھیج چکا ہو گا وہ اس کو مل جائے گا، اور جس نے نہ بھیجا ہو گا اس کو کچھ نہ ملے گا۔

انھوں نے بنو امیہ کی جائداد میں ضبط کر لیں تو اوان کی بھی بھیجے لے لیا کہ کسین ایسا نہ ہو کہ وہ سب بغاوت کر دیں، ایک بادشاہ کے لیے بغاوت سب سے زیادہ خطرناک چیز ہے، لیکن انھوں نے کہا کہ اگر قیامت کے سوا میں اور کسی دن سے ڈرون تو خدا مجھے اس دن سے نہ بچائے، اس کے بعد آگ پر ایک اشترنی گرم کر دائی، جب وہ مسخ ہو گئی تو اس کو گوشت کے ایک ٹکڑے پر رکھا وہ بھن گیا تو بولے، بھیجی جان اپنے بھتیجے کے لیے اس سے ڈرو،

تسراں عید کی جن آیتوں میں قیامت اور احوال قیامت کا ذکر ہوتا اور انکا اثر اوان پر شدت کے ساتھ پڑتا تھا، ایک بار اوان کی بی بی فاطمہ شدت کے ساتھ رونے لگیں، بھائیوں نے وجہ

پوچھی تو بولیں کہ ایک رات میں ایک عجب منظر دیکھا، میں نے دیکھا کہ حضرت عمر بن عبد العزیز نماز پڑھ رہے ہیں، جب یہ آیت پڑھی،

يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ
وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ

جس دن لوگ مثل پھیلے ہوئے پروانوں کے اور
پہاڑ مثل دھلے ہوئے اون کے ہونگے،

تو مجھے کہ اسو، صبا جا، پھر او پھلا اور اچھلا کر اس طرح گرے کہ میں نے خیال کیا کہ دم توڑ رہے ہیں۔
پھر پھر گئے، میں نے خیال کیا کہ دم نکل گیا، پھر ہوش میں آئے، اور چلائے اسو، صبا جا، پھر او پھلا اور تا مگر میں
پھر پھر کے کہنے لگے افسوس اس دن جس میں لوگ کھڑے ہونے پر اون کی طرح، اور پیادہ مثل دھلے
ہوئے اون کے ہونگے، پھر گرے اور اس طرح گرے کہ مر، وہ معلوم ہوتے تھے، یہاں تک کہ موذن
صبح نے بیدار کیا، ایک روز نماز میں یہ آیت پڑھی،

وَقَفَّيْهُمْ اَصْحٰمُ مَسْجٰوٰنٍ

اون کو بتا دو کہ اون سے سوال ہوگا،

اس کا یہ اثر پڑا کہ بار بار اسی آیت کو پڑھتے رہے، اور اس سے آگے نہ بڑھ سکے،

ایک بار سر منبر یہ آیت پڑھی،

وَنَضَعُ الْمَوٰذِیْنَ الْقٰطِیْمَ الْعِیَامَ

قیامت کے دن ہم انھیں ان کی ترازو کھڑی کر دیں گے،

تو خوف سے ایک طرف کو جھک گئے گویا زمین پر گر رہے ہیں

خون عذاب آہی قیامت کے ساتھ انکو دنیا ہی میں ہمیشہ عذاب آہی کا خوف لگا رہتا تھا، ایک بار
زور سے ہوا چلی، تو اون کے چہرے کا رنگ سیاہ پڑ گیا، ایک شخص نے ہوتا میرا المومنین آپ کا یہ
کیا حال ہو گیا، بولے دنیا میں جو قوم تباہ ہوئی ہو اس کو پوا ہی نے تباہ کیا ہے،

محبت رسول! رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی محبت اور آپ کا ادب، احترام ہر مسلمان کا جزو ایمان ہے

اور حضرت عمر بن عبدالعزیز کے اجزاء اسی میں یہ جزو سب سے زیادہ نمایاں تھا، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی تبرک یا دگر دن میں اونھوں نے ٹنگ، گدہ، پیالہ، چادر، چم، برتنش، اور عصا کو ایک کوٹھی میں محفوظ رکھا تھا، اور روزِ اوس کی زیارت کرتے تھے، اگر کبھی قریش کا جمع ہو جاتا تو اون کو بجا کر ان مقدس یادگاروں کی زیارت کروانے اور کہتے کہ یہ اوس مقدس ذات کی میراث ہے جسکے ذریعہ سے خدا نے تم لوگوں کو عزت دی ہے،

اس سرمایہ حیات کے علاوہ اگر اور کہیں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی کوئی یادگار مل جاتی تو اوس کو سر اور آنکھوں پر رکھتے اور اوس سے برکت اندوز ہوتے، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ایک صحابی کو جاگیرین دی تھیں، اور اوس کے متعلق ایک سند لکھی تھی، اون کے خاندان کے ایک شخص نے حضرت عمر بن عبدالعزیز کو وہ سند دکھائی تو اوس کو چوم کر آنکھوں پر رکھ لیا،

انتقال ہونے لگا تو سب سے زیادہ اسی زادِ آخرت کی فکر ہوئی چنانچہ وصیت کی کہ کفن میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے چند مونے مبارک و ناخن پاک رکھے جائیں،

اگر کوئی شخص رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی نسبت کوئی گستاخانہ کلمہ کہتا تو اوس پر سخت برہم ہوتے ایک بار اون کی بیٹی میں ایک عورت پیش کیا گیا جو نو مسلم تھا، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے کہا کہ مہاجرین کی اولاد میں سے کسی کو کیون نہیں لائے، عورت نے میساختہ جواب دیا، کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے باپ کا کفر آپ کے لیے کچھ مضر نہیں ثابت ہوا، بولے تو نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو سب کے برابر کر دیا، ہمارے بیان تیرا کام نہیں،

مبت اہل بیت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے انتساب و تعلق نے اگرچہ اہل بیت کو تمام مسلمانوں کے

سے سیرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۲۱۹، اسد الغابہ تذکرہ مراد بن سلمی، صفحہ ۱۱۱، سیرت

عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۲۲

نزدیک عزیز تر بنا دیا تھا، لیکن بنو امیہ کا خاندان ابتدا ہی سے سیاسی مصلح کی بنا پر اون کا دشمن بن گیا تھا حضرت عمر بن عبدالعزیز بھی اسی خاندان کے ایک رکن تھے، اور اون کے زمانے تک اس بغض و عداوت کا خمیر اس قدر پختہ ہو گیا تھا کہ خاندان بنو امیہ کے سامنے حضرت علی کرم اللہ وجہہ کا نام بھی نہیں لیا جاسکتا تھا، لیکن وہ خو، اہل بیت کی محبت میں اس قدر غمور و متحرار تھے، کہ ایک بار گورنری مدینہ کے زمانہ میں اون کے یہاں فاطمہ بنت علیؑ آئیں تو انھوں نے پہلے تمام پہرے داروں و فلاموں کو گھر سے مٹھوا دیا، پھر تنہائی میں لیجا کر اون سے کہا کہ اسے دختر علی صفہ زمین پر مجھے کوئی خاندان تم سے زیادہ عزیز نہیں ہے، تم خود میرے خاندان سے زیادہ مجھے عزیز ہو، اون سے پہلے خلفاء بنو امیہ نے حضرت علیؑ کی نسبت ابانت آمیز فقرے جمعہ کے خطبہ میں شامل کر دیئے تھے، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے ان فقروں کو خطبے سے خارج کر دیا، چنانچہ کثیر عزة انحر اعی نے ایک قصیدے میں اس کی طرف ماحانہ طریقے سے اشارہ کیا ہے،

دلیت فلم تشتم علیا ولم تحف بریا ولم تتبع مقالة مجرم

تم ظیفہ ہوئے تو تم نے علیؑ کو گالی دی، نہ برسے آدمیوں کو ڈرایا، نہ مجرمین کی بات کی تقلید کی اس قسم کے فقروں کے بجائے وہ ہمیشہ حضرت علی کرم اللہ وجہہ کے فضائل کے ذکر سے طلب لسان رہتے تھے، ایک بار اون کے یہاں فرقہ زہاد کا تذکرہ ہوا تو لوگوں نے مختلف لوگوں کے نام لیے، لیکن انھوں نے کہا کہ دنیا میں سب سے زیادہ زاہد حضرت علی بن ابی طالب علیہ السلام تھے،

صرف اہل بیت ہی کی خصوصیت نہیں، جو لوگ خاندان نبوت سے ادنیٰ تعلق بھی رکھتے تھے، ادن کے ساتھ وہ اسی قسم کا فیاضانہ سلوک کرتے تھے، حضرت اسامہؓ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے

سے سیرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۱۱۶، طبقات صفحہ ۲۴، طبقات ابن سعد تذکرہ عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۲۹۱

و تاریخ الخلفاء صفحہ ۱۴۴، سیرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۲۳۸

کارنامائے زندگی

تجدید و اصلاح

مذہب، سیاست، اخلاق، تمدن، غرض نظام عالم کے کل اجزاء جب رنگ آلود ہو جاتے ہیں، تو خدا ایک مصلح، ایک ریفارمر، اور ایک مجدد کو پیدا کرتا ہے، جو ان تمام چیزوں کو جلا دیکر نئے آب و رنگ کے ساتھ دنیا کے سامنے پیش کرتا ہے۔

سلیمان بن عبد الملک کے زمانہ خلافت تک تاریخ اسلام پر پوری ایک صدی گز چکی تھی اور اس طویل زمانے میں اسلام کا نظام مذہب، نظام سیاست، نظام اخلاق، اور نظام تمدن بالکل رنگ آلود ہو گیا تھا، اسلئے ان تمام چیزوں کی تجدید و اصلاح کے لئے ایک مجدد کی ضرورت تھی، اور حافظ جلال الدین سیوطی کو فرہے کہ مصر کی خاک نے سب سے پہلے حضرت عمر بن عبد العزیز کے ذریعہ سے اس ضرورت کو پورا کیا، اور متصل کئی صدیوں تک پورا کرتی رہی چنانچہ لکھتے ہیں،

من اللطائف ان شہا المبعوثین علی رؤس القرون مصر بن عمر بن عبد العزیز فی الاولیٰ والشافعی فی الثانیۃ وابن دقیق العید فی السابقتہ والبلقینی فی التلصنۃ،
 ۱۔ ایک لطیفہ جو کہ ہر صدی کی ابتدا میں جو مصلح پیدا ہوئے وہ سب کے سب مصری تھے۔ یعنی پہلی صدی میں عمر بن عبد العزیز، دوسری میں شافعی ساتویں میں ابن قتیب العید اور آٹھویں میں بلقینی،

لیکن تقدم زمانی کے ساتھ حضرت عمر بن عبد العزیز کو ان بزرگوں پر اور بھی مختلف حیثیتوں سے ترجیح حاصل ہے۔ ان بزرگوں کے کارنامے صرف مذہب تک محدود ہیں۔ لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز کو خلیفہ ہونے کی حیثیت سے اسلام کے کل نظام یعنی مذہب، اخلاق، سیاست

اور تمدن پر پورا اقتدار حاصل تھا، اسلئے اونھوں نے ہر چیز کی اصلاح کی، چنانچہ ان تمام اصلاحات کی تفصیل حسب ذیل ہے،

خلافت حضرت عمر بن عبدالعزیز اگرچہ خلیفہ کے انتخاب کے متعلق اسلام کے جمہوری نظام کو دوبارہ قائم نہ کر سکے، اور ان کو سلیمان بن عبدالملک کی وصیت کے موافق اس امانت کو یزید بن عبدالملک کے سپرد کرنا پڑا، تاہم وہ دل سے اس شخصی نظام کو پسند نہیں کرتے تھے، اسلام میں سب سے پہلے شخصی انتخاب کے ذریعہ سے یزید خلیفہ ہوا تھا، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز اس کو خلیفہ نہیں تسلیم کرتے تھے، چنانچہ ایک بار کسی نے یزید کو امیر المومنین کہا تو اس کو ۲۰ کوڑے مارے،

تمام اولاد میں ان کو سب سے زیادہ محبت عبدالملک سے تھی، لیکن ان کے انتقال کے بعد جب ان کی زبان سے ان کے متعلق تحسین آمیز فقرے نکلے تو مسئلہ نے کہا کہ اسے امیر المومنین اگر وہ زندہ رہتے تو آپ ان کو خلیفہ مقرر کرتے، بولے نہیں، اونھوں نے کہا کیوں؟ ان کی تعریف تو آپ بہت کرتے ہیں، بولے مجھے خون ہو کہ محبت پداری سے کمین وہ مجھے محبوب نہ نظر آتے ہوں،

خلیفہ کے شخصی انتخاب کے علاوہ شخصیت کا اثر اور بھی مختلف صورتوں میں نظر آتا تھا، مثلاً تمام خاندان شاہی کو غیر معمولی اقتدار حاصل ہو گیا تھا، خلفاء کی طرف سے ان کو خاص وظائف عطا یا جاتے تھے، وہ ہر جگہ ملائیم تمام قوم سے ممتاز نظر آتے تھے، خلیفہ کو رعایا پر غیر معمولی تفوق حاصل تھا یہاں تک کہ نماز کے بعد ان پر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی طرح درود بھیجا جاتا تھا، لوگ مخصوص طور پر ان کو سلام کرتے تھے، وہ چلتے تھے تو ساتھ ساتھ نقیب و ملبردار ہوتے تھے، وہ جنازے میں شریک ہوتے تھے تو ان کے لئے ایک خاص چادر بچھائی جاتی تھی، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے

خلیفہ ہونے کے ساتھ ہی ان تمام نشیب و فراز کو مشکِ کربلا کے ساتھ بھرا کر دیا، چنانچہ وظائف کی تقسیم میں ایسا سادہ و سادہ طریقہ اختیار کیا کہ جو لوگ تفریق و امتیاز کے خوگر تھے وہ ان سے بالکل الگ ہو گئے، ایک بار تمام مردانِ خاندان ان کے پاس آیا، اور اپنے ہمِ شخصی اقتدار کی بنا پر ان سے ملامت آمیز الفاظ میں کہا کہ آپ سے پہلے خلفاء ہمارے ساتھ جو مراعات کرتے تھے آپ نے ان کو بالکل نظر انداز کر دیا، بولے اگرچہ تم نے اس قسم کا جمع کیا تو مدینہ چلا جاؤں گا، اور خلافت کو جمہوری کر دوں گا، عائشہ بنتی قاسم بن محمد بن ابی بکر صدیق خلافت کے اہل بن اور مجھے ان کا نام یاد ہے،

خاندانِ شاہی کو عام مسلمانوں پر جو حقوق و امتیاز حاصل ہو گیا تھا، اس کی نسبت ابو بکر بن حزم کو لکھا کہ دربارِ عام میں کسی کو کسی پر اسلئے ترجیح نہ دو کہ وہ خاندانِ خلافت سے تعلق رکھتا ہے۔ یہ لوگ میرے نزدیک تمام مسلمانوں کے برابر ہیں، ایک بار ان کے دربار میں مسلمہ بن عبد الملک بحیثیتِ فزقِ مقدمہ کے حاضر ہوا، اور درباری فرش پر بیٹھ گیا، بولے اس حالت میں میرے سامنے فرش پر نہ بیٹھو، اگر یہ گوارا نہیں ہے تو کسی کو وکیل مقرر کرو ورنہ سب کے ساتھ برابر بیٹھو،

خلفاء پر نماز کے بعد جو درود و سلام بھیجا جاتا تھا، اس کے انسداد کے لئے عاملِ جزیرہ کے تمام ایک فرمان رواں کیا، کہ جن وعظِ پیشہ لوگوں نے یہ بدعت ایجاد کی ہے، ان کو ہدایت کر دو، کہ درود کو رسول اللہ کے لئے مخصوص اور دعا کو تمام مسلمانوں کے لئے عام کر دیں، اور بقیہ تمام چیزوں کو چھوڑ دیں، خود اپنے متعلق لکھا کہ مخصوص طور پر میرے لئے دعا نہ کرو، عموماً تمام مسلمان مرد و عورتوں کے لئے دعا کرو، اگر میں ان میں ہوں تو میں بھی ان میں شامل ہو جاؤں گا، ایک بار کسی نے ان کو خصوصیت کے ساتھ سلام کیا تو بولے سلام عام طور پر کیا کرو،

سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۵۳، طبقات ابن سعد صفحہ ۲۵۳، سیرت عمر بن عبد العزیز

صفحہ ۳۳، ۳۴، طبقات صفحہ ۲۵۳، سیرت عمر بن عبد العزیز

خلفاء کے ساتھ نقیب اور علمبردار کے چلنے کا طریقہ زیادہ نے اچھا دیکھا تھا، اور حضرت امیر معاویہ نے ذاتی حفاظت کے لیے سب سے پہلے پہرہ دار مقرر کئے تھے، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے خلیفہ ہونے کے ساتھ ہی اس رسم کو بالکل مٹا دیا، چنانچہ جب وہ سلیمان بن عبد الملک کی تجویز و نصیحتوں سے فارغ ہو کر حیثیت خلیفہ کے روانہ ہوئے، تو کو تو ال نیزہ بیٹے ہوئے ساتھ ساتھ چلا، لیکن اونھوں نے اس کو سامنے سے ہٹا دیا، اور کہا کہ مجھے اس سے کیا غرض، میں تو صرف مسلمانوں کا ایک فرد ہوں، چنانچہ سب کے ساتھ ساتھ مسجد میں گئے، اور اپنی خلافت کا اعلان کیا۔

قصر شاہی میں خلفاء کے لیے جو فرش مخصوص طور پر بچھایا جاتا تھا اس کو فروخت کر کے اس کی قیمت بیت المال میں داخل کر دیتی، خلفاء کے لیے نماز جنازہ کی شرکت کے وقت جو چادر عام مسلمانوں سے الگ خاص طور پر بچھائی جاتی تھی، جب وہ ایک جنازہ میں اون کے لیے بچھائی گئی، تو اس کو پاؤں سے ہٹا کر زمین پر منبہ گئے، اور کہا یہ کیا، غرض حضرت امیر معاویہ کے زمانے سے لیکر سلیمان بن عبد الملک کے زمانے تک شخصیت کے موقع میں جو نقش آرائیاں کی گئی تھیں، اونھوں نے اون سب کو مٹا دیا، اور تمام دنیا کو دربار خلافت میں حضرت عمرؓ کی سادہ تصویر نظر آ گئی،

ذہب مذہب عقائد و اعمال کے مجموعہ کا نام ہے، اور حضرت عمر بن عبدالعزیز کے زمانے میں یہ دونوں اجزا از رنگ آلود ہو گئے تھے، عقائد میں تضاد و قدر کا مسئلہ اس قدر دقیق ہو کر عام لوگوں کو اس کے متعلق غور و فکر کرنے کی اجازت دی جاسے، تو عقائد اسلام کی عظمت سادگی و حقہ خاک میں مل جائے، اس بنا پر حضرت عمر بن عبدالعزیز کے زمانے میں جب یہ خطرناک مسئلہ پیدا ہوا

اور غیلان دشمنی نے اس کا غلغلہ بلند کیا تو انھوں نے اوس سے توبہ کر لی، اور بظاہر اوس نے توبہ بھی کر لی:

حضرت عمر بن عبدالعزیز اگرچہ مسلمانوں کی خونریزی سے اس قدر اجتناب کرتے تھے کہ خوارج کی گردنیں بھی اودن کی تلوار سے محفوظ ہو گئی تھیں، لیکن اس مسئلہ کے امتیصال پر اودن کو اس قدر کہ دھارے لگا کر اس عقیدے والوں کا قتل تک جائز رکھتے تھے، چنانچہ ایک بار ابوہریرہ سے پوچھا کہ قدریہ کے بارے میں تمہاری کیا رائے ہے؟ اودھوں نے کہا کہ اگر وہ توبہ کر لیں تو بہتر اور نہ اودن کی گردن اور ادنیٰ چاہیے بولے یہی رائے جو، یہی رائے ہے،

نہ ہی اعمال میں نماز و زکوٰۃ و چیزیں ہیں جن کا ذکر قرآن مجید میں ہر جگہ ایک ساتھ کیا گیا ہے، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز کے دور سے پہلے ان دونوں کا نظام اتر ہو گیا تھا، نماز میں اصلی چیز پابندی وقت ہے، اور جیسا کہ حضرت عمر بن عبدالعزیز کا خیال تھا، قرآن مجید کی اس آیت میں،

خَلْفَ مَنْ بَعْدَهُمْ خَلْفَ اضَاعَا الصَّلَاةَ
وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسُوءَ يَلْقَوْنَ
غِيَا،
مگر اودن کے بعد ایک ایسی نسل پیدا ہوئی جس نے نماز کو برباد کر دیا، اور شہوت کے پیچھے پڑ گئی، یہ لوگ مغرور

اضاعت صلاۃ سے یہی وقت کی عدم پابندی مراد ہے، لیکن امرائے نبو امیہ بالخصوص صحیح
جماع نے اوقات نماز کی پابندی بالکل ترک کر دی تھی، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے حد
ابن ارطاة کے نام ایک فرمان لکھا جس میں خاص طور پر اس طرف توجہ دلائی،
فَلَا تَنْتَبِهَنَّ فَاَنْذَكَانِ يَصِلُ الصَّلَاةُ لَعْنُوْهُمَا
جماع کی تقلید نہ کرو کیونکہ وہ نماز بے وقت پڑھتا تھا

علامہ جلال الدین سیوطی کی تصریح سے معلوم ہوتا ہے کہ سب سے پہلے یہ شرف سلیمان بن عبد الملک کو حاصل ہوا لیکن درحقیقت وہ بھی حضرت عمر بن عبد العزیز ہی کے نیک مشورے کا نتیجہ تھا چنانچہ علامہ موصوف خود کہتے ہیں،

ومن محاسنة ان عمر بن عبد العزيز كان
ذو كامن ذير فكن يمتثل او امر في الخير
فعل اعمال الجاهل واخرج من كان في
سجن العداق واجبي الصلوة لاول
مواقبتها وكان بنو امية امانتها
بالتاخير،

... .. تاخیر وقت کر کے اوس کو مردہ کر دیا تھا،

نکوۃ کے جو شرعی ماضل و غار ج تھے، حجاج نے اون کی پابندی بالکل ترک کر دی تھی، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے مدی بن ارطاة کو زہر بصرہ کو اس طرف توجہ دلائی، اور اس سالہ میں اون کو حجاج کی تقلید سے روکا۔

خلفاء بنو امیہ نے مذہب کے متعلق سب سے بڑی بدعت جو ایجاد کی تھی، وہ یہ تھی کہ حضرت علیؓ پر حملہ نہ کیے بغیر یمن میں طعن کرتے تھے، اور چونکہ لوگ اسکا سنا گو ارا نہیں کرتے تھے، اور غلبہ سننے سے پہلے ہی اوٹھ جایا کرتے تھے، اسیلئے امیر معاویہ نے نماز سے پہلے ہی خطبہ پڑھنا شروع کیا، جو دوسری بدعت تھی، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے تمام گورنروں کے امراء پر ان جاری کیا، اور خطبے میں حضرت علیؓ کے متعلق جو نا ملائم الفاظ شامل کر دیئے گئے تھے،

سنة ۱۲۶ ھ، تاریخ خلفاء ۱۲۶ ھ، سیوت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۰۰ سے یغفر لی جلد ۵ صفحہ ۱۶۶

اون کو ٹکڑا دیا، اور اون کی جگہ قرآن مجید کی یہ آیت:

ان الله يامر بالعدل والاحسان خداوند تعالیٰ، عدل، احسان، قرا بتداریون کے
 وایتاء ذی القربیٰ وینہی عن الفحشاء دینے کا حکم دیتا ہے، اور فحش، برائی، اور ظلم سے
 والمنکر والبغی یعظکم لعلکم منع کرتا ہے، خدا یہ نصیحت اسلئے کرتا ہے کہ تم
 تذكرون، لوگ سمجھو

داخل کر دی جو آج تک برابر پڑھتی جاتی ہے،

بیت المال کی اصلاح | سیاسی حیثیت سے حضرت عمر بن عبد العزیز نے جن صیغوں میں اصلاحات
 کیں ان میں سب سے مقدم چیز بیت المال ہے:

(۱) بیت المال مختلف قسم کی آمدنیوں کے مجموعے کا نام ہے، جن میں ہر ایک کے
 مصارف و مداخل جدا جدا ہیں، غالباً حضرت عمر بن عبد العزیز کے زمانے سے پہلے یہ تمام آمدنیوں
 ایک ہی جگہ جمع ہوتی تھیں، لیکن انھوں نے غنم، صدقہ، درنی کے متعلق الگ الگ بیت المال
 قائم کیے اور ہر ایک قسم کی آمدنی کو الگ الگ جمع کیا،

(۲) بیت المال حقیقت مسلمانوں کا مشترک خزانہ ہے، جس سے ہر مسلمان علی السوایہ
 فائدہ اٹھا سکتا ہے، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز کے دور سے پہلے تمام خاندان شاہی کو تمام
 مسلمانوں سے الگ الگ مخصوص وظیفہ ملتا تھا، جس کو وظیفہ خاصہ کہتے تھے حضرت عمر بن عبد العزیز
 نے اس کو کلیۃً بند کر دیا،

(۳) مداحانہ قصائد کے صلے میں شعراء کو بیت المال سے جو انعامات ملتے تھے ان کو حضرت
 عمر بن عبد العزیز نے بالکل موقوف کر دیا، ایک بار جریر نے من طلب کے طور پر اس کی طرف

اشارہ کیا تو بولے کہ میں کتاب اللہ میں تمہارا حق نہیں پاتا، اوس نے کہا کہ میں ساز بھی تو ہوں اس پر
پچاس اشرفیان اپنے پاس سے دیں،

(۴) حضرت عمر بن عبد العزیز کے دور سے پہلے یہ دستور تھا کہ عشا اور فجر کے وقت
نازک جاتے تھے، تو آدمی ساتھ ساتھ شمع لیکر چلتا تھا، اور اس کے مصارف کا باریت المال پر
پڑتا تھا، جمعہ کے دن، اور رمضان کے مہینے میں مسجد دن میں جو خوشبو سلگائی جاتی تھی اس کے مصارف
بھی بیت المال سے ادا ہوتے تھے، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے یہ دونوں رقیص
بند کر دیں،

(۵) بیت المال کی آمدنیوں میں خمس کے پانچ مصارف تعین ہیں جن کے علاوہ ادن کو کسی
دوسری جگہ صرف نہیں کیا جاسکتا، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز سے پہلے جو خلفاء تھے وہ ادن
مصارف کا لحاظ نہیں کرتے تھے، مصارف خمس میں سب سے مقدم مصرف اہل بیت ہیں، لیکن
ولید اور سلیمان بن عبد الملک نے باوجود حضرت عمر بن عبد العزیز کے سمجھانے بھانے کے ادن کو
بالکل اس حق سے محروم کر دیا تھا، حضرت عمر بن عبد العزیز نے خلیفہ ہونے کے ساتھ خمس کو
ان کے صحیح مصارف میں صرف کیا اور اہل بیت کو اذکار حق دیا،

ان اصلاحات کے ساتھ بیت المال کی حفاظت اور نگرانی کا اس قدر سخت انتظام کیا
کہ ایک باریک کے بیت المال سے ایک دینار گم ہو گیا تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے اس کے
انصر کو لکھا کہ میں تمہاری امانت پر کوئی الزام نہیں لگاتا، لیکن تمہاری بے پروائی و غفلت کو
مجرم قرار دیتا ہوں، میں مسلمانوں کے مال کا ادن کی طرف سے مدعی ہوں، تم پر فرض ہے کہ

لک: تاریخ الخلفاء صفحہ ۲۲۷، سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۰۱ و طبقات صفحہ ۲۹۵،

طبقات ابن سعد صفحہ ۲۰۵ و ۲۰۹،

تسم کھاؤ۔

دفر کے لیے بیت المال سے کھانا اور قلم نئے، اسلحے جو رقم قسمی تھی اس کی نسبت ابو بکر بن
حزم کو لکھا کہ قلم کو باریک کر لو، اور سترین قریب قریب لکھو، اور تمام ضروریات میں کفایت شعاری
کر، کیونکہ میں مسلمانوں کے خزانے میں سے ایسی رقم صرف کرنا پسند نہیں کرتا جس کا فائدہ
اون کو نہ پہنچے۔

محاصل کی مصلح | خراج، جزیہ، اور ٹیکس ملکی محاصل ہیں، اور انہی کی باقاعدگی پر ملک اور سلطنت
دونوں کے قیام، شادابی، اور سرسبزی کا دار مدار ہے، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز کے عہد
خلافت سے پہلے ان تمام چیزوں کا نظام اس قدر اتر ہو گیا تھا، کہ وہ رعایا کے لیے بالکل ایک
جبری چیز بن گئی تھیں،

(۱) اسلام میں جزیہ صرف غیر قوموں کے لیے مخصوص تھا، اسلئے اگر کوئی عیسائی، یہودی

یا مجوسی مذہب اسلام میں داخل ہو جاتا تھا، تو وہ اس سے بالکل برسی ہو جاتا تھا، لیکن حجاج
نے اس فرق و امتیاز کو بالکل شادیا تھا، اور وہ نو مسلموں سے بھی جزیہ وصول کرتا تھا، تاریخ
مقریزی میں ہے،

وال من اخذ الجزية ممن اسلم ذیوں میں جو لوگ مسلمان ہو جاتے تھے ان سے سب سے
من اهل الذمة المجاجہ پہلے حجاج نے جزیہ وصول کیا،

(۲) فوروز اور مہرجان پارسیوں کا تہوار تھا، اور اس تہوار کے رسم و رواج کے پابند
صرف پارسی ہو سکتے تھے، لیکن امیر معاویہ نے ان تہواروں کو رعایا سے ایک غیر معمولی رقم

۱۔ سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴

بطور ہدیہ کے لینا شروع کی تھی جس کی مقدار ایک کروڑ تھی۔

(۳۱) حجاج کا بھائی محمد بن یوسف جب بین کا گورنر مقرر ہوا تو اس نے وہاں کے باشندوں کا

سخت مظالم کیئے، اور اون پر ایک جدید ٹیکس لگایا،

(۳۲) فرات میں کچھ خراجی زمین تھی، لیکن جب وہاں کے کچھ لوگ مسلمان ہو گئے اور

بچہ اراضی دوسرے لوگوں کے ہاتھ سے نکل کر مسلمانوں کے قبضے میں آ گئی تو وہ حسب معمول

عشری ہو گئی، لیکن حجاج نے اپنے زمانے میں اون لوگوں سے بھی خراج وصول کیا،

(۵) رعایا پر مختلف قسم کے ٹیکس لگائے گئے تھے، روپیہ ڈھالنے پر ٹیکس، چاندی بچکانے پر

ٹیکس، عرائف نویسی پر ٹیکس، دوکانوں پر ٹیکس، گھروں پر ٹیکس، پن بکین پر ٹیکس، نکاح خانہ، غرض

کوئی چیز ٹیکس سے بری نہ تھی، اور یہ تمام ٹیکس ماہوار وصول کئے جاتے تھے، اور اسلئے اوسکو

مال بھلی کہا جاتا تھا،

حضرت عمر بن عبدالعزیز تخت خلافت پر شکن ہوئے تو اون کو نظر آیا کہ ان میں بعض قسم کی

آدمیان شرماتا ناجائز ہیں، اور بعض سے رعایا پر غیر معمولی بار پڑ رہا ہے، اسلئے اونھوں نے

اون کو یک سخت موقوف کر دیا،

(۱) نوسلوں سے جو جزیرہ وصول کیا جاتا تھا، اس کی نسبت حیان بن نیرک کو لکھا کہ ذیوں

میں جو لوگ مسلمان ہو گئے ہیں اؤں کا جزیرہ ساقط کر دیا جائے کیونکہ خداوند تعالیٰ فرماتا ہے،

فَمَا تَبِىۤٔ اِذَا قَامَ الصَّلٰوةُ وَ اَلْقَاۤلِیۡنَ کَاۡفَۃً جولوگ توبہ کر لیں، نماز پڑھیں اور زکوٰۃ دین اؤں کی تمام

فَحُلَاۤاۤ اَسْبِیۡلَہُمَاۤ اِنَّ اللہَ غَفُوۡرٌ رَّحِیۡمٌ چھوڑ دو یہ شبہ خدا صغیرت کرنے والا ہے،

سطح یعقوبی جلد ۲۵ صفحہ ۱۲۵، فتح البلدان صفحہ ۱۸، سطح صفحہ ۵، ۱۲،

سطح کتاب الخراج صفحہ ۴۹ و مقرری جلد صفحہ ۱۱۰،

دوسری جگہ ارشاد ہوتا ہے،

قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يَمُنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ
الْآخِرِ وَلَا يُحِبُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَ
رَسُولُهُ وَلَا يَدِينُوا دِينَ الْحَقِّ مِنَ
الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ

اہل کتاب میں اوں لوگوں سے لڑو جو خدا پر اور روز
قیامت پر ایمان نہیں لاتے، اور خدا اور خدا کے
رسول نے جس چیز کو حرام کر دیا اور سکو حرام نہیں
سمجھتے، اور حق مذہب کی پابندی نہیں کرتے یہاں

عَنْ يَدِهِمْ صَاعِقُونَ، ملک کہ وہ ذلت کے ساتھ جزیہ دین،

اس حکم کی بنا پر اس کثرت سے لوگ اسلام لائے کہ جزیہ کی آمدنی دفعۃً گھٹ گئی، چنانچہ
حیان بن شریح نے اوں کو اطلاع دی کہ ذمیوں کے اسلام نے جزیہ کو اسقدر نقصان پہنچایا کہ سنہ
۳۰ ہزار اشرفیان فرض لیکر مسلمانوں کے عطیے تقسیم کیے، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اسکی
کچھ پروا نہیں کی اور لکھا کہ میں جب تمہیں مصر کا عامل مقرر کیا تھا، اوس وقت تمہاری کمزوری
سے واقف تھا، میں نے قاصد کو حکم دیا ہے کہ تمہارے سر پر سو کوڑے لگائے، جزیہ کو موقوف کر دو،
کیونکہ خدا نے محمد صلی اللہ علیہ وسلم کو ہادی بنا کر بھیجا تھا، نہ کہ محصل خراج،

حیرہ کے یہودی، عیسائی جن سے جزیہ کی بہت بڑی رقم وصول ہوتی تھی جب کثرت
سے اسلام لائے تو عبد الحمید بن عبد الرحمان نے اوں سے جزیہ وصول کرنا چاہا، اور حضرت
عمر بن عبدالعزیز سے اس کی اجازت طلب کی، اوںہوں نے لکھا کہ خدا نے محمد صلی اللہ علیہ وسلم کو
داعی اسلام بنا کر بھیجا تھا نہ کہ محصل خراج، ان مذہب کے لوگوں میں جو لوگ اسلام لائیں اُنکے
مال میں صرف صدقہ ہے، جزیہ نہیں،

خراج کی نسبت جب اوں کو معلوم ہوا کہ وہ نو مسلموں سے جزیہ وصول کر رہے ہیں، تو

سے مقرری جلد اول صفحہ ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳

ادن کو معزول کر دیا،

جزیرہ کی موتونی پر ادن کو اس قدر اصرار تھا کہ ایک بار لکھا کہ اگر ایک ذمی کا جزیرہ ترازو کے پتوں میں رکھا جا چکا ہو اور اسی حالت میں وہ اسلام قبول کر لے، تو اس کا جزیرہ معاف کر دیا جائے، اور لکھا توں تھا کہ اگر سال تمام سے ایک دن پیشتر بھی کوئی ذمی مسلمان ہو جائے تو اس سے جزیرہ نہیں لیا جاسکتا۔

(۲) نور و زادر مہرجان کے ہٹے کے متعلق حکم دیا کہ ان تہوار دن میں ادن کے پاس کوئی چیز نہ بھیجی جائے۔

(۳) حجاج کے بھائی محمد یوسف نے اہل یمن پر جو جدید خراج مقرر کیا تھا اس کو بالکل معاف کر دیا اور ان پر صرف عشر مقرر کیا۔

(۴) عزات کے مسلمانوں کی جن زمینوں کو حجاج نے دوبارہ خراجی قرار دیا تھا ادن کو عشری قرار دیا۔

(۵) رعایا پر جو نامناسب ٹیکس لگائے گئے تھے، انکی موتونی کا حکم دیا، عربی زبان میں اس قسم کے ٹیکسون کو کس کہتے ہیں، اسلئے فرمایا کہ یہ ٹیکس نہیں بلکہ ٹیکس ہے، وہ ٹیکس جس کی نسبت خداوند تعالیٰ فرماتا ہے،

ما لا یجفع الناس اشیاء ثم ولا تعثوا
فی الادمی مفسدین،
لوگوں کی چیزوں میں کمی نہ کرو اور زمین میں فساد نہ پھیلاؤ،

ان اصلاحات کے ساتھ ہمیشہ یہ خیال رکھتے تھے، کہ حدائق و زکوٰۃ ناجائز طریقہ سے وصول

سلاہ بقربی جلد ۲ صفحہ ۳۶۲، طبقات ابن سعد صفحہ ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰

نہ کئے جائیں، پہلے بلون اور شاہراہوں پر محصل زکوٰۃ صدقہ وصول کرتے تھے، لیکن جب اون کو معلوم ہوا کہ لوگ اس طریقہ سے ناجائز فائدہ اٹھاتے ہیں، تو اس کو بالکل موقوف کر دیا اور ہر شہر میں ایک حال مقرر کیا جو زکوٰۃ وصول کرتا تھا۔

خراج کے متعلق اونھوں نے عبد الحمید بن عبد الرحمان کو جو فرمان لکھا تھا اوس کو فاضی ابو یوسف نے بفظہ نقل کر دیا ہے، چونکہ اس سے حضرت عمر بن عبد العزیز کے طرز عمل کا نہایت تفصیل کے ساتھ اندازہ ہو سکتا ہے، اسلئے ہم اوس کا لفظی ترجمہ کرنا مناسب سمجھتے ہیں،

زمین کا عائدہ کرو، بخیزمین کا بار آباد زمین پر اور آباد زمین کا بار بخیز پر نہ ڈالو، بخیز زمین کا عائدہ کرو، اگر اون میں کچھ صلاحیت ہو تو بقدر گنجائش اوس سے خراج لو، اور اوس کی اصلاح کرو تاکہ آباد ہو جائے جن آباد زمینوں سے کچھ پیداوار نہیں ہوتی اون سے خراج نہ لو، اور جو زمینیں تھکنا زدہ ہو جائیں اون کے مالکوں سے نہایت نرمی کے ساتھ خراج وصول کرو، خراج میں صرف دزن سبغہ لو جن میں سونانہ ہو کہ سال اور چاندی گھٹلانے والوں سے کس، نوروز اور مہرجان کے ہدیئے، عرایض نویسی اور شادی کا ککس، گھروں کا ککس، اور نکاحانہ نہ لو، اور جو عیسیٰ مسلمان ہو جائیں اون پر خراج نہیں ملے۔

یہ عجیب بات ہے کہ باوجود اس داگداشت، اس مراعات، اور اس رفیق و ملاطفت کے حضرت عمر بن عبد العزیز کے زمانے میں جو مالگزاری وصول ہوئی اوس سے حملج کے پر نظام زمانے کو کوئی نسبت نہیں، حضرت عمر بن عبد العزیز خود غریہ فرماتے تھے، کہ خدا حملج پر پست کرے، اوس کو نہ دین کی لیاقت تھی نہ دنیا کی، حضرت مسمر بن خطاب نے عراق سے

کر در اسی لاکھ زیادنے ۱۲ کر در ۵۰ لاکھ ابن زیادنے ۳ کر در ۵۰ لاکھ، حجاج نے ۲ کر در اسی لاکھ در ہم وصول کیے، اوس نے کاشنکاروں کو ۲۰ لاکھ در ہم زمین کی آبادی کے لئے بطور قرض لے دیئے تو ایک کر در ساٹھ لاکھ اور وصول ہوئے، لیکن باوجود اس ویرانی کے عراق میرے قبضہ میں آیا تو میں نے ۱۲ کر در ۳۰ لاکھ در ہم وصول کئے، اور اگر زندہ رہا تو حضرت عمر بن الخطاب کے زمانے سے بھی زیادہ وصول کرونگا۔

بیں خانے کی اصلاح | مجرموں کو جرائم پر سزا دینا، اگرچہ قیام امن کے لئے ضروری ہے، تاہم وحشت و تمدن کے لحاظ سے سزائی نوعیت، اور مجرمین کی حالت میں اختلاف ہوتا رہتا ہے، اسلام چونکہ ایک تمدنِ سلطنت کا بانی تھا، اسلئے اوس نے قیدیوں کے ساتھ ادون تمام مراعات کو قائم رکھا جو تہذیبائے انسانیت تعین، ان مراعات کی ابتدا سب سے پہلے حضرت علیؓ کریم اللہ وجہ نے کی اور حکم دیا کہ جو قیدی نہاد، جون اونکے کھانے کپڑے کا انتظام بیت المال سے کیا جائے، اون کے بعد اگرچہ تمام خلفائے اس طریقہ کو قائم رکھا، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز کے زمانے تک اس میں متعدد ذریعہ بیان پیدا ہو گئی تھیں۔

(۱) ولید صرف شبہ کی بنا پر لوگوں کو گرفتار کرتا تھا اور اون کو قتل تک کی سزا دیتا تھا۔
(۲) جو قیدی اپنے وطن اور اغزہ، اقارب سے دور قید خانے میں مر جاتے تھے، اون کی لاش جو دو دن تک قید خانے میں پڑی رہتی تھی خود قیدی باہم صدقہ و خیرات کی یقین جمع کر کے مزدوروں کے ذریعہ سے قبرستان تک اون کی لاش پہنچا دیتے تھے، اور وہ بلا غسل و کفن و بلا نوز جنازہ دفن کر دیے جاتے تھے۔

سہم البلدان ذکر سواد، ۱۰۰ کتاب اخراج صفحہ ۱۰۰، ۱۰۱ یعقوبی جلد ۲ صفحہ ۳۴۰،

۱۰۰ کتاب اخراج صفحہ ۱۰۰،

(۳) اسلام نے خود جن جرائم پر سزائیں مقرر کر دی ہیں اور ان میں تو کسی قسم کا تغیر و تبدل نہیں ہوسکتا۔ تاہم اسلام نے تعزیر کی کوئی تحدید نہیں کی ہے، اور اوس کو خود امام کی رائے پر چھوڑ دیا ہے، حضرت عمر بن عبدالعزیز کے زمانے میں عامل نے اوس میں اس قدر تحقیق کر دی تھیں کہ بعض جرائم پر بلکہ صرف الزام و شبہ پر تین تین سو کوڑے مارتے تھے،
 (۱) حضرت عمر بن عبدالعزیز نے ان تمام ظالمانہ طریقوں کی طرف توجہ کی، اور ان میں ہر ایک کو مٹایا۔

موسل میں چوری کی وارد آئیں کثرت ہوتی تھیں اسلئے اسکے اسناد کے لئے وہاں کے عامل نے ان سے دریافت کیا کہ میں لوگوں کو شبہ پر گرفتار کر کے سزا دوں؟ اونھوں نے جواب دیا کہ طریقہ سنت کے موافق ان کو شہادت کی بنا پر گرفتار کرو، اگر حق ان کی اصلاح نہیں کرسکتا تو خدا ان کی اصلاح کرتے۔

(۲) قیدیوں کے بے گور و کفن چھوڑ رکھنے کا جو طریقہ جاری ہو گیا تھا، اوس کی نسبت عامل کو لکھا کہ اسلام میں یہ کتنا بڑا گنہ ہے۔

(۳) شبہ پر جو سخت سزائیں دی جاتی تھیں اوس کی نسبت اخلاقی حیثیت سے کہا کہ یہ بالکل جائز نہیں ہے، بجز شرعی حقوق کے ہر سال میں مسلمانوں کی بیٹھ بالکل محفوظ ہے، اور قانونی طور پر تعزیر کی تحدید کر دی جس کی انتہائی مقدار سوڑا تھی، اس کے ساتھ قیدیوں کے ساتھ مختلف قسم کی مراعات کیں۔

(۱) عام حکم دیا کہ کسی قیدی کو اتنی بجاری بیڑیاں نہ پہنائی جائیں کہ وہ نماز نہ پڑھ سکے،

۱۔ کتاب الخراج صفحہ ۲۰۹، سیرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۹، کتاب الخراج صفحہ ۱۰۹، ۱۱۰

۲۔ طبقات ابن سعد صفحہ ۲۰۲

اور قاتل کے سوا رات کو تمام مجرمین کے پاؤں سے بیڑیاں اوتار دی جائیں۔

(۲) قیدیوں کو جو کھانا ملتا تھا اس کی نسبت ملازمین جیل کی بددیانتی کا خیال تھا، اس لیے حکم دیا کہ کھانے کے بجائے ان کو روپیہ دیا جائے۔

(۳) قیدیوں کی مختلف نوعیت اور مختلف حالت کے لحاظ سے ان کے لئے الگ الگ احکام جاری کیے، چنانچہ تمام صوبوں کے گورنروں کو لکھا کہ اگر بیا قیدیوں کے عزیز و اقارب نمونہ یا ان کے پاس مال نہ ہو تو ان کی خبر گیری کرو، جو لوگ قرض کے بارے میں قید کیے جائیں ان کو اور مجرمین کے ساتھ ایک کوٹھری میں نہ رکھو اور عورتوں کو الگ قید کرو، اور جیلر ایسا شخص مقرر کرو جو قابل اعتماد ہو اور رشوت نہ لے،

ان احکام کے ساتھ ابو بکر بن عزم کو خصوصیت کے ساتھ لکھا کہ ہفتے کے روز جیل خانے کا معائنہ کیا کریں، اور دوسرے تمام عمال کو قیدیوں کے ساتھ سلوک کرنے کی ہدایت کی،

جیل خانے کے تعلق انھوں نے جو فرمان جاری کیا تھا، اگرچہ اس کا خلاصہ اوپر مذکور ہے، تاہم اس موقع پر ہم اس کا بلفظ ترجمہ کر دینا مناسب سمجھتے ہیں، کیونکہ اس سے ان کے طرز عمل پر مزید روشنی پڑے گی۔

قید خانے میں کسی مسلمان کو اس طرح جبری نہ پہنائی جائے کہ وہ ٹکڑے ہو کر

نماز نہ پڑھ سکے اور مجز قاتل کے رات کے وقت ہر قیدی کی بیڑی اوتار لی جائے۔

ان کا اتنا ذلیلہ مقرر کر دو جو ان کے کھانے کے لیے کافی ہو اس کا اندازہ کر لو، اور

یہ ذلیلہ ان کو ہمارو، کیونکہ اگر ان کو روٹی دی جائیگی، تو قید خانے کے نگران کا ایک

آڑا لینگے۔ اس کا انتظام ایک نیک آدمی کے سپرد کرو جو ان کے نام کو برسر

میں درج کرے، اور وہ رجسٹر اوس کے پاس رہے، اور وہ ہر مہینے میں بیٹھ کر ایک ایک قیدی کا نام لیکر پکارے اور خود ہر ایک کے ہاتھ میں اوس کا وظیفہ دے جو لوگ ہا ہو جائیں اور ان کا وظیفہ بند کر دیا جائے، اور ہر قیدی کو مہینے میں دس درہم دیئے جائیں، لیکن ہر قیدی کو وظیفہ دینے کی ضرورت نہیں ہے، قیدیوں کو جائز دین میں ایک قیص اور ایک کمل، اور گرمیوں میں قیص اور تہ بند دینا ہوگا، عورتوں کو بھی اسی قدر وظیفہ ملے گا، لیکن ان کے لباس میں ایک برقع کا اضافہ کرنا ہوگا،

قیدیوں کو اس سے بے نیاز کر دو کہ وہ بیڑیاں ہلاتے ہوئے نکلیں کہ لوگ ان کو صدمہ نہ خیرات دین کیونکہ یہ ایک بڑا جرم ہے کہ مسلمانوں کی ایک جماعت جو جرائم کی پاداش میں قید ہو، اس طرح نکلے، میرا خیال ہے کہ اہل شرک بھی مسلمان قیدیوں کے ساتھ ایسا سلوک نہ کرتے ہوئے، پھر مسلمانوں کے ساتھ یہ برتاؤ کیوں کر جائز ہو سکتا ہے؟ یہ لوگ بھوک کی شدت کی وجہ سے اس طرح پابند سلاسل نکلتے ہیں، اور کبھی کھانے پینے کے بے کچھ پا جاتے ہیں، اور کبھی نہیں پاتے، کوئی آدمی گناہ سے معفو نہ نہیں ہے اور ان کی خبر گیری کرو اور جیسا کہ میں نے لکھا اور ان کو وظیفہ دو، اور قیدی مر جائیں، اور ان کے عزیز و اقارب نہ ہوں اور ان کی تمیز و تکفین کا سامان بیت المال سے کیا جائے، اور طرز جنازہ کے بعد وہ دفن کیے جائیں، مجھے مستند لوگوں کے ذریعہ سے اطلاع ملی ہے کہ جب کوئی غریب اور من قیدی مر جائے، تو وہ قید خانے میں دو دو دن تک پڑا رہتا ہے، یہاں تک کہ جب دلی سے اس کے دفن کے متعلق اجازت

لے لی جاتی ہے، اور جب خود قیدی اوس کے لیے حد جمع کرتے ہیں، اور اُجرت پر اوس کی لاش کو قبرستان میں بھیجتے ہیں تو وہ بلا غسل و کفن اور بلا نماز جنازہ کے دفن کیا جاتا ہے، اسلام میں یہ کتنا بڑا گنہگار ہے، اگر تم حدود کو جاری کرو تو قیدی کم ہو جائیں، اور بد معاش اور ڈاکو ڈرنے لگیں، اور اپنے جرائم سے باز آئیں، قیدیوں کی تعداد صرف عدم نگرانی سے زیادہ ہوتی ہے، یہ صرف قید ہے، نگرانی نہیں ہے، اپنے تمام اعمال کو ہدایت کر دو کہ روزانہ قیدیوں کی نگرانی کریں، جن لوگوں کی اصلاح صرف تادیب سے ہو سکے اور ان کو تادیب کر کے رہا کر دیا جائے اور جس پر کوئی مقدمہ قائم نہ ہو اوس کو بالکل رہا کر دیا جائے، اور ان کو یہ بھی ہدایت کر دو کہ تادیب و قید میں حد اعتدال سے آگے قدم نہ بڑھائیں، کیونکہ مجھے خبر ملی ہے کہ وہ لوگ مجرمین کو صرف شبہ کی بنا پر دو دو سو یا تین تین سو یا اس سے کم دیش کوڑے لگواتے ہیں، لیکن یہ جائز نہیں ہے، مسلمان کی بیٹہ بجز حق شرعی کے ہر حالت میں معفو ہے،

اس فرمان کو پڑھو: بخور کرو کہ اس تمدن، تہذیب کے زمانے میں قید خانے کی اصلاح

مجاہد میاں کا قیام کیا گیا ہو کیا وہ اس سے ملند ہے؟

— ﴿بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ﴾ —

اشاعتِ اسلام

اسلامی سلطنت طول و عرض میں اگر مشرق سے مغرب تک پھیل جائے، لیکن اوس میں کوئی خدا کا نام لینے والا نہ ہو تو وہ صرف سیاسی حیثیت سے اسلامی سلطنت ہوگی، مذہب کی زبان سے اوس کو یہ خطاب نہ مل سکے گا، اسلامی ممالک کا تنغائے اقیانوس صرف توحید کی پاک آواز ہے۔ اور حضرت عمر بن عبدالعزیز کے زمانے میں اوس کا غلغلہ مالک عمرو سے گونٹے گونٹے سے بلند ہوا، انھوں نے اپنی زندگی کا ایک اہم مقصد اشاعتِ اسلام کو قرار دیا اور اوس پر ہر قسم کی مادی اور اخلاقی طاقت صرف کی جو افسر کفار کے ساتھ مرکب آرائے اوس کو ہدایت کی،

لا تقناتن حصنا من حصن الدوم ولا رہیون کے کسی قلعہ اور کسی جماعت سے اوس

جماعت من جماعتہم حتی تدعواہم وقت تک جنگ نہ کرو، جب تک اوس کو اسلام

الی الاسلام، کی دعوت نہ دے لو۔

لوگوں کو ایسلاف قلب کے لیے بڑی بڑی زمین، یکبر اسلام کی طرف مائل کیا، چنانچہ

ایک بار ایک پادری کو اس غرض سے ہزار اشرفیان دین،

تمام بادشاہوں کو اسلام کی دعوت دی اور اوس میں بعض نے اسلام قبول کیا،

چنانچہ علامہ بلاذری فتوح البلدان میں لکھتے ہیں،

کتب الی دعوت ما وراء النہر یدعوہم انھوں نے ماوراء النہر کے بادشاہوں کو دعوت

الی الاسلام فاسلم بعضهم، اسلام دی اور ان میں بعض اسلام لائے،

سہ ہجرات ابن سعد مکر و حضرت عمر بن عبدالعزیز، فتح البلدان صفحہ ۴۴۰۔

سندہ کے سلاطین کے نام دعوت نامہ روانہ کیا، تو چونکہ وہ لوگ اون کے حسن اخلاق کی شہرت پہلے سے سن چکے تھے اسلئے بہت سے بادشاہوں نے اسلام قبول کیا اور اپنا نام عربی رکھا، علامہ بلاذری لکھتے ہیں،

فكتب الى الملوك يدعاهم الى الاسلام
والطاعة على ان يملكهم ويحكمهم
المسلمين وعليهم ما عليهم وقد كانت
بلغتهم سيرة ته ومذهبه فاسلم جليشه
والصالحات وتسمى اباسماء
العرب،
اونھوں نے بادشاہوں کو اسلام اور طاعت کی طرف
اس شرط پر دعوت دی کہ اون کی بادشاہی میں کوئی
فصل نہ آئے گا، اور جو حقوق مسلمانوں کے ہیں ان کو ملیں گے
اور جو ذمہ داران مسلمانوں پر عائد ہوتی ہیں وہ اون پر
عائد ہوگی، چونکہ تمام بادشاہوں کو ان کے کیر کیر کا حال
معلوم ہو چکا تھا، اسلئے حلیشہ اور دوسرے بادشاہ اسلام
لائے اور اپنا نام عربی رکھا،

اون کے حسن خلق اور دعوت اسلام کی شہرت عام طور پر پہلی تو دور دور کے لوگوں نے خود
اون کی خدمت میں وفود بھیجے کہ اون کے یہاں ایمان اسلام روانہ کئے جائیں، چنانچہ اس غرض سے
تبت کے متعدد وفد آئے اور انھوں نے اون کے ساتھ سلیط بن عبداللہ بن عوفی کو روانہ کیا، اور مادراء اہل
میں دعوت اسلام کی خدمت عبد اللہ بن عمر البکری کے متعلق گئی،

تمام حال کو ہدایت کی کہ ذمی رعایا کو اسلام کی طرف مائل کریں، چنانچہ جراح بن عبداللہ خلکی کو
جو خراسان کے عامل تھے، لکھا کہ ذمیوں کو اسلام کی دعوت دین، اور وہ اسلام لائیں تو اون کا
جزیہ معاف کر دین، چنانچہ انھوں نے اس حکم کی تعمیل کی اور اون کے ہاتھ پر چار ہزار ذمی اسلام لانے

سے فتوح البلدان صفحہ ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷

اسامیل بن عبد اللہ بن ابی المہاجر جو مغرب کے عامل تھے، وہ اگرچہ بذات خود اس خدمت میں مصروف تھے، اور بڑے کو اسلام کی دعوت دیتے تھے، لیکن جب حضرت عمر بن عبد العزیز کا دعوت نامہ پہنچا اور اسامیل نے اس کو بڑھکڑھکڑایا تو اس کا اس قدر اثر ہوا کہ اسلام تمام مغرب کے اُنق پر چھا گیا، علامہ بلاذری لکھتے ہیں،

ثُمَّ لَمَّا كَانَتْ خِلَافَةُ عُمَرَ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ وَ لِي .

المغرب اسماعیل بن عبد اللہ بن ابی المہاجر فساد

حسن سيرة و دعى البر إلى الاسلام و كتب

اليهود عمر بن عبد العزيز كتب اليه عدهم

بعد الى ذلك فقراء اسماعيل

عليهم في النجاشي فغلب الاسلام

على المغرب .

اون کے زمانے میں اشاعت اسلام کا سب سے زیادہ موثر سبب یہ ہوا کہ حجاج کی ظالمانہ روش

کے مطابق نو مسلموں سے اب تک جو جزیہ وصول کیا جاتا تھا، اونھوں نے اوس سے اون کو بالکل

بری کر دیا جس کا نتیجہ یہ ہوا کہ اس کثرت سے لوگ اسلام لائے کہ جزیہ کی آمدنی میں نقصانہ غیر

معمولی کمی پیدا ہو گئی، عامل نے اون کو سبکی کی طرف توجہ دلائی تو اونھوں نے سب کو لکھ دیا

کہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم کو خدا نے داعی اسلام بنا کر بھیجا تھا نہ محض خراج . ایک بار عدی بن

ارطاة نے اون کو لکھا کہ اس کثرت سے لوگ اسلام لا رہے ہیں کہ مجھے خراج میں کمی واقع ہونے

کا اندیشہ ہے، اونھوں نے اون کو جواب دیا کہ میری یہ خواہش ہے کہ تمام لوگ مسلمان ہو جائیں

اور ہماری اور تمہاری حیثیت صرف ایک کا شکر رکھی رہ جائے کہ اپنے ہاتھ کی کمائی کھائیں،

احیاء شریعت

خاندان نبویہ میں جن خلفاء کا نام تاریخ کے اوراق میں روشن نظر آتا ہے، ان میں لیدر بیان، اور حضرت عمر بن عبدالعزیز نہایت نمایاں ہیں، لیکن جن خصوصیات نے ان کے عہد خلافت کو اس قدر نمایاں کیا ہے، وہ بالکل مختلف ہیں، لیدر جیسا کہ ایک راوی بیان کرتا ہے،

كان صاحب بناء واتخاذ المصانع الفصيح
عمارات وغيره كالبني عمارا، اور لوگ اوس کے
وكان الناس يلتقون في زمانه فانما
زمانه من اہم ملتے تھے تو صرف عمارات ہی کا
يسئل بعضهم بعضا عن البناء والمصانع
حال پوچھتے تھے،
اور سليمان بن عبد الملك،

كان صاحب نكاح وطعام فكان
كلمانے والا اور نکاح کرنے والا بادشاہ تھا، اسلئے
لناس يسئل بعضهم بعضا عن التزويج
اوس کے عہد میں لوگ صرف شادی اور لڑائیوں کا
والجہادی،
چرچا کرتے تھے،

لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اپنی حکومت کا ستون صرف روحانیت کو بنایا اس بنا پر
فلما ولي عمر بن عبدالعزیز كان فدا يلتقون
جب وہ خلیفہ ہوئے تو اہم ملاقات میں الگ شخص رست
فيقول الرجل للرجل ما وردك الليلة
شخص سے کتنا تھا کرات کو تم کو کتنا خلیفہ پڑتے ہو؟
وكم تحفظ من القرآن ومتى تحتد ومتى
تم نے کتنا قرآن یاد کیا ہے؟ تم قرآن کب ختم کرو گے؟ اور
نعمت وما نقصم من الشهر،
کب ختم کیا تھا؟ اور بیسے میں کتنے روزے رکھے ہو؟

حصہ لیتے تھے، چنانچہ جب وہ خلیفہ ہوئے تو عون بن عبد اللہ موسیٰ بن ابی کثیر، اور عمر بن حمزہ،
اون کی خدمت میں آئے، اور مسئلہ ارجاء کے متعلق اون سے مناظرہ کیا، اور اون لوگوں کا بیان یہ کہ
اونہوں نے اس مسئلہ میں اون سے موافقت کی، لیکن اس کے ساتھ وہ عام طور پر لوگوں کو کبھی اس
قسم کے دقیق مسائل کی طرف مائل نہیں ہونے دیتے تھے، چنانچہ ایک بار کسی شخص نے اسی
قسم کا کوئی مسئلہ پوچھا تو بولے کہ کتب کے بچوں اور صحرا کے بدون کادین اختیار کرو، اور اس کے سوا
ہر چیز کو بھول جاؤ، فرماتے تھے کہ جب کسی قوم کو دیکھو کہ وہ عوام کے سامنے اس قسم کی مذہبی گفتگو
کرتی ہے تو سمجھو کہ وہ گمراہی کی بنیاد ڈالتی ہے۔

حقائق کے متعلق جو نئے مسائل پیدا ہو گئے تھے، اون کو محدثین کی اصطلاح میں ”اہوار“
کہتے تھے، جو خلافت و گمراہی کا مراد ہے، حضرت عمر بن عبد العزیز کے زمانے میں اس قسم کے
مسائل میں مسئلہ تغار و قدر کا زیادہ چرچا پھیلا ہوا تھا، جس کو معبد جنی کے بعد غیلان و مشقی نے
بہت کچھ وسعت و ترقی دی تھی، حضرت عمر بن عبد العزیز نے سب سے پہلے اس سے توبہ کرائی،
اور اس نے بظاہر توبہ بھی کر لی، اس کے بعد ہر مکن تدبیر سے اس کے اثر کو مٹانا چاہا، اور اس زمانے میں
ہر قسم کے خیالات کی اشاعت و مقبولیت کا اصلی ذریعہ محدثین و فقہا تھے، اس لئے حضرت عمر بن
عبد العزیز نے اس گروہ کو ان خیالات کے قبول کرنے سے روک دیا کہ اون کے ذریعہ سے یہ مرض تمام
قوم میں پھیلنے نہ پائے، چنانچہ ایک بار امام کھول سے کہا،

ایاک ان تقول فی القدر وما یقول قوم سئلہ یومین ہرگز نہ کہو جو غیلان اور اسکے
معاذ اللہ یعنی غیلان و اصحابہ سے۔
پیر، کہتے ہیں۔

۱۔ حقائق ابن سعد جلد منقولہ، تذکرہ عون بن عبد اللہ، صفحہ ۱۵۵ حقائق ابن سعد تذکرہ عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۰۵
۲۔ حقائق بیان السلف جلد ۵، صفحہ ۲۰۵ تاریخ الخلفاء صفحہ ۲۰۴ حقائق ابن سعد تذکرہ عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۰۴

ناز [اعمال کے بعد اعمال کا درجہ ہے جن میں سب سے مقدم ناز ہے، خلفاء بنو امیہ بالخصوص جلال نے ناز کے ساتھ جو غفلت برقی اوس کا نتیجہ یہ ہوا کہ پابندی اوقات ناز جو صحابہ کرام کے زمانے میں نہایت ضروری چیز خیال کی جاتی تھی بالکل جاتی رہی، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے تمام اعمال کے نام ایک شتر کہ پیغام بھیجا جس کے الفاظ سب ذیل ہیں،

اجتنبوا الاشغال عند حضور الصلوات ناز کے وقت تمام کام چھوڑ دو کیونکہ جس شخص نے
فمن اضاعها فهدمها مساها من شرائع الاسلام ناز کو ضائع کیا وہ اور فرائض اسلام کا سب سے
الا سلام اشد تضييلاً زیادہ ضائع کرنے والا ہوگا،

اس کے علاوہ ذاتی طور پر لوگوں کو اس کی طرف توجہ دلائی ایک بار انھوں نے ایک شخص کو
مصر روانہ کرنا چاہا، اوس نے جانے میں دیر کی تو آدمی بھیکے بلوایا، وہ آیا تو فرمایا کہ گھبراؤ نہیں، آج جمعہ
کا دن ہے، جمعہ بڑے بغیر بیان سے نہ ملتا، ہم نے ایک جلدی کے کام کے لیے بھیجا تھا، لیکن عجلت
تم کو اس پر نہ آمادہ کہے کہ ناز کو وقت مال کے پڑھو، خدا نے اوس قوم کی نسبت جس نے ناز کو
برباد کر دیا اور شہوت پرستی کی، فرمایا ہے کہ وہ عنقریب ضلالت سے ملاقی ہوں گے، لیکن
انھوں نے ناز کو بالکل ترک نہیں کر دیا تھا، بلکہ اوس کے وقت کی پابندی چھوڑ دی تھی،

ان ہدایات کے علاوہ ملک میں ہر جگہ عملی طور پر ناز کا اہتمام کیا، اور موزنین کی خواہش
مقرر کیں، طبقات ابن سعد میں کثیرین زید سے روایت ہے،

قدمت خنصرہ فی خلافة عمر بن عبد العزیز میں حضرت عمر بن عبد العزیز کی خلافت میں خنصرہ میں
خرابیتہ یوزق الموزنین من بیت المال۔ یا تو دیکھا کہ وہ موزنین کو بیت المال سے دھیت دیتے ہیں

سہ ہرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷،

زکوٰۃ و صدقہ | اگرچہ حضرت عمر بن عبد العزیز کے خلافت کی یہ برکت تھی کہ جب لوگوں کو ان کے طیفعہ ہونے کی خبر ہوئی تو نہایت سرعت سے صدقہ فطر ادا کرنا شروع کیا، یہاں تک کہ اون کے ایک مال نے لکھا کہ اب بہت سارے صدقہ فطر جمع ہو گیا ہے، اپنی رائے سے اطلاع دیکھتے کہ اسکو کیا کیا جائے، ہم وہ نہایت شدت کے ساتھ لوگوں کو اس کی ترغیب دیتے رہتے تھے، ایک بار خناصرہ میں عید ایک دن پہلے جمعہ کے روز خطبہ دیا جس میں لوگوں کو صدقہ فطر دینے پر آمادہ کیا اور کہا کہ جو لوگ زکوٰۃ نہیں دیتے اون کی نماز مقبول نہیں ہو، لوگ آنا اور سوتلاتے تھے اور وہ قبول کرتے جاتے تھے، حجاج نے زکوٰۃ کا جو نظام خراب کر دیا تھا اس کے تعلق عمال کو ہدایت کی کہ اس کی روش سے احتساب کریں، چنانچہ ایک بار عدی بن اوطاہ کو لکھا کہ اپنے زکوٰۃ کے معاملہ میں تم کو حجاج کی تعلیم سے روکا ہے، کیونکہ وہ اس کو غیر عمل سے لیتا تھا، اور غیر عمل میں صرف کرتا تھا، ایک بار اون کو عدی کی نسبت معلوم ہوا کہ شراب کا عشر لیتے ہیں، تو اون کو لکھا کہ بیت المال میں صرف حلال مال داخل کرو،

ہو نہایت کی ممانعت | ان فرائض کے علاوہ شریعت نے بن چیزوں کی ممانعت کی تھی، اون پر شدت کے ساتھ رو گیری کی، ایک بار اون کو معلوم ہوا کہ بہت سے مسلمان لہو و لعب میں مصروف ہو گئے ہیں، اور بہت سی عورتیں جنازے کے ساتھ بال کھولے ہوئے نوہ کرتے ہوئے نکلتی ہیں، تو تمام اعمال کے نام ایک فرمان بھیجا جس کا خلاصہ یہ ہے،

مجھے معلوم ہوا ہے کہ مسلمان کی عورتیں، عورتوں کی وفات کے وقت بال کھولے ہوئے

اہل جاہلیت کی طرح نوہ کرتی ہوئی نکلتی ہیں، حالانکہ جب سے عورتوں کو

سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۵۰۵ بقاات ابن سعد ذکرہ حضرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۶۰

سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۵۰۵ بقاات ابن سعد ذکرہ عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۸۰

آہلِ دُائے کاکم دیا گیا، اُن کو ڈوبہ اوتارنے کی اجازت نہیں دی گئی، پس اس نوحہ و ماتم پر قدغن پہنچ کر وہ، یہ اہلِ عجم چند چیزوں سے جن کو شیطان نے اُن کی نگاہیں محبوب کر دیا تھا، ہل بھلاتے تھے، پس مسلمانوں کو اس لہو و لعب اور راگ باجے وغیرہ سے روکو، اور جو نہ باز آئے اس کو اعتدال کے ساتھ سزا دو،

اسند و شراب نوشی | حضرت عمر بن عبدالعزیز نے شراب نوشی کے اسناد کے لیے مختلف تدبیریں اختیار کیں۔

(۱) تمام عمال کے نام فرمان بھیجا کہ کوئی ذمی مسلمانوں کے شہروں میں شراب نہ لانے پائے،

(۲) شراب کی جو دوکانیں قائم تھیں اُن کو بالکل توڑ دیا،

(۳) جو لوگ بنید کے محلے سے شراب پیتے تھے اُن کی نسبت عدی بن ارطاة کو لکھا،

لوگوں نے اس شراب کو بیکر بدستی کی حالت میں نہایت برے برے کام کئے،

اور اکثر اُن میں کئے ہیں کہ اس شراب کے پینے میں کوئی مضائقہ نہیں، لیکن جو

چیز اس قسم کے کام کراتی ہے، اس کے استعمال میں سخت ہرج ہے، خدا نے

اور بھی بہت سی پینے کی چیزیں پیدا کر کے شراب سے بے نیاز کر دیا ہے، مثلاً، آب

شیرین، شیر خالص، شہد مصفا و غیرہ، پس جو شخص بنید بنائے وہ صرت چڑے

کے شکاریے میں بنائے، جس میں زفت کا رنگ نہ ہو، کیونکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے

اس قسم کے ظہوت کی بنید سے منع فرمایا ہے، اس رک ٹوک کے بعد اگر

کسی نے اس قسم کی شراب پی تو ہم اس کو سخت سزا دیں گے، اور جس شخص نے

معنی طور پر پیا تو خدا سخت عذاب دینے والا ہے،

اس کے بعد اب جس قدر شیشے اور پیمانے رو گئے تھے وہ ادن کے ہاتھ سے چور چور ہو گئے، چنانچہ ایک راوی کا بیان ہے کہ میں نے ادن کو خواصرہ میں دیکھا کہ شراب کے شکنجہ دن کے پھاڑنے اور شیشوں کے توڑنے کا حکم دے رہے ہیں،

مذہب اور اخلاق کے متعلق اور بھی بہت سے احکام تھے جن کی خلاف ورزی مفسر تاج

پریدہ کر سکتی تھی۔ حضرت عمر بن عبد العزیز نے ان تمام جزئیات کی طرف توجہ کی اور ادن سے مسلمانوں کو رد کیا۔ مثلاً اہل عجم کی آئینہ نش و اختلاط سے تمام ممالک اسلامیہ میں مامون کا رواج نہ کیا تھا، اور اس میں مرد و عورت میا کا نہ جا جا کر غسل کرتے تھے، لیکن اس میں شرم و حیا اور ستر عورت کا کافی انتظام نہیں رکھا جاتا تھا۔ حضرت عمر بن عبد العزیز نے عورتوں کو کلینہ حمام میں جانے سے روک دیا اور مردوں کی نسبت عام حکم دیا کہ بغیر تہ بند کے حمام میں غسل نہ کریں، چنانچہ اس حکم پر اس شدت کے ساتھ عمل ہوا کہ راوی کا بیان ہے کہ میں نے حمام کے مالک اور حمام میں جانے والے دونوں کو دیکھا کہ ادن کو سزا دی جا رہی ہے۔

مامون کی دیوار ادن پر تصویریں بنائی جاتی تھیں جو اصول شریعت کے خلاف تھیں ایک بار انھوں نے اس قسم کی تصویر دیکھی تو شاد یا اور کہا کہ اگر مصور کا نام معلوم ہوتا تو میں اس کو سزا دیتا۔

اسلام میں ربا نیت نہیں ہے تاہم اہل عجم کی طرح بالکل رفاہیت اور عیش پرستی کو بھی جائز نہیں قرار دیتا، اس لیے اگرچہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے بال سنوارنے کا حکم دیا ہے۔

۱۔ سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۰۰، ۱۰۱ ملقات ابن سعد تذکرہ عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۰۹۔

۲۔ ملقات ابن سعد تذکرہ عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۰۳، ۲۰۴ سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۰۰۔

تاہم اوس کا یہ مقصد نہیں کہ پٹیان جالی جائیں۔ حضرت عمر بن عبد العزیز کے زمانے میں اس قسم کے بہت سے شوقین پیدا ہو گئے تھے، اسلئے اونھوں نے پولیس مینوں کو حکم دیا کہ عہد کے ن سجد کے دروازہ پر کھڑے ہو جائیں۔ اور جو شخص پٹیان جمائے ہوئے گزرے اوس کے بال کاٹ لیں۔

حضرت عمر بن عبد العزیز کو اس باب میں خاص اہتمام تھا کہ عرب کی قومی خصوصیات لئے نہ پائیں، چنانچہ ایک بار اون کو معلوم ہوا کہ کچھ لوگ جب سامنے طشت رکھ کر وضو کرتے ہیں تو قبل اس کے کہ طشت پانی سے پھر جائے، پانی پھینک دیا جاتا ہے اور پھر نیا آدمی وضو کرنا شروع کرتا ہے۔ تو اوس کے سامنے نے سر سے طشت آتا ہے، تو عدی بن اوطا کہ لکھا کہ یہ عجیب کا طریقہ ہے۔ اب سے جب تک طشت بھر نہ جائے یا سب لوگ فارغ نہ ہو جائیں پانی نہ پھینکا جائے۔

تدوین حدیث

قرآن مجید کے بعد اسلام کے احکام، اسلام کی تعلیم، اور اسلام کے اخلاق کا مجموعہ صرف وہ کلمات طیبہ میں جو جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی زبان مبارک سے نکلے لیکن صرف عمر بن عبد العزیز کے زمانے سے پہلے، وہ صرف صحابہ اور تابعین کے سینوں میں محفوظ تھے، بخاری، مسلم، موطا اور حدیث کی دوسری کتابیں جو احادیث صحیحہ کا بہترین مجموعہ ہیں، اس وقت تک وجود میں نہیں آئی تھیں، اور حضرت عمر بن عبد العزیز نے اس طرف توجہ نہ کی ہوتی تو علم حدیث کا یہ ذخیرہ وجود میں نہ آتا، لیکن انھوں نے دیکھا کہ انقضائے زمانہ کے ساتھ علماء کا گروہ روز بروز کم جاتا ہے، اور اس کے ساتھ علوم شرعیہ مٹ جانے کا بھی اندیشہ ہے، اسلئے انھوں نے قاضی ابوبکر بن حزم کو جو ادن کی طرف سے مدینہ کے گورنر تھے لکھا کہ

انظر ما كان من حديث رسول الله
احاديث نبويه كي تلاش كركه اون كو و. كيونكر
صلى الله عليه وسلم فالكاتبه فاني خفت
بمعه علم كمنه اور علماء كمنه فاني خفت
دروس العلم و ذهاب العلماء ولا
معلوم هو تا به م اور صرف رسول الله صلي
يقبل الاحاديث النبويه صلى الله عليه وسلم
كي حديث قبول كي بائے

حافظ ابن حجر نے فتح الباری میں ابونعیم کی تاریخ اصہبان سے ایک روایت نقل کی ہے جس سے معلوم ہوتا ہے کہ یہ علم صرف مدینہ اور مدینہ کے گورنر کے ساتھ مخصوص نہ تھا، بلکہ انھوں نے تمام صوبوں کے گورنروں کے پاس اسی قسم کا فرمان بھیجا تھا، بہر حال اس حکم کی بناء بخاری کتاب العلم باب کيف يقبض العلم باب، فتح الباری جلد اول صفحہ ۱۱۰۰

تفصیل کی گئی اور جمع شدہ احادیث کے متحدہ مجموعے تیار کر کے تمام مالک محروسہ میں تقسیم کئے گئے، جامع بیان العلم میں سعد بن ابراہیم سے روایت ہے،

عن نافع بن عبد الغریز یجمع السنن فقلت ما
 ما دفنتوا فبحث الی کل ارض له
 سلطان و فتراً
 ہم کو عمر بن عبد العزیز نے جمع حدیث کا حکم دیا
 اور ہم نے دفن کی دفن حدیثیں کیں اور انھوں نے
 ایک ایک مجموعہ ہر جگہ بھیجا، جہاں اون کی

حکومت تھی،

تعلیم مذہبی کی اشاعت

(۱) احادیث کی تدوین و ترتیب کے بعد دوسرا کام یہ تھا کہ عام طور پر اونکی فروغ و اشاعت کی جائے، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اسی فرمان میں قاضی ابوبکر بن خرم کو اس طرح جس توجہ دلائی اور لکھا،

وليفشوا العلم ويجلسوا احتی يعلم
من لا يعلم فان العلم لا يعلت
حتی يكون سرا،
لوگون کو چاہیے کہ عام طور پر علم کی اشاعت کریں
اور تعلیم کے لئے طبقہ درس میں بشین تاکہ جو لوگ
نہیں جانتے وہ جان لیں، کیونکہ علم اوس وقت تک
نہیں برباد ہوتا جب تک کہ وہ راز نہ بن جائے،

ایک اور عامل کے نام لکھا،

اما بعد فامر اهل العلم ان يثروا العلم
في مساجدهم فان السنة كانت قد اصبحت،
اہل علم کو حکم دیا کہ انہی مسجدوں میں علم کی اشاعت
کریں کیونکہ حدیث میں مروی ہے،

(۷) چنانچہ جو لوگ اس مقدس کام میں مصروف ہوئے اون کو فکر معاش و ضروریات زندگی سے بالکل بے نیاز کر دیا، چنانچہ محض میں جو علماء تھے اونکی نسبت اہل
کے گورنر کو لکھا،

انظر الى القمام الذين نصبوا انفسهم للفقہ
وجلسوا في المسجد عن طلب الدنيا
جن لوگون نے دنیا چھوڑ کر اپنے آپ کو
فقہ کی تعلیم کے لئے وقف کر رکھا ہے اور نہیں

قاعط کل جبل منہم ماتہ دینا دیستعینون
 ہر ایک کو جس وقت میرا خط پہنچے بیت المال
 بھا علی ما ہم علیہ من بیت مال المسلمین
 سے سو دینار دونا کر، لوگ اس حالت کو
 حین یا تیک کتابی ہذا
 قائم رکھیں،

یہ فیاضی صرف علماء کے ساتھ مخصوص نہ تھی، بلکہ اسی فیاضی کے ساتھ طلباء کے
 وظائف بھی مقرر کئے تھے، اون کو علماء کی فراغ خاطر اور جمعیت قلب کا اس قدر خیال تھا کہ
 ہر ممکن سہولت سے اون کی ضروریات کو پورا کرتے تھے، قاسم بن مخیرہ ایک محدث تھے، جو
 نہایت عسرت کے ساتھ زندگی بسر کرتے تھے، وہ آئے تو اون کی جانب سے ستر دینار قرض
 ادا کیا، سواری دہی اور ۵۰ دینار وظیفہ مقرر کر دیا،

ایک بار مجاہد اون کی خدمت میں حاضر ہوئے تو اون کو ۳۰ درہم دیئے اور کہا کہ یہ رقم
 اپنے عطیہ سے دہی ہے،

(۳) جو مالک دراد فتادہ تھے، وہ ان کے لوگوں کی تعلیم کے لیے خود متعدد
 علماء کو روانہ کیا، حضرت ناف جو حضرت عبداللہ بن عمر کے غلام اور مدینہ کے نقیب تھے
 اون کو مصر بھیجا کہ وہ ان کے لوگوں کو علم حدیث کی تعلیم دیں، چنانچہ اس تعلق سے نافع نے
 وہاں مدتوں قیام کیا،

جسٹ بن عمار جو قرآین تھے اون کو مصر سے مغرب کو بھیجا کہ وہ ان جا کر لوگوں کو
 قرأت کی تعلیم دیں،

بیت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۹۰، جامع بیان العلم صفحہ ۸۰، تذکرۃ الحفاظ جلد ۱ صفحہ ۱۰۹
 تذکرۃ قاسم بن مخیرہ، طبقات ابن سعد تذکرہ حضرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۲۹۰، حسن الحاضرہ
 جلد اول صفحہ ۱۱۹ و زرقانی شرح مواعجلہ اول صفحہ ۲۱، حسن الحاضرہ جلد ۱ صفحہ ۱۱۹

بدون کی تعلیم و تربیت کے لیے یزید بن ابی مالک دمشقی اور حارث بن محمد الاشعری کو
 مقرر کیا، اور ادون کے وظیفے مقرر کیے، یزید نے تو وظیفہ قبول کر لیا، لیکن حارث نے وظیفہ
 سے انکار کیا، حضرت عمر بن عبدالعزیز کو خبر ہوئی تو لکھا کہ یزید نے جو کچھ کیا اس میں ہرج نہیں
 اور خدا ہم میں حارث جیسے بہت سے اشخاص پیدا کرے۔

(۴) تعلیم کے علاوہ لوگوں کے ارشاد و ہدایت کے لیے تمام مالک محروسہ میں عطا اور
 مفتی مقرر کیے چنانچہ حلاج ابو کثیر اموی کو جو ادون کے باپ کے مولیٰ تھے، اسکندریہ کا
 واعظ مقرر کیا، حجاز میں جو واعظ اس خدمت پر مامور تھا اس کو حکم تھا کہ تیسرے
 دن لوگوں کو وعظ و پند کرے،

افکار کی خدمت پر متعدد لوگ مامور تھے، اور جو لوگ مامور تھے وہ انتخاب روزگار
 تھے، مثلاً مصر میں حضرت عمر بن عبدالعزیز نے یہ خدمت یزید بن ابی سبیب کے متعلق کی
 تھی، اور یہ وہ بزرگ ہیں جنہوں نے سب سے پہلے اہل مصر کو فقہ و حدیث سے آشنا کیا،
 چنانچہ علامہ سیوطی حسن المحاضرہ میں لکھتے ہیں،

هو اول من اظهد العلم بمصر
 والمسائل في الحلال والحرام وقبل
 نولات كانا يتحدثن في الترتيب
 والملاحم والفتن وهو احد ثلاثه
 جعل اليهم عمر بن عبد العزيز
 الغنيا -

وہ پہلے شخص ہیں جنہوں نے مصر میں علم کو
 ظاہر کیا اور حلال و حرام کے مسائل کو رواج
 دیا وہ ان کے لوگ، سب سے پہلے صرف ترغیب اور
 جنگ و غیرہ کے متعلق روایت کرتے تھے وہ
 ان تین اشخاص میں ہیں، جنکے متعلق حضرت
 عمر بن عبدالعزیز نے افکار کی خدمت کی تھی،

سیرۃ عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۱۰۰، حسن المحاضرہ جلد صفحہ ۱۰۰، سیرۃ عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۱۰۰، ملکہ من الحافہ جلد صفحہ ۱۰۰

فنِ مغازی اور مناقب	مغازی اور مناقب صحابہ کی طرف اب تک علمی حیثیت سے کسی نے
صحابہ کی تعلیم و اشاعت	اعتناء نہیں کیا تھا، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے خاص طور پر ان کی

طرف توجہ کی اور عاصم بن عمر بن قتادہ کو جو مغازی اور سیرت میں کمال رکھتے تھے حکم دیا کہ
سجد و شوق میں بیٹھ کر مغازی اور مناقب کا درس دیں۔

یونانی تصنیفات کی اشاعت

حضرت عمر بن عبدالعزیز کا اصلی فرض اگرچہ کتاب و سنت کی اشاعت کرنا تھا اور
 دُفعوں نے ہر ممکن تدبیر سے اس کی اشاعت کی تاہم غیر قوموں کے علوم و فنون سے بھی
 دُفعوں نے مسلمانوں کو باطل بیگانہ نہیں رکھا،

طب میں ایک یونانی حکیم اہرن افس کی ایک مشہور کتاب تھی جس کا ترجمہ ماسرجیہ
 نے مروان بن حکم کے زمانہ میں عربی زبان میں کیا تھا، یہ کتاب شاہی کتب خانے میں محفوظ
 تھی، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اس کو دیکھا تو چالیس روز تک استخارہ کیا، اس کے
 بعد اس کی متعدد نقلیں کرائیں اور عام طور پر اس کو ملک میں شائع کیا،

رفاہِ عام کے کام

اس سلسلے میں حضرت عمر بن عبدالعزیز نے تمام ممالکِ محروسہ میں نہایت کثرت سے سر زمین جو اُمن، چنانچہ خراسان کے عامل کو لکھا کہ وہاں کے راستوں میں بہت سی سر زمین تعمیر کرائی جائیں، اور سمرقند کے عامل سلیمان بن ابی السری کے پاس فزان بھیجا کہ وہاں کے شہروں میں سر زمین تعمیر کراؤ، جو مسلمان اور دوسرے گزرین یک شانہ روز ادن کی ممان نوازی کر دو ادن کی سوریوں کی حفاظت کر دو، جو مسافر مرخص ہواؤ کو دورات اور دودن بقیم رکھو، اگر کسی کے پاس گھر تک پہنچنے کا سامان نہ ہو تو اسقدر سامان کر دو کہ اپنے وطن میں پہنچ جائے،

ایک مام لنگر خانہ قائم کیا جس میں تمام فقراء، مساکین اور سافروں کو کھانا ملتا تھا، ممالکِ محروسہ میں جو چراگاہیں تھیں، ادن میں نفع کے سوا تمام چراگاہوں کو عام کر دیا، اور ادن کے متعلق ایک عامل کو لکھا،

فما حمی من الارض لا یمنع احد
جز مینین چراگاہ بنائی گئیں ہیں، تو جہاں جہاں
معاقم القطر فابج الا جماء
برسات کا پانی گرے ادن سے کسی کو نہ روکا جائے
ثم ابجھا
اسلئے چراگاہوں کو عام کر دو، اور ضرور عام کر دو
جزائر کو بھی بالکل وقف عام کر دیا تھا،

سے لہقات ابن سعد ذکرہ حضرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۲۵۴ و فتوح البلدان صفحہ ۴۳، ۴۴، طبری صفحہ ۶۶۷، ۶۶۸،

سے لہقات صفحہ ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱

تجدید انصباح حرم، خانہ کعبہ کے گرد جو پتھر کھڑے کر دیئے گئے تھے، چونکہ اون کے ساتھ بہت سے احکام شرعیہ کا تعلق تھا، اسلئے خلفاء کے دور میں اکثر اون کی تجدید ہوتی رہتی تھی، حضرت عمر بن عبد العزیز نے بھی اپنے دور خلافت میں مدینہ کے گورنر قاضی ابوبکر بن حزم کو لکھا کہ وہ انصباح حرم کی تجدید کرائیں۔

تعمیر شاہی | تاریخ حلب میں ہے کہ حضرت عمر بن عبد العزیز نے خناصرہ میں ایک محل تعمیر کروایا تھا جس میں آکر اکثر قیام کرتے تھے، لیکن غالباً اون کے عہد خلافت میں اس کے مولا کوئی سرکاری عمارت تعمیر نہیں ہوئی، ایک بار عدی بن ارطاة نے بصرہ کے دارالامارہ کے اوپر بالاخانہ بنوانا چاہا تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے اون کو روک دیا، اور لکھا کہ تیرے لئے وہ مکان بھی تنگ ہو، جو زیادہ اور آں زیادہ کے لئے وسیع تھا، چنانچہ اونھوں نے اسی تعمیرات کو کھینچ لیا، شہر دکن کی آبادی، سلیمان بن عبد الملک جب ولید کی طرف سے فلسطین کا گورنر مقرر ہوا تھا

اوس وقت سے اوس نے شہر رملہ کی بنیاد ڈالی تھی، جس میں سب سے پہلے اوس نے اپنا محل اور دارالصباغین تعمیر کروایا تھا، جس کے وسط میں ایک تالاب بھی تھا، اس کے بعد ایک مسجد کی داغ بیل ڈالی تھی، لیکن ابھی اس شہر کی تعمیر کا کام جاری تھا کہ اسی زمانہ میں وہ خلیفہ ہو گیا، اور اوس کے دور خلافت میں بھی تعمیر کا کام برابر جاری رہا، اوس کے انتقال کے بعد جو کمی رہ گئی تھی، اوس کو حضرت عمر بن عبد العزیز نے پورا کیا، لیکن شہر کی داغ بیل جس وسیع پیمانے پر ڈالی گئی تھی، اوس میں کمی کر دی اور کہا کہ اہل رملہ کے لئے اس قدر کافی ہوگا، سنہ ۷۰ میں رومیوں نے لاذقیہ کو جو ایک ساحلی شہر تھا برباد کر دیا تھا، حضرت عمر بن عبد العزیز نے اوس کو اس کی تعمیر اور قلعہ بندی کرائی،

۱۔ طغات بن سعد نے عمر بن عبد العزیز کو ۷۸ھ قریح کھٹ طلب فرمایا، ۷۹ھ قریح بلال بن مغیرہ سے ملے، ۸۰ھ قریح

سیاست و حکومت

فرائض خلافت

انسان میں مختلف قابلیتیں بہت کم جمع ہوتی ہیں، جو لوگ داعی اور عقلی ثنیت سے ممتاز ہوتے ہیں، اُن میں اخلاقی اوصاف بہت کم پائے جاتے ہیں، جو لوگ مذہبی اعمال میں اپنی زندگی صرف کرتے ہیں، وہ دنیا کے اور کام ابھی طرح انجام نہیں دے سکتے، جو لوگ ملکی و سیاسی کاموں کو نہایت سرگرمی کے ساتھ انجام دیتے ہیں، اُن کے ہاتھ سے مذہب اور اخلاق کا سرسشتہ بالکل چھوٹ جاتا ہے، لیکن قدرت کا کوئی کلیہ استثناء سے خالی نہیں ہے، اور حضرت عمر بن عبد العزیز اس استثناء کی ایک نہایت عمدہ مثال ہیں۔

وہ جس باندی، اور سعدی کے ساتھ مذہبی اعمال انجام دیتے تھے، اُسی شوق و شغف کے ساتھ خلافت کے فرائض بھی ادا کرتے تھے، اُن کی مشغولیت کو دیکھ کر بعض اشخاص ترس کھاتے تھے اور اُن کو آرام لینے کی ترغیب دیتے تھے، لیکن وہ سپردِ کار کی نصیحتوں کا کوئی اثر نہیں پڑتا تھا، عام معمول یہ تھا کہ دن بھر رعایا کے معاملات و مقدمات کے فیصلہ میں مشغول رہتے، عشاء کے بعد چراغِ جلا کے بیٹھے اور پھر یہی کام شروع ہو جاتا، اُس کے بعد اربابِ رائے سے امورِ خلافت کے متعلق مشورہ لیتے، رات کے بقیہ اوقات جو بچتے، وہ عبادت گزار سی اور استراحت میں صرف کرتے، ایک دن رجا بن حیوہ نے جو اُن کے مشیر خاص تھے کہا کہ اے امیر المومنین، آپ کے

خصوصیات حکومت

خلیفہ ہونے کے بعد حضرت عمر بن عبد العزیز نے یزید بن مہلب کے نام جو فرمان
 داندہ کیا، اوس کو پڑھ کر اوس نے صاف کھدیا کہ ”یہ اون کے اسلاف کا کلام نہیں معلوم ہوتا اور
 اونکی شاہراہ پر چلنا نہیں چاہئے۔“ یہ اون کے نظام حکومت کی خصوصیات پر ایک اجمالی
 ریویو ہے، اسلئے ہم کو تفصیل کے ساتھ بتانا چاہئے کہ اونکا طرز جمہورانی کیا تھا؟ اور وہ کین،
 اسباب کی بنا پر تمام خلفاء بنو امیہ سے مختلف تھا؟

اگرچہ یہ اختلاف اون کے نظام حکومت کے تمام جزئیات سے نمایاں ہو سکتا ہے لیکن
 جن خصوصیات کی بنا پر اونکا دور حکومت تمام خلفاء بنو امیہ کے دور حکومت سے ممتاز تھا وہ
 حسب ذیل ہیں،

(۱) خلافت اسلامی کی بنیاد صرف کتاب، سنت، اور آثار صحابہ پر قائم ہے، لیکن
 حضرت عمر بن عبد العزیز کے دور سے پہلے یہ بنیاد بالکل متزلزل ہو چکی تھی، حضرت عمر بن
 عبد العزیز نے دوبارہ اس کو قائم کیا، اور عمر بھر قائم رکھا، چنانچہ ایک بار زانج میں خطبہ
 کو عام اعلان کیا کہ جو عامل کتاب، سنت پر عمل نہ کرے اوس کی اطاعت فرض نہیں ہے، ایک موقع پر
 جب عباس بن ولید نے اون کے سامنے ولید کے ہاتھ کی ایک سنپیش کی تو فرمایا ”خدا کی
 کتاب ولید کی کتاب سے زیادہ قابل اتباع ہے“ ابو بکر بن حزم کا قول ہے کہ حضرت عمر
 ابن عبد العزیز کا جو خط آتا تھا، اوس میں سنت کے زندہ کرنے اور بدعت کے مردہ کرنے کا

حکم لازمی طور پر دیا تھا۔ فرماتے تھے کہ اگر خدا میری گوشت کے ٹکڑوں کے ذریعہ سے ہر بے عت
کو مردہ اور ہر سنت کو زندہ کرے یہاں تک کہ اخیرین میری جان پر بن جائے تو یہ خدا کے معامل
میں نہایت آسان کام ہوگا۔ انھوں نے اس خصوصیت کو اپنی زندگی کا روح روان قرار
دیا تھا اور فرماتے تھے کہ اگر میں سنت کو زندہ نہ کر سکوں یا شاہراہ حق پر چل نہ سکوں تو ایک
سنت بھی زندہ رہنا پسند نہ کروں گا۔

خلفاء راشدین کے دو خلافت میں سب سے زیادہ روشن زمانہ حضرت عمر بن الخطاب کا
تھا۔ حضرت عمر بن عبدالعزیز نے سیاسی منزل میں قدم رکھا تو حضرت عمر بن الخطاب ہی کے
نقش قدم کو چرائیگا۔ اہ بنایا، چنانچہ اسکے متعلق سالم بن عبد اللہ کو ایک خط لکھا جس کے الفاظ
مب ذیل ہیں۔

و قد دایت ان اسیر فی الناس بسیرۃ عمر بن	میں جانتا ہوں کہ رعایا کے معاملے میں حضرت عمر بن
الخطاب رضی اللہ عنہ ان قضی اللہ ذلک	الخطاب کی روش اختیار کروں بشرطیکہ یہ خدا کو منظور ہو
واستطعت الیہ سبیلان بعث الی بکتبہ	اور میں اس پر قادر ہوں، آپ میرے پاس حضرت عمرؓ کی
وقضائہ فی اهل القبلة و اهل العهد	تحریریں روانہ کرنے نصیحت جوا انھوں نے مسلمانوں اور
غافی مقبوع اش و سائر بسیرۃ - النشاء	ذہبوں کے متعلق کیے ہیں بھیجیے اگر خدا کو منظور ہوگا
اللہ تعالیٰ	تو میں اون کے نقش قدم پر چلوں گا۔

اگرچہ اس روش کے اختیار کرنے کے لیے ان کا زمانہ اس قدر ناموزون تھا کہ خود سالم بن
عبد اللہ نے اون کو جواب میں لکھا کہ حضرت عمرؓ نے جو کچھ کیا دوسرے زمانے میں اور دوسرے اشخاص
کے ذریعہ سے کیا، اگر تم نے باوجود ان ظالمانہ آرائشوں کے اس کے مطابق عمل کیا تو تم خدا کے

نزدیک عمر سے افضل ہو گئے، تاہم حضرت عمر بن عبد العزیز نے ان مشکلات کی کچھ پروا نہ کی، اور اپنا نظام حکومت دسی بنیاد پر قائم کیا جس پر عہد خلافت راشدہ میں قائم ہو چکا تھا، اسی بنا پر بعض محدثین نے اون کو، اسی سلسلے کی ایک کڑی خیال کیا ہے، چنانچہ امام سفیان ثوری کا قول ہے کہ خلفاء پانچ میں، ابو بکر، عمر، عثمان، علی اور عمر بن عبد العزیزؓ۔

(۲) اون کی خلافت کی سب سے بڑی خصوصیت یہ ہے کہ انھوں نے جمہوریت کی روح کو جو بالکل مردہ ہو گئی تھی از سر نو زندہ کیا۔ اون نے اخلاق و عادات میں اگرچہ خلافت کے بعد انقلاب پیدا ہوا، تاہم اون کی طبیعت ابتدا ہی سے جمہوریت پسند واقع ہوئی تھی، چنانچہ جب وہ ولید کی طرف سے مدینہ کے گورنر مقرر ہو کر آئے تو مدینہ کے فقہاء میں عروہ بن زبیر، عبید اللہ بن عتبہ، ابو بکر بن عبد الرحمن بن حارث، ابو بکر بن سلیمان بن ابی حمزہ، سلیمان بن یسار، تاسم بن محمد، سالم بن عبد اللہ، عبد اللہ بن عبد اللہ بن عمر، عبد اللہ بن عامر بن ربیعہ، خارجہ بن زید بن ثابت کو طلب کیا، اور کہا کہ میں نے آپ لوگوں کو ایک ایسے کام کے لیے طلب کیا ہے، جس پر آپ کو ثواب ملے گا، اور آپ لوگ حق کے معاون قرار پائیں گے، میں آپ لوگوں کی رائے کے بغیر کوئی کام انجام نہیں دینا چاہتا، یہ سن کر ان تمام بزرگوں نے اون کو جزائے خیر کی دعا دے دی، خلیفہ ہوئے تو چند منتخب کو مدیم خاص مقرر کیا جو ان کو تمام ملکی معاملات میں مشورہ دیتے تھے، طبقات بن سعد میں ہے،

کان لعمر بن عبد العزیز سماء بن ظروہ
حضرت عمر بن عبد العزیز کے چند معاصرتھے جو
فی امور الناس۔
رہایا کے معاملات میں غور کیا کرتے تھے،

سیرۃ عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۴۲، ابوداؤد کتاب السنۃ باب فی التفصیل، طبقات ابن سعد صفحہ ۴۱۰
طبقات ابن سعد صفحہ ۲۰۲، سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۴۲،

(۳۱) اون کے دور حکومت کی ایک خصوصیت یہ ہے کہ اون کے زمانے میں علماء کا رسوخ و اقتدار بہت زیادہ ترقی کر گیا۔ وہ ہمیشہ علماء سے مشورہ لیتے تھے۔ علماء سے صحبت رکھتے تھے اور علماء کو مقرب بارگاہ بناتے تھے۔ طبقات میں متعدد علماء کے نام لکھے ہیں جو اون کے خواص میں تھے، اسی بن ارطاة کو جو ہمیشہ شرعی امور میں اون سے مشورہ لیا کرتے تھے، لکھا کہ اگر می اور مروسی میں تم ہمیشہ ایک مسلمان کو تکلیف دیتے ہو کہ مجھ سے سنت کے متعلق استفسار کرے تم اس طریقہ سے میری غلط کرتے ہو، خدا کی قسم حسن تمہارے لیے کافی ہیں، جب یہ خط پہنچے تو میرے لیے، اپنے لیے، اور عام مسلمانوں کے لیے، انھیں سے استفسار کیا کر۔ خداوند تعالیٰ حسن بصری پر رحم کرے کہ وہ اسلام میں ایک بڑے درجہ کے شخص ہیں اور اون کو میرا یہ خط پڑھ کر نہ سناؤ۔

عُمّال

زمانہ قدیم کا نظام سلطنت، اس زمانہ کے نظام حکومت سے بالکل مختلف تھا، آج
 سلاطین کی شخصیتیں بدل جاتی ہیں، نظام حکومت اولٹ ہٹ جاتا ہے، شخصیت کی جگہ جمہوریت
 لے لیتی ہے، لیکن سلطنت کے اعضاء و جوارح یعنی عمال پر ان کا کوئی اثر نہیں پڑتا، لیکن قدیم
 زمانے میں سلاطین کی شخصیت کا تغیر و تبدل گویا نظام سلطنت کا انقلاب کلی تھا، اور یہ انقلاب
 حضرت عمر بن عبدالعزیز کے دور خلافت میں سب سے زیادہ نمایاں نظر آتا ہے، انھوں نے
 تخت حکومت پر نشکن ہونے کے ساتھ ہی اُن تمام مفاسد کی اصلاح کرنی چاہی جن کا مادہ
 حضرت امیر معاویہؓ کے زمانہ ہی سے روز بروز بچتہ ہوتا جاتا تھا، لیکن اس کے لیے سب سے
 بڑی ضرورت اُن پر زون کی تھی جو نہایت نیک نیتی اور خلوص کے ساتھ سلطنت کی کل کو
 جلاؤں، اور اُن کے زمانے میں اس قسم کے اجزاء صالحہ تقریباً مفقود ہو چکے تھے، ایسا بن
 معاویہ کا قول ہے کہ حضرت عمر بن عبدالعزیز ایک نہایت تیز دست صنّاع تھے، لیکن
 اُن کے پاس اوزار نہ تھا جس سے وہ کام لیتے، خود حضرت عمر بن عبدالعزیز کو اُٹا آنا
 تھا کہ اُن کے لیے جس قسم کے اعوان و انصار کی ضرورت ہو، وہ سرکاری و فردان میں
 نہیں مل سکتے اس لیے وہ اپنی نگاہ کو دور دور تک دوڑاتے تھے، اور جہاں کہیں کوئی
 مرغ بلند آشیان نظر آتا تھا، اُس کو اس جال میں پھنسانا چاہتے تھے، جس میں خود گزرتا
 ہو چکے تھے، ہلف صالحین میں سے ایک بزرگ شام میں عزت گزین تھے، حضرت

عمر بن عبد العزیز کو معلوم ہوا تو اون کو لکھا کہ ”بچے مددگار کہیں نہیں ملتے، آپ میری اعانت فرمائیے“
 انھوں نے جواب دیا کہ میں گنگارون کی اعانت نہیں کر سکتا، تاہم عال سلطنت کا تقرر ضروری تھا اسلئے حضرت عمر بن عبد العزیز نے تخت حکومت پر بیٹھنے کے ساتھ ہی مختلف شخصوں کو ذمہ داری کے مختلف عہدے دیئے، جن کے نام کی تفصیل حسب ذیل ہے،

ابوبکر بن محمد بن حزم، سلیمان بن عبد الملک نے ان کو مدینہ کا گورنر مقرر کیا تھا، اور حضرت عمر بن عبد العزیز نے

بھی اون کو اس عہدے پر قائم رکھا،

ان کو کوفہ کا گورنر مقرر کیا،

ان کو بصرہ کا گورنر مقرر کیا،

ان کو یمن کا گورنر مقرر کیا،

ان کو جزیرہ کا گورنر مقرر کیا،

ان کو افریقہ کا گورنر مقرر کیا،

ان کو دمشق کا گورنر مقرر کیا،

ان کو خراسان کا گورنر مقرر کیا،

عبد الحمید بن عبد الرحمن بن بدین خطا،

عدی بن ارطاة،

عروہ بن محمد بن علیہ السعدی

عدی بن عدی الکندی

اسامیل بن عبید اللہ بن ابی المہاجر

محمد بن سواد الفہری،

جراح بن عبد اللہ الحکمی،

لیکن ان کے علاوہ بعض اور بہت سے عہدے اور بہت سے اشخاص تھے جن کو

جو حضرت عمر بن عبد العزیز کے نظام سلطنت کے لئے ضروری نہ تھے، ان میں بہت سے جو بعد ارادہ پہرے دار تھے، جن کا وجود سلاطین کی شان و شوکت اور ذاتی

سے سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۵۱،

سے طبقات ابن سعد تذکرہ حضرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۵۲،

معالج کے لحاظ سے ضروری خیال کیا جاتا تھا، حضرت عمر بن عبد العزیز کے زمانہ میں ان کی تعداد چھ سو تھی، جن میں بن سو پولیس سے قتل رکھتے تھے، اور تین سو بہرہ دار تھے، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز کو زہد و تقشف نے اس قسم کی شان و شوکت کے اظہار سے بے نیاز اور نوکل علی القدر نے ہر قسم کے خطرات سے نڈر کر دیا تھا، اسلئے انھوں نے ان لوگوں سے صاف صاف کہہ دیا کہ میں تم سے بے نیاز ہوں، تقدیر میری محافظ اور موت میری نگہبان ہے، تاہم ان لوگوں کو بالکل موقوف کرنا بھی مناسب نہیں سمجھا، اس بنا پر حکم دیا کہ جو شخص رہنا چاہے اس کو دس دینار تنخواہ ملے گی، اور جو شخص قطع تعلق کرنا چاہے وہ قطع تعلق کر سکتا ہے، شخصی حیثیت سے انھوں نے صرف خالد بن ریان کو موقوف کیا، جو جلا د تھا، اور خلفاء کے سامنے ہمیشہ تلوار لئے ہوئے کھڑا رہتا تھا، حضرت عمر بن عبد العزیز کو اسکی تسادق تلب کا پہلے سے ذائقہ ہو چکا تھا، اسلئے خلیفہ مقرر ہونے کے بعد خالد حسب معمول تلوار لیکر سامنے کھڑا ہوا، تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے کہا کہ خالد یہ تلوار رکھ دو، خداوند امین میرے لئے خالد کو پست کرتا ہوں، اس کو تو کبھی بلند نہ کرنا، خالد کی موقوفی کے بعد اسکی جگہ پر عمر دین ہاجر الانصاری کو مقرر کیا جو نہایت مذہبی شخص تھا، عمال کے عزل و نصب کا دار مدار جن اصول پر تھا ان کی تفصیل حسب ذیل ہے،

۱۔ کوئی شخص جو حضرت عمر بن عبد العزیز کا قرابت دار ہو اسکو کبھی عامل مقرر نہیں کرتے تھے، بیٹے زیادہ کون عزیز ہو سکتا ہے، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے ان میں سے کسی کو کوئی عہدہ نہیں دیا، ایک بار تمام بیٹوں کو جمع کر کے پوچھا کیا تعین یہ پسند ہے کہ میں تم میں ہر ایک کو ایک ایک صوبہ کا گورنر کر دوں اور تم جلو تو ہمارے ساتھ ڈاک کا

گنکر و بچا ہوا چلے، ایک لڑکے نے کہا جو کام آپ کو کرتا نہیں ہے، اس کا سوال کیوں کرتے ہیں؟ بونے تم دیکھتے ہو کہ میرا یہ فرس پڑانا ہو چلا ہے لیکن میں اس کو پسند نہیں کرتا کہ تم اس کو اپنے موزوں سے سیلا کرو، پھر تم کو اپنا دین کیونکر حوالہ کروں کہ ہر محبوب میں اس کو گرد آلود کرو،

ایک بار جراح بن عبد اللہ انکلی نے عبد اللہ بن ابیہم کو عال مقرر کیا، حضرت عمر بن عبد العزیز کو خبر ہوئی تو لکھا کہ اس کو موتوں کر دو، کیونکہ اوہ باقون کے علاوہ وہ خود امیر المومنین کا رشتہ دار ہے،

(۲) جو لوگ کسی عہدے کے خواستگار ہوتے تھے اون کو وہ عہدہ نہیں دیتے تھے، اور جناب رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم کی سنت بھی یہی تھی، ایک بار دو بھائی یعنی بلال بن ابی بردہ اور عبد اللہ بن ابی بردہ اون کی خدمت میں حاضر ہوئے اور دونوں نے اپنی مسجد میں اذان دینے کے متعلق مقدمہ دائر کیا، حضرت عمر بن عبد العزیز کو اون کی تسببت بدگمانی پیدا ہوئی، اور ایک شخص کو خفیہ طور پر مقرر کیا کہ اون سے جا کر کہے کہ اگر میں امیر المومنین سے کہہ کر تم دونوں کو عراق کی گورنری دلا دوں تو مجھے کیا دو گے؟ اس نے بلال سے جا کر پوچھا تو اس نے ایک لاکھ دینے کا وعدہ کیا، آدمی نے آکر حضرت عمر بن عبد العزیز کو خبر کی تو عبد الحمید بن عبد الرحمن گورنر عراق کو لکھ بھیجا کہ نہ بلال یعنی بے بلال کو کوئی عہدہ دو، نہ آل موسیٰ کو۔

(۳) جو لوگ سفاک اور ظالم ہوتے تھے، اون کو بھی کوئی عہدہ نہیں دیتے تھے، ایک بار جراح بن عبد اللہ انکلی نے عمارہ کو عال مقرر کیا تو انھوں نے لکھا کہ مجھ کو نہ عمارہ کی ضرورت ہے، سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۰، تاریخ الخلفاء میں ہے کہ یہ سوال اوفضون نے خاندان بنو امیہ کے چند

افراد سے کیا تھا، ممکن ہے کہ لڑکے بھی اس میں شامل ہوں، سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۰۹

سے طبقات ابن سعد تذکرہ حضرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۹۰

نہ عمارہ کی مار پیٹ کی نہ اوس شخص کی جس نے اپنے ہاتھ کو مسلمانوں کے خون سے رنگین کیا ہو۔
 اسے اوس کو معزول کر دو، خود جراح اور یزید بن سہلب کی معزولی کا سبب بھی یہی ظلم و
 عدوان تھا، یہی وجہ ہے کہ حجاج کے ملازموں اور اوس کے قبیلہ کے لوگوں کو کوئی جگہ نہیں دینے
 تھے، ابو سلمہ جو حجاج کا جلا د اور اوس کا ہم قبیلہ تھا، ایک فوج میں شریک ہوا تو انھوں نے
 اوس کو واپس بلالیا، اسی طرح اور ایک شخص کو کوئی عہدہ دیا لیکن بعد کو معلوم ہوا کہ وہ
 حجاج کا حال رہ چکا ہے تو اوس کو موقوف کر دیا، اس نے معذرت کی کہ میں حجاج کی ماتحتی میں بہت
 کم کام کیا ہے، بولے صحبت ایک دن کی بھی بہت ہوتی ہے۔

(۴) عمال کے تقرر میں صرف یہ محاذ رکھتے تھے کہ قرآن و حدیث کا عالم ہو، چنانچہ اس
 وصفت کو پیش نظر رکھ کر انھوں نے تمام عمال کے نام ایک عام فرمان بھیجا کہ اہل قرآن کے
 سوا اور کوئی شخص کسی عہدے پر مامور نہ کیا جائے لیکن تمام عمال کی طرف سے جواب آیا
 کہ ہم نے اہل قرآن سے کام لیا مگر وہ خائن نکلیے، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز کو اب بھی
 اس پر اصرار رہا اور لکھا کہ خبردار مجھے یہ نہ معلوم ہونے پائے کہ تم نے اہل قرآن کے سوا اور
 کسی کو عامل بنایا ہے، اگر اہل قرآن میں بھلائی نہیں ہو تو دوسروں میں تو اور نہ ہوگی۔

(۵) لیکن ان کے علاوہ جس شخص میں مذہبی اور اخلاقی حیثیت سے کوئی خوبی
 پڑنے تھے اوس کو حکومت کی کل میں لگانا چاہتے تھے، ان کے زمانہ خلافت سے پہلے سلیمان
 بن عبد الملک کے پاس اہل مصر کا ایک وفد آیا جس میں ایک شخص ابن خذامر نامی بھی
 شریک تھا، سلیمان نے ان لوگوں سے اہل مغرب کے حالات پوچھے، اور ابن خذامر کے
 جواب نے وہ ان کے حالات بیان کیے۔ وفد رخصت ہوا تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے

ابن خذامہ سے خاموشی کی وجہ پوچھی، اس نے کہا کہ جھوٹ بولتے ہوئے مجھے خدا کا خوف معلوم ہوتا تھا، حضرت عمر بن عبد العزیز نے اس واقعہ کو یاد رکھا یہاں تک کہ جب خلیفہ ہوئے تو اس کو مقرر کا قاضی مقرر کیا۔

وہ تمام اخلاقی اوصاف میں سب سے زیادہ دیانت کا لحاظ رکھتے تھے، چنانچہ ایک بار عدی بن ارطاة کو لکھا کہ فوج کے عرفاء کی جانچ پڑتال کرو جو شخص امین ہو اس کو رکھو اور جس کی امانت پر تم کو اعتماد نہ ہو اس کی جگہ دوسرے شخص کو مقرر کرو لیکن امانت اور پرہیزگاری پر سب سے زیادہ نظر رہے، تفصیلات کے لیے اور سخت شرائط لگائے تھے، فرماتے تھے کہ قاضی میں جانچ خوبیاں ہونی چاہئیں، سنت نبویہ کا عالم ہو، حلیم ہو، جلد باز نہ ہو، پاکدامن ہو، اور مشورہ لینے والا ہو۔

(۶) حضرت عمر بن عبد العزیز اگرچہ خود اس قدر متشفع تھے کہ روزانہ دو درہم اونٹنے لیے کافی ہوتے تھے، لیکن عمال کی تنخواہیں نہایت فیاضی کے ساتھ مقرر کی تھیں، عبد الحمید بن عبد الرحمن جو عراق کے گورنر تھے، ان کی تنخواہ دس ہزار درہم تھی، اور دوسرے عمال بھی بیش تر ان تنخواہوں پر مامور تھے، چنانچہ ایک بار کسی نے معترضانہ لہجہ میں اون سے کہا کہ آپ عمال سو سو اشرفیان و دو سو اشرفیان بلکہ اس سے بھی زیادہ تنخواہ کس بنا پر دیتے ہیں، بولے کہ اگر وہ کتاب دست پر عمل کریں تو یہ بہت کم ہے، میں چاہتا ہوں کہ اون کو معاش اور اہل عیال کے جھگڑوں سے فارغ کر دوں۔

۱۔ کتاب دولة مصر صفحہ ۲۳۸، طبقات ابن سعد تذکرہ حضرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۹۳۔

۲۔ سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۳۸، طبقات ابن سعد تذکرہ حضرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۹۳۔

۳۔ سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۹۳۔

(۱۰) اگرچہ حضرت عمر بن عبد العزیز کی شخصیت صالحہ نے جیسا کہ سیون بن مہران نے اونکو یقین دلایا تھا، اُن کے تختِ حکومت کے گرد بہترین اشخاص جمع کر دیئے تھے، لیکن یہ تمام شخصیتیں حضرت عمر بن عبد العزیز ہی کا وجودِ ظلی تھیں، اور انہی کے اشاروں سے یہ تمام پرزے حرکت کرتے تھے، حضرت عمر بن عبد العزیز کا قاعدہ تھا کہ بات بات پر عمال کو ہدایتیں کرتے رہتے تھے، احکام بھیجتے رہتے تھے، اُن کو کام کرنے کی ترغیب دیتے رہتے تھے، اس لئے طبائع پر انوارِ خواہ اور نکاحِ اخلاقی اثر پڑتا تھا، ابو بکر بن محمد بن عمرو بن حزم دن کی طرح رات کو بھی کام کرتے تھے اور یہ صرف حضرت عمر بن عبد العزیز کی ترغیب و تحریض کا اثر تھا، ایک بار ایک عامل نے اُن کی خدمت میں کوئی شکایت کی اور انھوں نے اسکو ایک ایسا موثر خط لکھا کہ وہ اپنے عہدے کو چھوڑ کر اُن کی خدمت میں حاضر ہوا اور کہا کہ آپ کا خط پڑھ کر دل کا پتہ لگا اب اپنی خدمت پر کبھی نہ جاؤں گا۔

حدث ابن جوزی نے ان تمام احکام و ذرائع کو ایک مستقل باب میں جمع کر دیا ہے، جن میں اگرچہ نہایت جزئی جزئی ہدایتیں بھی شامل ہیں، لیکن اہم امور حسب ذیل ہیں،

(۱) احیاء سنت، اعمار بدعت اور تقسیم وظائف کی طرف اُن کی اس قدر توجہ تھی کہ ایک شخص کا بیان ہے کہ حضرت عمر بن عبد العزیز کا جو خط آتا تھا اُس میں ان تینوں میں سے سب حضرت عمر بن عبد العزیز کو جب قابلِ اعتماد و انصار کی سبج ہوئی تو سیون بن مہران نے کہا کہ آپ میں کچھ فکر نہ کریں، آپ ایک بازار میں، اور بازار میں دہی مال آتا ہے جو چلتا ہے، اسے جب لوگوں کو معاہدہ ہوگا کہ آپ کے یہاں صرف کھرا مال چلتا ہے، تو سب کے سب کھرا مال لیکر آئیں گے، (طبقات صفحہ ۲۰۶)

طبقات ابن سعد تذکرہ حضرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۰۶، سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۰۶

کسی نہ کسی چیز کی بدایت ضرور درج ہوتی تھی۔

(۷۰) محال کو سخت تاکید تھی کہ حجاج کی روش اختیار نہ کریں، ایک بار عدی بن ارطاة کو لکھا کہ میں تمہیں حجاج کی روش سے روکتا ہوں، کیونکہ حجاج ایک مصیبت تھا، ایک قوم نے اپنے عمل سے اوس کی غلط کاریوں کی موافقت کی، اسلئے اپنے زمانے میں اوس نے جو چاہا کیا، لیکن اب وہ زمانہ گزر گیا اور خدا کی سلامتی پر واپس آ گئی، اگر وہ صرف ایک ہی دن رہے تب بھی یہ خدا کا عطیہ ہوگا، مینے نماز کے متعلق اوکی تقلید سے روکا ہے کیونکہ وہ وقت میں تاخیر کرتا تھا، مینے زکوٰۃ کے متعلق اوس کی تقلید سے روکا ہے کیونکہ وہ بے محل لیتا تھا، اور بے محل صرف کرتا تھا،

ایک اور عامل نے ذبیحوں کے کھلیاؤں کی حد بندی کی تو اوس کو لکھا کہ ایسا نہ کرو یہ حجاج کا طریقہ تھا، اور میں اس کو پسند نہیں کرتا،

(۷۱) تمام محال کو عدل و انصاف کا سخت تاکید دی حکم تھا ایک عامل نے لکھا کہ ہمارا شہر ویران ہو گیا ہے، اوس کے جواب میں لکھا کہ اوس کو عدل سے قلعہ بند کرو، ظلم سے اوس کے راستوں کو صاف کرو، یہی اوس کی مرمت ہے،

ایک عامل کو لکھا کہ مسلمانوں کے خون سے اپنا ہاتھ خشک، اون کے مال سے اپنا پیٹ خالی، اور اون کی عزت سے اپنی زبان کو محفوظ رکھو، اگر تم نے ایسا کر لیا تو تم پر کوئی اعتراض نہیں، اعتراض اون لوگوں پر ہے جو لوگوں پر ظلم کرتے ہیں،

ایک عامل کو لکھا کہ تم سے پہلے لوگوں نے جس قدر ظلم کیا ہے، اگر تم اتنا انصاف، احسان اور اصلاح کر سکو تو کر دو،

۴) لیکن اون کو صرف ان ہدایات پر قناعت نہ تھی، بلکہ مناسب طریقوں سے وہ عمل کے طرز عمل کی تحقیقات بھی کرتے رہتے تھے کہ جادوہ اعتدال سے ہٹنے نہ پائیں، رباح بن عبیدہ کا بیان ہے کہ میں نے ایک بار اون سے کہا کہ عراق میں میری جائداد اور میرے اہل و عیال ہیں اگر اجازت ہو تو میں اون کو دیکھ آؤں، اونھوں نے اصرار کے بعد اجازت دی، جب میں بخصت ہونے لگا تو میں نے کہا کہ اگر آپ کی کوئی ضرورت ہو تو ارشاد فرمائیے، بولے میری ضرورت صرف یہ ہے کہ اہل عراق، اور اون کے ساتھ حکام و عمال کے طرز عمل کے متعلق حالات دریافت کرو، میں نے لوگوں سے اس کے متعلق سوال کیا تو سب کو عمل کا مداح پایا، واپس آکر حضرت عمر بن عبدالعزیز کو اسکی اطلاع دی تو اونھوں نے خدا کا شکر کیا اور کہا کہ اگر تم نے اس کے خلاف خبر دی ہوتی تو میں اون کو معزول کر دیتا، لیکن باوجود اس وار دیگر کے وہ عمال کو عملاً کسی قسم کی سزا دینا پسند نہیں کرتے تھے، چنانچہ ایک بار اون سے اس کے متعلق استمراج کیا گیا تو بولے کہ یہ مجھے پسند ہے کہ عمال خدا کے پاس اپنی اپنی خیانتیں لے کے جائیں، لیکن مجھے یہ گوارا نہیں کہ میں خدا کے پاس اون کے خون کا بوجھ اپنی گردن پر لے کے جاؤں،

ذمیوں کے حقوق

ذمیوں کے حقوق کی نگہداشت حسب ذیل طریقوں سے ہو سکتی ہے،
 (۱) اون کی جان و مال کی حفاظت کی جائے، اور اسی طرح کی جائے جس طرح
 مسلمانوں کی کی جا سکتی ہے۔

(۲) اون کی مذہبی عمارتیں محفوظ رکھی جائیں، اور اون کے مذہب میں کسی قسم کی
 دست اندازی نہ کی جائے،

(۳) جزیہ کی وصولی میں کسی قسم کا ظلم نہ کیا جائے، بلکہ ہر قسم کی رعایتیں کی جائیں۔
 (۴) عام حقوق میں اون پر مسلمانوں کو کسی قسم کا تفوق و امتیاز حاصل نہ ہو، بلکہ وہ
 مسلمانوں کے مساوی قرار دیئے جائیں۔

اور حضرت عمر بن عبدالعزیز نے جس طرح ان تمام چیزوں کی نگہداشت کی اس کی نقل
 خلافت راشدہ کے سوا اور خلفاء کے دو میں بہ شکل مل سکتی ہے۔ انھوں نے ذمیوں کی
 جائداد کی حفاظت میں ناندانی تعلقات کی بھی پروا نہیں کی، چنانچہ جب انھوں نے اموال
 منسوبہ کو واپس کرنا شروع کیا تو قمص کے ایک بور سے ذمی نے ٹھوسے ہو کر کہا کہ اے امیر المؤمنین
 عباس بن علی بن عبداللہ! میری زمین پر غصبانہ قبضہ کر لیا ہے، عباس بھی دین
 موجود تھا، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے کہا کہ تم کیا جواب دیتے ہو؟ اوس نے کہا کہ اسکو واپس
 نے مجھے جاگیر میں دیا ہے، اور میرے پاس اسکی سند بھی ہے، اب ذمی کی طرف مخاطب ہوئے
 اوس نے کہا میں آپ سے کتاب اللہ کے موافق فیصلہ چاہتا ہوں، بوسے خدا کی کتاب لید کی

سے پرستہ ہے۔ عباس تم اوس کی زمین چھوڑ دو۔

اون کے عہد میں ذیون کی تمام چیزیں اس قدر محفوظ تھیں کہ اون سے ذرہ برابر بھی تعرض نہیں کیا جاسکتا تھا۔ چنانچہ ایک بار یہ شوزی نے ایک بھلی کا گھوڑا بیگا رین پکڑ لیا، اور اوس پر سواری کی تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے اوس کو ۴۰ کوڑے لگوائے ایک بار اون کے عامل کو شوزی کی ضرورت پڑی جو کسی ذمی کے یہاں تھی اوس نے حضرت عمر بن عبد العزیز سے ہتھکڑیاں لے لیں اور اونھوں نے لکھا کہ پوری قیمت پر لے لو۔

جان جائد اوسے بھی زیادہ عزیز ہے، اور حضرت عمر بن عبد العزیز نے ذیون کی جان کو ہمیشہ مسلمانوں کی جان کے برابر سمجھا۔ ایک بار کسی مسلمان نے حیرہ کے کسی ذمی کو قتل کر ڈالا حضرت عمر بن عبد العزیز نے وہاں کے گورنر کو لکھا کہ قاتل کو مقتول کے ورثہ کے حوالے کر دو، چاہے وہ قتل کریں، چاہے معاف کر دیں، چنانچہ اوس نے قاتل کو اون کے حوالے کر دیا اور اونھوں نے اوس کو قتل کر دیا۔

حضرت عمر بن عبد العزیز سے پہلے ذیون کے بعض مذہبی حقوق پامال کر دیے گئے تھے، اس بنا پر اونھوں نے مرتد ان حقوق کی حفاظت ہی نہیں کی بلکہ اون کو نئے سرے سے قائم کیا، ہشک میں عیسائیوں کا ایک گرجا تھا جو خانہ ان بنو نصر کی جاگیر میں آگیا تھا، عیسائیوں نے حضرت عمر بن عبد العزیز کی خدمت میں اس کا دعویٰ کیا، اور اونھوں نے اوس کو وہیں ولادیا، ایک اور مسلمان نے ایک گرجے کی نسبت دعویٰ کیا کہ وہ اوس کی جاگیر میں ہے، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے کہا کہ اگر یہ عیسائیوں کے معاہدے میں داخل ہو تو تم اسکو نہیں پاسکتے۔

۱۔ سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۴۰۰... ۲۔ طبقات ابن سعد تذکرہ عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۰۰... ۳۔ مقررہ ۱۱۰... ۴۔ نسب الرائی فی تخریج احادیث الہدایہ صفحہ ۳۱۰... ۵۔ فتوح البلدان صفحہ ۱۳۰...

دشمن میں عیسائیوں کا سب سے بڑا اگر جاکینسہ و حنا تھا، حضرت امیر معاویہؓ اور عبد الملک بن مروان نے اوس کو پیش آرائش پر لیکر مسجد میں شامل کرنا چاہا، لیکن عیسائی راضی نہیں ہوئے۔ ولید نے بھی یہ کوشش کی لیکن ناکام رہا۔ بالآخر اوس نے جبراً گرجے کو منہدم کر کے مسجد میں شامل کر لیا، حضرت عمر بن عبد العزیز کا دور خلافت آیا تو عیسائیوں نے اوس کی دہائی کی درخواست کی اور ادھنوں نے اوس کو واپس کر دیا، لیکن تمام مسلمانوں کو اس کا سخت رنج ہوا، اور ادھنوں نے اوس کے عوض میں غوطے کے تمام گرجے ادن کے حوالے کیے، اور ادن کو اس مطالبہ سے باز رکھا۔

جزیرہ کی تخفیف اور دھولی میں حضرت عمر بن عبد العزیز نے ہمیشہ ذمیوں کے ساتھ نہایت نرمی کا برتاؤ کیا، عراق میں جب ابن الاشعث نے حجاج سے بغاوت کی تو اوس نے وہاں کے زمینداروں پر اسکی اعانت کا الزام قائم کیا، اور ادن کے خراج و جزئیہ کو بہت زیادہ سخت کر دیا۔ وہ پہلے اپنے جزیرہ میں معاویہ سالانہ کپڑے دیا کرتے تھے، اوس کے بعد جب ادن کی تعداد میں کمی واقع ہونا شروع ہوئی تو حضرت عثمانؓ اور حضرت امیر معاویہؓ نے کپڑوں کی تعداد میں کمی کر دی، لیکن حجاج نے اس جرم میں اس میں غیر معمولی اضافہ کر دیا، یعنی سالانہ ۸ سو رنگین کپڑے ادن پر لازم کر دیے، حضرت عمر بن عبد العزیز کے دور خلافت میں ان لوگوں نے اپنے مصائب کا اظہار کیا تو ادھنوں نے گنہگار دوسو کپڑے کر دیے، جنگی قیمت ۸ ہزار درہم تھی،

برابرہ کے مالک میں ایک گاؤں جس کا نام لواتہ تھا، وہاں کے باشندوں سے حضرت عمرو بن العاص نے مصاحت نامہ میں یہ شرط کر لی تھی کہ عورتوں اور بچوں کو

افروخت کر کے اودھن جزیرہ ادا کرنا پڑے گا، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے عام حکم دیدیا کہ جس کے پاس وہاں کی عورتیں ہوں وہ یا اذن کے والدین سے نکاح کی درخواست کرنے یا اذن کو واپس کر دے،

ذمیوں کے ساتھ جزیرہ وغیرہ کی وصولی میں وہ جس قدر نرمی سے کام لیتے تھے اوس کا اندازہ اس سے ہو سکتا ہے کہ اذن سے ایک شخص نے پوچھا کہ اے امیر المومنین یہ کیا بات ہے کہ آپ کے زمانے میں بازار کا نرخ نہایت گراں ہے، اور دوسرے خلفاء کے زمانے میں ارزان تھا، بولے ”وہ لوگ ذمیوں کو ناقابل برداشت تکلیفیں دیتے تھے اس لیے جس نرخ پر ہو سکتا تھا وہ اپنے غلہ کو فروخت کر ڈالتے تھے، اور میں ہر شخص کو اسی قدر تکلیف دیتا ہوں جس کا دھقل ہو سکے، اس لیے ہر شخص جس طرح چاہتا ہے خرید و فروخت کرتا ہے۔“

عمال کو حکم بھیجتے رہتے تھے کہ ذمیوں کے ساتھ ہر قسم کی اخلاقی رعایتیں کی جائیں،

چنانچہ ایک بار عدی بن ارطاة کو لکھا کہ ذمیوں کے ساتھ نرمی کرو، اور اگر اذن میں کوئی شخص بوڑھا ہو جائے، اور وہ نادار ہو، تو اوس کے مصارف کے تکفل بنو، اور اگر اس کا کوئی رشتہ دار ہو تو اوس کو حکم دو کہ وہ اوس کے مصارف برداشت کرے جس طرح تمہارا کوئی غلام بوڑھا ہو جائے تو اوس کو آزاد کرنا پڑے گا، یا تادم مرگ اوس کو کھلا نا پڑے گا۔

عام حقوق میں اودھنوں نے ذمیوں اور مسلمانوں کو ہمیشہ ایک صف میں کھرا کیا، ایک بار سلمہ بن عبدالملک اور دیر اسحاق کے چند ذمی اذن کے دربار میں فریق مقدمہ کی حیثیت سے آئے تو سلمہ آکر فرش پر بیٹھ گئے، اور ذمی بچا رسے کھڑے رہے، حضرت عمر ابن عبدالعزیز نے دیکھا تو بولے کہ ایسا نہیں ہو سکتا، اگر تمہیں اپنے فریق کے برابر کھڑا ہونا

ہونا کہ ہر انہیں ہے، تو کسی کو بھیل کر دوسلمہ نے ایک شخص کو دیل کر دیا اور حضرت عمر بن
عبد العزیز نے مقدمہ کو ان کے خلاف فیصل کیا، اسی طرح جب ہشام بن عبد الملک پر
ایک عیسائی نے مقدمہ دائر کیا، تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے اسکو اپنے فریق کے برابر
کھڑا کیا، ہشام نے عیسائی کے ساتھ سخت کلامی شروع کی تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے
ڈانٹا اور سزا دینے کی دھمکی دینی۔

اقامت عدل

کسی واقعہ کی شہرت کا سب سے بڑا معیار یہ ہو کہ اس کے تعلق بالعدۃ امینرز و امین پیدا ہو جائیں۔ اور حضرت عمر بن عبدالعزیز کے عدل و انصاف کے واقعات اس معیار پر ٹھیک اترتے ہیں، شعرا جب مبالغہ آمیز طور پر کسی بادشاہ کے عدل و انصاف کا ذکر کرتے ہیں تو کہتے ہیں کہ اس کے زمانے میں بھیڑ یا اور بکری ایک ساتھ پانی پیتے ہیں "اس ت بڑھکاریہ کہ" بھیڑ یا بکری ان چربانی کرتا ہے۔ لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز کے زمانے میں اس مبالغہ نے واقعہ کی صورت اختیار کر لی، اور اس کے تعلق بہت سی موضوع و لواہین پیدا ہو گئیں، چنانچہ وہی بن عین سے روایت ہو کہ ہم لوگ حضرت عمر بن عبدالعزیز کی خلافت کے زمانے میں کبریاں چراتے تھے، تو بھیڑیے بھی ان کے ساتھ ساتھ چرتے تھے، لیکن ایک رات بھیڑیے نے ایک بکری پر حملہ کیا، تو میں نے کہا کہ وہ ایک مرد ضرور مر گیا، چنانچہ وہ قحی، بنون نے اسی شب کو انتقال کیا۔ اب ہم کو تاریخی واقعات کی زبان سے یہ بتانا چاہیے کہ اس نبوت میں سچ کا کس قدر حصہ شامل ہے؟

حضرت عمر بن عبدالعزیز کے عہد خلافت سے پہلے

(۱) رعایا کے مال و جائیداد پر غاصبانہ قبضہ کر لیا گیا تھا،

(۲) قبلہ گاہ عالم یعنی بنو ہاشم کے تمام حقوق پامال کر دیئے گئے تھے،

(۳) نہایت سفاک اور خوریز حال مقرر کیئے گئے تھے،

لے سیرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۱۰۰،

(۴) محض ظن و گمان کی بنا پر رعایا کو سزا میں دی جاتی تھیں، اور غور و نون کو مردوں کے بدلے میں گرفتار کیا جاتا تھا،

(۵) رعایا سے بغیر مزد و اجرت بیگار کی خدمت اہم جاتی تھی،

حضرت عمر بن عبد العزیز نے تخت سلطنت پر بیٹھنے کے ساتھ ہی ان تمام مظالم کی طرف توجہ کی، اور عدل و انصاف کا سنارہ بلند کیا، مورخ یعقوبی لکھتا ہے،

نکست عمر اعمال اهل بيته و سماها مظلالم
وكتب الى عماله جميعا اما بعد فان الناس
قد اصابهم بلاء و شدة و جرد في احكام
الله و سنن سيئة سخا عليه مومع
السوء فلما قصدوا قصد الحق و
الرفق و الاحسان،
عمر بن عبد العزیز نے اپنے خاندان کا نظام عمل لٹ
دیا، اس کا نام مظالم رکھا اور اپنے تمام عمال کو
لکھا کہ لوگ احکام آسمیٰ میں دن بدترین عمدہ دارین
کی وجہ سے جنہوں نے بہت کم انصاف، رزق
اور احسان کا ارادہ کیا، مصیبت پہنچی، اور ظلم
میں مبتلا ہو گئے، اور انہوں نے بڑے دستور ناکانہ

چنانچہ سب سے پہلے انہوں نے رعایا کے حقوق کی طرف توجہ کی اور اموال مخصوبہ کو واپس
کیا، جس کی تفصیل ہم اوپر لکھ آئے ہیں،

خاندان نبوت کے حقوق کی پامالی کا آغاز حضرت امیر معاویہ ہی کے زمانے میں
ہو چکا تھا، چنانچہ مذکور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کا خالصہ تھا، اور جس سے آپ نبوہاشم کی اعانتہ
کرتے تھے، اوس کو انہوں نے مروان کی جائز میں دیدیا تھا، غم جو خالص نبوہاشم کا حق تھا
اوس کو بھی انہوں نے روک دیا تھا، حضرت عمر بن عبد العزیز نے ولید اور سلیمان بن عبد الملک
کو اپنی خلافت سے پہلے اس طرف توجہ بھی دلائی، لیکن دونوں نے انکار کیا، حضرت عمر

بن عبد العزیز کا دور خلافت آیا تو اونھوں نے اپنے قدیم مشورہ پر عمل کیا، مذک اگرچہ درائنہ خود اُن کی ملک میں آگیا تھا، لیکن ابو بکر بن حزم کو لکھا کہ تحقیقات کے بعد معلوم ہوا کہ یہ میرے لئے جائز نہیں ہے، میری رائے یہ کہ عہد نبوت، عہد ابو بکر، عہد عمر اور عہد عثمان بن اوس کی جو حالت تھی اوس پر اوس کو واپس لاؤں، اور بعد کو جو کچھ ہوا اوس کو چھوڑ دو، دن خمس کے متعلق بھی تحقیقات کی اور پانچ ہزار دینار ابو بکر بن حزم کے پاس بھیجے اور لکھا کہ اس میں پانچ ہزار درہم ملا کر بنو ہاشم کے مرد، عورت، چھوٹے بڑے سب کو برابر برابر دیدو، اگرچہ زید بن حسن سخت برہم ہوئے کہ ہم کو نو لاکھ دین کے برابر کیا جاتا ہے، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے اس کی کچھ پروا نہیں کی،

عبد اللہ بن محمد بن عقیل سے ایک روایت ہے کہ حضرت عمر بن عبد العزیز نے پہلا اہل ہم اہل بیت پر تقسیم کیا، اس میں مرد، عورت، اور بچے سب کے سب برابر کے شریک ہوئے، اور ہر ایک کو تین تین ہزار اشرفیان ملین، اونھوں نے اوس کے ساتھ یہی لکھا کہ اگر میں زندہ رہا تو تمھارے تمام حقوق تم کو دوں گا۔

خاندان نبوت پر اس کا نہایت عمدہ اثر ہوا اور وہ اُن کے پرجوش حامی بن گئے چنانچہ ایک بار علی بن عبد اللہ بن عباس اور ابو جعفر بن علی بیٹھے ہوئے تھے کہ ایک شخص آیا اور حضرت عمر بن عبد العزیز کی غیبت شروع کی، اُن لوگوں نے اوس کو منع کیا، اور کہا کہ امیر مادیہ کے زمانے سے آج تک ہم کو خمس نہیں ملا تھا، لیکن عمر بن عبد العزیز نے بنو عبد المطلب پر اوس کو تقسیم کیا،

حضرت فاطمہ بنت حسین نے اُن کو نہایت شکر گزاری کے ساتھ ایک خط میں لکھا کہ امیر المومنین نے ائمہ راشدین مہدیین کی سنت کے اتباع میں ہم کو جو مال بھیجا وہ پہنچا

اور ہم پر تقسیم ہوا، خداوند تعالیٰ آپ کو جزائے خیر دے، ہم پر ظلم کیا گیا تھا، اور ضرورت تھی کہ ہمارے ساتھ انصاف کیا جائے، اے امیر المومنین میں خدا کی قسم کھا کر کہتی ہوں کہ آل رسول اللہ میں جس کے پاس خادم نہ تھا اوس کو خادم مل گیا، جس کے پاس کپڑا نہ تھا اوس کو کپڑا مل گیا، اور جس کے پاس خرچ نہیں تھا اوس کو خرچ مل گیا،

قاصد یہ خط لیکر اون کے پاس آیا تو نہایت سرور ہوئے، خدا کا شکر کیا اور اوسکو دس ہزار

دین، اور فاطمہ کی خدمت میں پانچ سو اشرفیان اور صحیحین اور لکھا کہ اس کو اپنی ضروریات میں صرف کیجئے،

عالمین حجاج بن یوسف، ولید کے زمانے میں سب سے زیادہ مقبول بارگاہ تھا، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز اوس کو بدترین خلائق سمجھتے تھے، اور فرماتے تھے کہ اگر قیامت کے دن دنیا کی تمام قومیں جہنم میں مقابلہ کریں، اور ہر قوم اپنے اپنے نصیب کو مقابلہ میں لائے تو ہم حجاج کو پیش کر کے تمام دنیا پر غالب ہو جائیں گے، اگرچہ یہ حضرت عمر بن عبدالعزیز کی خوش قسمتی تھی کہ سلیمان بن عبدالملک نے حجاج کے تمام مقرر کردہ مال کو معزول کر کے اوس کے جبارانہ اقتدار کو بہت کچھ مٹا دیا تھا۔ تاہم اب تک اس کے ظلم و ستم کی جو یادگاریں باقی تھیں، حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اونکا بھی خاتمہ کر دیا، حجاج کے تمام خاندان کو مین کی طرف جلا وطن کر دیا اور وہاں کے عامل کو لکھا کہ میں تمہارے پاس آل ابو حنیفہ کو بھیجتا ہوں

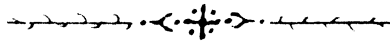
عربین یہ بدترین خاندان ہے ان کو اپنی حکومت میں ادمراد و مہر منتشر کر دو، جو لوگ حجاج کے ہم قبیلہ تھے، یا اون کی ناحق مین کام کر چکے تھے اون کو ہر قسم کی ملکی خدمات سے محروم

۱۔ یہ تمام تفصیل لمعات ابن سعد صفحہ ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸،

کر دیا، چنانچہ ادس کی تفصیل آگے آئے گی۔

سیاست کا تمام تر دار مدار سوزن پر ہے، اسلئے ظلمِ بیشیہ سلطنتین ہمیشہ ذرا ذرا سی بدگمانی پر عایا کو سزائیں دیتی ہیں، جو سب سے بڑا ظلم ہے، خلفاء بنو امیہ میں مورخ یعقوبی کے بیان کے مطابق ولید نے اس کی ابتدا کی اور محض ظنِ تخمین کی بنا پر مجرموں کو قتل کی سزائیں دیں، لیکن مورخ طبری نے اولیت کا شرف زیادہ کو بخشا ہے، بہر حال حضرت عمر بن عبدالعزیز کے زمانہ خلافت سے پہلے اس ظلم کی ابتدا ہو چکی تھی اور سیکردن آدمی اپنے دہمی جرائم کی پاداش میں تہ تیغ ہو چکے تھے، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اس طریقہ کو بالکل ناجائز اور خلاف سنت قرار دیا، چنانچہ اس کی تفصیل اوپر گزر چکی ہے،

بیگاری کا جو طریقہ جاری تھا نہایت سختی کے ساتھ ادس کا انسداد کیا، ایک افسر ادن کی خدمت میں بیگار کی سواری میں آیا تو بولے کہ میری حکومت میں تم لوگ بیگاری پر کرتے ہو، اس کے بعد ادس کو چالیس کوڑے لگوائے،

رعایا کی خوشحالی

مذہب، حکومت، اخلاق، قانون، غرض تمام اجتماعی چیزوں کا آخری نتیجہ صرت یہی کہ دنیا فراغ بالی کے ساتھ زندگی بسر کرے، اور اس نتیجہ کے لحاظ سے حضرت عمر بن عبدالعزیز کا دور حکومت دنیا کے کل بادشاہوں سے زیادہ کامیاب رہا،

جناب رسالت پناہ ملی اللہ علیہ وسلم نے عدی بن حاتم سے ایک پیشین گوئی کی تھی جس کے الفاظ یہ ہیں،

یا عدی ہل رأیت الحیوة قلت
لما دھا وقد ابنت عنھا قال
فان طالت بک حیاة لترین الطینة
ترتخل من الحیوة حتی تطوف بالکعبۃ
لا تخاف احد الا الله
ولئن طالت بک حیاة لتفتحن کنوز
کسرے .. . ولئن طالت بک
حیاة لترین الرجل تخرج ملاکفہ من
ذهب او فضة یطلب من یقبلہ منہ
فلا یجد احد یقبلہ منہ -

کیون عدی، تم نے تیرے کو دیکھا ہے، میں نے کہا کہ دیکھا
نہیں ہے سنائیے فرمایا تو اگر تم کچھ دنوں اور زندہ
رہے تو دیکھو گے کہ ایک جو درج نشین عورت تیرے
سفر کر کے آئے گی اور خانہ کعبہ کا طواف کرے گی اور
خدا کے سوا اس کو کسی کا ڈرنہ ہوگا۔
اگر تم کچھ دنوں زندہ رہے تو دیکھو گے کہ کسریٰ کے
خزانے مفتوح ہو گئے، اگر تم کچھ دنوں زندہ رہے
تو دیکھو گے کہ ایک شخص منیٰ میں ہوسنا یا جائی لیکر
اس شخص کی تلاش میں نکلے گا جو اس کو قبول کرے
لیکن اس کا قبول کرنے والا کوئی نہ ملے گا۔

عدی بن حاتم کی زندگی ہی میں اوپر کی دو پیشین گوئیاں پوری ہو چکیں، لیکن تیسری

پیشین کوئی اون کے سامنے پوری نہیں ہوئی، اور انھوں نے اوس کی صداقت کو آئندہ تسلیم کیلئے
 جھوٹ دیا، اس بنا پر محدثین میں اختلاف ہو کہ یہ پیشینگوئی کب پوری ہوگی؛ بعض لوگوں کا
 خیال ہو کہ اس کا زمانہ نزول عیسیٰ کے بعد آئے گا، لیکن یہی کے نزدیک حضرت عمر بن
 عبد العزیز کے زمانے میں پیشینگوئی پوری ہو چکی، چنانچہ انھوں نے دلائل میں روایت کی ہو،
 کہ حضرت عمر بن عبد العزیز نے صرف ڈھائی برس خلافت کی، لیکن اسی مختصر زمانے میں یہ
 حالت ہو گئی کہ لوگ اون کے اعمال کے پاس بہ کثرت مال لیکر آتے تھے، اور کہتے تھے کہ نقرار
 کو دیدو، لیکن اون کو اپنا مال واپس لیکر جانا پڑتا تھا، کیونکہ حضرت عمر بن عبد العزیز نے تمام
 لوگوں کو اس قدر مال کر دیا تھا کہ کوئی شخص اس قابل نہیں تھا کہ اوسکو یہ مال دیا جائے
 اور حافظ ابن حجر نے بھی اسی کو ترجیح دی ہے، کیونکہ آپ نے عدی بن حاتم سے فرمایا تھا،

لئن طالبت بک حیاة اگر تم کچھ دنوں زندہ رہے،

اور وہ نزول عیسیٰ کے زمانے تک کسی طرح زندہ نہیں رہ سکتے تھے،

تاریخی واقعات سے بھی اس کی تائید ہوتی ہے، طبقات ابن سعد میں محمد بن قیس سے
 روایت ہے، کہ حضرت عمر بن عبد العزیز نے حکم دیا کہ مستحقین پر صدقہ تقسیم کیا جائے لیکن مینے
 دوسرے سال دیکھا کہ جو لوگ صدقہ قبول کرتے تھے وہ خود صدقہ دینے کے قابل ہو گئے،

ایک بار مدینہ سے کوئی شخص آیا، اور حضرت عمر بن عبد العزیز نے اوس سے اہل مدینہ
 کے حالات پوچھے، اور کہا کہ اون مسکینوں کا کیا حال ہے جو فلان فلان جگہ بیٹھے تھے، اون سے
 کہا کہ اب وہ وہاں سے اٹھ گئے، خدا نے اون کو بے نیاز کر دیا، یہ وہ غریب تھے جو سازون
 کے لیے کوڑے بیچتے تھے، لیکن جب حضرت عمر بن عبد العزیز کے زمانے میں اون سے

کوڑے لگائے گئے تو کہا کہ اب ہم کو عمر بن عبد العزیز نے اس تجارت سے بالکل بے نیاز کر دیا،
 اون کے زمانے میں رعایا کی یہ خوشحالی اس درجے کو پہنچ گئی کہ اون کے عاں کو خون
 پیدا ہوا کہ لوگ دولت کے نشے میں کہیں حد اعتدال سے گزر کر کبر و نخوت میں مبتلا نہ ہو جائیں
 چنانچہ عدی بن ارطاة نے اون کو لکھا کہ اہل بصرہ اس قدر خوشحال ہو گئے ہیں کہ مجھے
 خون ہے کہ وہ غزوہ غدر نہ کرنے لگیں، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے جواب دیا کہ
 خدا نے جب اہل جنت کو جنت میں داخل کیا تو اون کے لیے یہ پسند کیا کہ وہ احمد اشد کہیں
 اس لیے تم بھی لوگوں کو حکم دو کہ خدا کا شکر بجالائیں۔

ان واقعات کے پیش نظر رکھنے کے بعد ایک نکتہ سنج مورخ کے دل میں خود بخود
 یہ سوال پیدا ہوتا ہے کہ آخر اس عام خوشحالی کے اسباب کیا تھے؟ لیکن ہم کو ان اسباب
 کی جستجو میں بہت زیادہ کد و کاوش کی ضرورت نہیں، وہ اس کثرت سے ہیں کہ حضرت
 عمر بن عبد العزیز کے سوانح زندگی جہاں سے اٹھا کر پڑھو اون میں کوئی نہ کوئی سبب ضرور نظر آئے گا،
 (۱) اسلامی خلافت میں ملک کی خوشحالی کا تمام تر دار و مدار بیت المال پر تھا، اور حضرت
 عمر بن عبد العزیز نے بیت المال کا دروازہ تمام قوم کے لیے کھول دیا تھا، اس سے امیر و
 غریب سب یکساں طور پر متمتع ہوتے تھے، ایک بار ایک شخص کو رقم تقسیم مال کے لیے بھیجا تو
 اوس نے کہا کہ آپ مجھے ایسی جگہ بھیجئے میں جہاں میں کسی کو نہیں پہچانتا، حالانکہ اون میں
 امیر و غریب ہر قسم کے لوگ ہیں، بولے جو شخص تمہارے سامنے ہاتھ پھیلائے اوسکو دو،
 ملک میں جتنے پانچ تھے سب کا نام درج رجسٹر کر دیا، اور اون کے وظائف مقرر کئے۔

طہ سیرت عمون عبد العزیز صفحہ ۷۷، طبقات ابن سعد تذکرہ حضرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۰۲، طہ زرقانی
 شرح موطا جلد صفحہ ۲۳، طہ اصابت تذکرہ غرام بن المنذر،

اور اس پر اس شدت کے ساتھ عمل کیا کہ جو حال اس کی خلاف ورزی کرتا تھا وہ مقنن ہوتا تھا، ایک بار دمشق کے بیت المال سے ایک اپانچ کا وظیفہ مقرر کیا گیا، تو ایک غلام نے کہا کہ اس قسم کے لوگوں کے ساتھ سلوک تو کیا جاسکتا ہے، لیکن صحیح آدمی کے برابر وظیفہ نہیں مقرر کیا جاسکتا، لوگوں نے حضرت عمر بن عبد العزیز کی خدمت میں اس کی شکایت کی تو انھوں نے اس پر اپنا اعتبار ظاہر فرمایا۔

ملک میں جتنے مسلمان تھے ان میں بچے بچے کا وظیفہ مقرر کیا، محمد بن عمر کا بیان ہے، کہ میں ششم میں پیدا ہوا تو میری دایہ بھکڑا بوجہ بن حرم کی خدمت میں لگئی، اور انھوں نے بھکڑا ایک دینار دیا، سیم بن داؤد کہتے ہیں کہ میں ششم میں پیدا ہوا، اس کے بعد حضرت عمر بن عبد العزیز خلیفہ ہوئے، اور مجھے ان کی خلافت میں تین دینار بطور وظیفہ سالانہ ملے، یہ وظائف تمام لوگوں کو مساویانہ طور پر ملتے تھے، یہاں تک کہ جو لوگ ہمیشہ سے تفوق و تہاں کے خوگر تھے وہ اس مساوات کو دیکھ کر ان سے بالکل الگ ہو گئے، عرب اور موالیٰ میں ہر قسم کے عطیہ میں مساوات تھی، صرف آزاد شدہ غلاموں کے وظائف میں کچھ فرق تھا، یعنی وہ ۲۵ اشرفیان پاتے تھے،

وظائف میں متدبہ اضافہ بھی کرتے رہتے تھے، چنانچہ ایک بار اس میں دس دس دینار کا اضافہ کیا اور اس سے عرب اور موالیٰ دونوں کیساں طور پر منتفع ہوئے،

اس فیاضانہ طرز عمل سے بیت المال کو سخت نقصان پہونچا، چنانچہ بعض عمال نے ان کو اس طرف توجہ بھی دلائی، لیکن انھوں نے اس کی کچھ پروا نہیں کی اور اوروں کو لکھا کہ جب تک خزانہ

سے طبقات ابن سعد صفحہ ۲۸۱، صفحہ ۲۸۰، صفحہ ۲۷۹، صفحہ ۲۷۸، سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۷۷، طبقات صفحہ ۲۷۶،

سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۲۷۷، مورخ یعقوبی نے لکھا کہ اس اضافہ سے اہل عراق محروم رہے،

میں روپیہ ہے دیئے چلے جاؤ، جب کچھ نہ رہے تو اس میں کوڑا کرکٹ بھر دو۔

ذخائف و عطایا کے علاوہ غریبار کی امداد و اعانت کے مختلف طریقے قائم کیے،

(۱) ایک عام منگرخانہ قائم کیا جس سے فقراء و مساکین کو برابر کھانا ملتا تھا۔

(۲) تمام لوگوں کے لیے مسادیا نہ طور پر غلہ مقرر کیا جونی کس سارے چار اردب ملتا تھا۔

(۳) غریبار کے پاس جو کھوٹے سکے ہوتے تھے ادن کی نسبت دارالضرب کے افسر کو لکھا کہ اگر

یہ لوگ اون سکون کو بدلتا چاہیں تو کھرے سکون سے بدل دیئے جائیں،

(۴) بیت المال میں ایک خاص مقام کی جس سے قرضدار دن کا قرض ادا کیا

جاتا تھا۔

(۵) قیدیوں کا وظیفہ مقرر فرمایا،

(۶) جن لوگوں کے ذخائف کسی جرم یا کسی اور سبب سے روک دیئے گئے تھے، ان کو تمام

بقایا و وظیفہ دے دیا،

(۷) دوسرے خلفاء کے زمانے میں ملک کی غربت و افلاس کا بڑا سبب یہ تھا کہ خلفاء و

عمال دوسروں کے مال و جائیداد پر غاصبانہ قبضہ کر لیتے تھے، اور وہ ہمیشہ کے لیے ان کی ملک ہو جاتے

تھے، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے جیسا کہ اوپر گزرا ان تمام لوگوں کی جائیدادیں واپس

کر دیں، بلکہ اس کے معادضے میں خود بیت المال سے بہت سی زمینیں واپس دوائیں، خود ان کے

امراء و عمال میں اگر کسی نے اس قسم کی دست درازمی کی اور ادن کو اس کا علم ہوا تو فوراً مال منہر

کو واپس دلا و ایک بار کسی شخص نے ادن کی خدمت میں شکایت کی کہ اذربائیجان کے عال نے

سیرت عمر بن عبدالعزیز صفحہ ۸۰، طبقات صفحہ ۱۷۷، سیرت صفحہ ۲۵۵، سیرت عبدالعزیز

صفحہ ۱۰، طبقات صفحہ ۲۵، سیرت صفحہ ۱۷۵، سیرت صفحہ ۲۵۶

ظن میرے ۱۰ ہزار درہم لے لیے اور اس کو بیت المال میں داخل کر دیا تو حضرت عمر بن عبد العزیز نے حکم دیا کہ اس کو نو رایہ رقم واپس دلا دی جائے، ایک بار ایک شخص نے شکایت کی کہ شاہی نوج کے گزرنے سے اس کی زراعت بالکل برباد ہو گئی، حضرت عمر بن عبد العزیز نے اس کو ۱۰ ہزار درہم تادان دلوایا،

(۳) رعایا کو جو کچھ بیت المال سے لیا تھا، اس کے دینے میں توبہ فیاضی تھی، لیکن رعایا سے جو رقم وصول ہو کر بیت المال میں داخل ہوتی تھی، اس میں بہت سی رقوم کو بالکل ناجائز قرار دیا، چنانچہ اس کی تفصیل اوپر گزر چکی ہے۔

ملاقات میں پہلے جو راکہ رقیق وصول کی جاتی تھیں، حضرت عمر بن عبد العزیز نے ان تمام رقوم کو معاف کر دیا، ایک بار اس کا ایک عامل ضدہ وصول کر کے آیا تو حضرت عمر ابن عبد العزیز نے اس کی مقدار پوچھی، اس نے مقدار بتائی تو پوچھا کہ تم سے پہلے کس مقدار میں ضدہ وصول ہوتا تھا، اس نے اس سے زیادہ مقدار بتائی، فرمایا یہ کمان سے وصول ہوتی تھی، اس نے کہا یا امیر المؤمنین پہلے گھوڑے سے ایک دینار، خادم سے ایک دینار، اور فدان سے پانچ درہم وصول کیے جاتے تھے، آپ نے ان رقوم کو بالکل معاف کر دیا، فرمایا میں نے معاف نہیں کیا خدا نے معاف کیا،

خراج کی وصولی کے متعلق سخت حکم تھا کہ اس میں کسی قسم کا ناجائز طریقہ استعمال نہ کیا جائے، چنانچہ میمون بن مہران کو لکھا کہ میں نے مقدمات تحصیل خراج و جزیہ میں تم کو ظلم کے لیے تکلیف نہیں دی، جو کچھ وصول کرو حلال مال سے وصول کرو، اور مسلمانوں کے لیے صرف

۱۰ سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۰۰، ۱۰۱ سیرت عمر بن عبد العزیز صفحہ ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲ اس موقع سے بہت کم سبب رکھنا، ہم نے استلزام اسکا ذکر کر دیا اس کے طبقات صفحہ ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲

طال طب بال جمع کرنا

اگر کبھی معلوم ہوتا تھا کہ خراج کی وصولی میں اس قسم کا ناجائز طریقہ اختیار کیا گیا ہے تو سخت وار دگیر کرتے تھے، اور اس کی تحقیقات کے لیے اشخاص روانہ کرتے تھے، ایک بار معلوم ہوا کہ ایران میں بہت سے مال بھلون کا ٹھنڈہ کر کے اس کو زرخ بازار سے مختلف زرخ پرفروخت کرتے ہیں، اور اس کے بدلے میں روپیہ لیتے ہیں، اور بہت سے کروڑ راستہ میں لوگوں سے عشر و مول کرتے ہیں، تو اس کی تحقیقات کے لیے بشر بن صفوان، عبد اللہ بن عجلان، اور خالد بن سالم کو مقرر فرمایا، اور عدی بن ارطاة کو لکھا کہ اگر یہ واقعہ صحیح ہو گا تو یہ لوگ ان بھلون کو جو اس طریقہ سے وصول کیے گئے ہیں واپس کر دینگے، وصولی زرخ کی پابندی کریں گے، اور جو خبریں بعد تک پہنچی ہیں، ان سب کی تحقیقات کرینگے تم ان سے جبرجھاڑ نہ کرنا۔

ان دن سے پہلے جو خلفاء تھے وہ دیہون سے غیر معمولی سختی کے ساتھ جزیہ وصول کرتے تھے، اسلئے وہ پیداوار کو نہایت ارزان قیمت پرفروخت کر کے اس شکوئے عذاب سے آزاد ہو جاتے تھے، لیکن حضرت عمر بن عبدالعزیز نے اس معاملے میں نہایت آسانیاں کیں، اسلئے ان کے زمانے میں پیداوار کا زرخ کسی قدر گراں ہو گیا، جس سے ناگزیر طور پر دیہون کو مالی فائدہ پہنچا، اب ملک کی شادابی، سرسبزی، اور خوشحالی کے ان اسباب پر مجموعی حیثیت سے غور کرو، بیت المال کی کل رقم صرف رعایا پر صرف ہوتی ہے، سب کے وظائف مقرر ہوتے ہیں، تولے، نگرے، بوڑھے، بچے، موالی و عرب سب اس سے یکساں طور پر ناساؤدہ اٹھاتے ہیں، وظائف میں اضافہ ہوتے رہتے ہیں، نگر خانہ قائم ہوتا ہے، تمام قوم کو غلام ہے، رعایا کے کھوٹے کے دارالغریب میں بدل دیے جاتے ہیں، منصوبہ جائدادین

رعایا کو واپس لیتی ہیں، رعایا کے نقصانات کا تاوان دہایا جاتا ہے، مختلف قسم کے گراں بار محسوسات کر دیئے جاتے ہیں، جزیہ و خراج میں تخفیف ہوتی ہے، اور اون کی وصولی کا طریقہ، بالکل جائز اور نہایت آسان اختیار کیا جاتا ہے، ملک کی پیداوار کا نرخ ہو جاتا ہے، ان اسباب کو پیش نظر رکھو، تو صاف معلوم ہو جائے گا، کہ جس ملک، جس قوم، اور جس سلطنت میں یہ سب مجتمع ہو جائیں گے، اس میں رفاہیت، خوشحالی، قبول اور سرسبزی و شادابی کے سوا اور کس چیز کا دور دورہ ہوگا، حضرت عمر بن عبدالعزیز کا عہد سلطنت ان تمام اسباب کا جامع تھا، اسلئے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی پیشینگوئی کا جیسا کہ بہیقی کا خیال ہے، مصدق تھا،

نظامِ حکومت کا انقلاب

حضرت عمر بن عبد العزیز نے جو عادلانہ نظامِ حکومت قائم کیا تھا، یزید بن عبد الملک نے جو ان کا جانشین ہوا صرف چالیس دن تک اس کو قائم رکھا، اسکے بعد اس جادوئے اعتدال سے الگ ہو گیا۔ حضرت عمر بن عبد العزیز نے جو متدین عمال مقرر کیے تھے، یزید نے ان سب کو بک قلم موقوف کر دیا، اور ان اور مہرجان کے تحفے، اور بیگار کی رسم جن کو حضرت عمر بن عبد العزیز نے بالکل ختم کیا تھا دوبارہ قائم کی۔ مذکورہ جس کو حضرت عمر بن عبد العزیز نے اپنی وراثت سے نکال کر اولادِ فاطمہ کو دیا تھا، یزید نے اسکو پھر واپس لے لیا، دمشق کا ایک گرجا جو بنو نصر کی جاگیر میں آگیا تھا، حضرت عمر بن عبد العزیز نے اسے نصاریٰ کو واپس کر دیا تھا، لیکن یزید نے اسکو دوبارہ پھر اسی خاندان کو دیدیا، محمد بن یوسف نے اہل یمن پر جو ظالمانہ خراج لگایا تھا، حضرت عمر بن عبد العزیز نے اس کو عشرت سے بدل دیا تھا، لیکن یزید بن عبد الملک نے اس کو دوبارہ قائم کیا، حجاج اہل بخران سے جزیرہ میں ہتھیار کپڑے لیتا تھا، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے اون کے ساتھ تحفیف و رعایت کی اور دوسو کپڑے کر دیے، لیکن یوسف بن عمر جب عراق کا دالی ہوا تو اس نے پھر حجاج کا وہی قدیم طریقہ قائم کر دیا، فرات کے پاس نو مسلموں کی جو زمینیں تھیں، غیر قوموں کی جن زمینوں پر مسلمانوں کا قبضہ ہو گیا تھا، حجاج نے اون کو خراجی قرار دیا تھا، لیکن حضرت عمر بن عبد العزیز نے دوبارہ اسکو عشری قرار دیا، لیکن عمر بن مہیرہ نے اس طریقہ کو بدل دیا اور پھر اون سے خراج وصول کیا، حضرت عمر بن عبد العزیز نے لوگوں کو قدریہ کے مذہب کے قبول کرنے سے سختی کیساتھ روکا تھا، لیکن جب یزید بن عبد الملک خلیفہ ہوا تو اس نے اس مذہب کی عام دعوت دی اور غیلان کے رفقہ کو مقرب بارگاہ بنایا، غرض حضرت عمر بن عبد العزیز نے جو نظامِ سلطنت قائم کیا تھا وہ چند ہی روز میں باطل و بدمعاش ہو گیا، اور دنیا نے صرف دو حالتیں برسر حضرت عمر بن خطاب کے طرزِ حکومت سے فائدہ اٹھایا،

ماثر بنی امیہ

عیبی جملہ گنتی ہنرش نیز بہ گو

حضرت عمر بن عبد العزیز کے، اتفاقات زندگی کے سلسلہ میں خلفاء بنو امیہ کے جو مشائب ضمنی طور پر آگئے ہیں، ان کی بنا پر ان کے محاسن کو نظر انداز نہیں کیا جاسکتا،

نوی مصیبت کا تحفظ، ان کا سب سے بڑا کارنامہ یہ جو کہ انھوں نے عرب کی مصیبت، عرب کی سادگی اور عرب کے شعار کو قائم رکھا، اس بنا پر ان کا نظام حکومت، دیوبندی یعنی معاملات سیاسیہ سے بالکل ناآشنا رہا، اور اس کی تائید و توثیق، بسالت، اور شجاعت پر قائم رہی، اس کے بخلاف دولت عباسیہ بالکل علمی رنگ میں ڈوبی ہوئی تھی، خلفاء تو بے شبہ عربی النسل تھے، لیکن خلافت کے چلانے والے تائید و توثیق تھے، جس کا نتیجہ یہ ہوا کہ اس خلافت نے قوت کے سراپے کو بالکل کھو دیا اور اس کی بنیاد تمام تر حیل سیاسیہ پر قائم ہو گئی، چنانچہ آداب السلطانیہ میں اس کی سب سے بڑی خصوصیت یہ لکھی ہے،

واعلم ان الدولة العباسية كانت دولة	دولت عباسیہ ایک پر فریب اور حیلہ باز سلطنت
دات خدع ودهاء وغدر وکان قسم	تمی، اس میں بہ نسبت قوت کے کمزور فریب کا
الیحیل طلبا لدعوة فيها و فوس قسم القوا و لست قصدا	غیر زیادہ غالب تھا، باقصوم اسکے آخری زمانہ
فی اوخوها فان المتأخرین فهم ابطال الحق و الشدة	میں پہلے خلفائے قوت و شجاعت کو بالکل کھو دیا،
والحدة و دکنها الى الحیل والخذع	اور کمزور فریب کی طرف مائل ہو گئے۔

سے حضرت موسیٰ نے اپنے رسالہ الانتقاد میں جو کہ آثار بنو امیہ پر لکھا، یہ اس مضمون میں لے لیا گیا ہے، صفحہ ۳۲۔

کثرت فتوحات | اس کا نتیجہ یہ ہوا کہ اوسوی دور میں فتوحات کو جس قدر وسعت ہوئی تاریخ اسلام میں اوس کی نظیر نہیں مل سکتی، خلافت راشدہ میں اگرچہ اسلام کی فتوحات کا دائرہ بہت کچھ وسعت پذیر ہو چکا تھا، تاہم مجاہدین کا قدم، حدودِ عرب، دیارِ شام اور مصر و ایران سے آگے نہ بڑھ سکا تھا، لیکن بنو امیہ کے دورِ حکومت میں، طرابلس، طنجہ، اندلس، چین، ہند، روم، بصرہ، عراق، تونس، مراکش، خراسان، فارس، توران، طبرستان، جرجان، بھستان، افغانستان، سہی اسلام کے زیرِ نگین ہوئے، اور مشرق و مغرب، جنوب و شمال غرض دنیا کے ہر حصے میں اسلام کا پرچم لہرایا۔

فلغائے بنو امیہ میں اس حیثیت سے ولید کا زمانہ خصوصیت کے ساتھ ایک یادگار زمانہ خیال کیا جاتا ہے، چنانچہ علامہ سیوطی تاریخ الخلفاء میں لکھتے ہیں،

ولکنہ اقام الجہاد فی ایامہ وفتح فی خلافتہ لیکن اوس نے اپنے زمانہ میں جہاد کو قائم کیا، اور فتوحات عظیمہ،

یہ جنگی حالت اسی ساز و سامان کے ساتھ ہشام کے زمانے تک قائم رہی، چنانچہ سعودی نے اوس کے حالات میں لکھا ہے،

واستجاد الکسی والفرش وعدد الحرب اوس نے عہد لباسِ عمدہ فرش، اور عمدہ آلاتِ حرب ولا متہا واصطنع السجال وقہای تیار کرائے، فوجی کام کے لیے سپاہی تیار کیے اور الشغور۔ سرحد کو مضبوط کیا۔

باقاعدہ طور پر بحری جنگ کا آغاز بھی بنو امیہ ہی کے زمانے میں ہوا، انھیں کے زمانے میں اس نے وسعت حاصل کی، انھیں کے زمانے میں سواصل کی قلعہ بندی ہوئی، اور انھیں کے زمانے میں جہاز سازی کے کارخانے قائم ہوئے،

انتظامات ملی، لیکن سطح بجائے خود کوئی ایسا قابل فخر کا نام نہیں ہے، بلکہ فتوحات کے ساتھ یہ بھی دیکھنا چاہیے کہ مفتوحہ ممالک میں کیا کیا انتظامات کئے گئے؟ رعایا کی بہبودی، زراعت کی ترقی، شادیابی، اور رفاہ عام کے متعلق کیا کیا خدمات انجام دی گئیں؟ اور ملک کی آبادی، اور ملک کی تمدنی ترقی پر فاتح کا کیا اثر پڑا؟ لیکن بنو امیہ کا دور حکومت اس حیثیت سے بھی ایک مہذب دور حکومت کہا جاسکتا ہے۔

زمین کی پیمائش | سب سے پہلے حضرت عمر بن الخطابؓ نے کرائی تھی، اون کے بعد کسی خلیفہ نے یہی حکمت توجہ نہیں کی یزید بن عبد الملک پہلا شخص ہے جس نے اس طرہ توجہ کی، اور عمر بن بسرہ کو عراق کے بندہ بست کے لیے بھجوا دیا، اگرچہ علامہ یعقوبی کی تصریح کے موافق اس خراج میں کوئی تخفیف اور آسانی نہیں پیدا ہوئی، تاہم اس سے ملکی انتظامات کی باقاعدگی کا اندازہ ہو سکتا ہے،

زرعی نہرین | حضرت امیر معاویہؓ نے ذرائع آب پاشی کو نہایت ترقی دی اور ان کو اسکا خاص اہتمام تھا، چنانچہ خلاصۃ الوفار میں ہے،

کان بالمدينة الشريفة وماحاحلها عيون
مبذ شريف اور اس کے اطراف میں بہت سی نہریں جاری تھیں اور امیر معاویہؓ کو اسکا خاص اہتمام تھا،

حضرت امیر معاویہؓ نے جو نہریں جاری کرائیں اون میں نہر نظامہ، نہر ازرع، اور نہر شہداء وغیرہ کا نام وفار الوفار اور خلاصۃ الوفار میں مذکور ہے،

حضرت امیر معاویہؓ نے پہاڑوں کی بعض گھاٹیوں کے گرد بند باندھا کر ان کو بھی تالاب کی صورت میں بدل دیا تھا جس میں پانی جمع ہوتا تھا، اور ان سے زراعت کی پیداوار کو جو ترقی ہوئی اس کا اندازہ اس سے ہو سکتا ہے کہ ان نہروں کے ذریعہ سے ڈیڑھ لاکھ دس خوار ایک لاکھ ہجرت گہون

کی پیداوار ہوتی تھی۔

پانی پینے کے چھٹے | خلفائے بنو امیہ نے زرعی نہروں کے علاوہ اور بہت سے چھتے جاری کرانے جس سے رعایا کو شور پانی کے بجائے آب شربین میسر ہوا، سلیمان بن عبد الملک نے مکہ میں آب شربین کا ایک چشمہ جاری کرایا جس کا پانی سیسے کے ذریعہ سے حجاز تک پہنچتا تھا، پھر ایک فوارے کے ذریعہ سے ایک سنگی حوض میں گرتا تھا جو رکن اسود اور زمزم کے درمیان سیار کرایا گیا تھا۔

یہ حوض بنو امیہ کے اخیر زمانے تک قائم رہا لیکن جب بنو ہاشم کا دور حکومت آیا تو داؤد بن علی نے اس کو منہدم کرادیا۔ ہشام نے بھی مکہ کے راستوں میں متعدد حوض و تالاب تیار کرائے تھے، لیکن داؤد بن علی کے ہاتھوں برباد ہوئے، جس سے ثابت ہوتا ہے کہ خلفائے عباسیہ نے کس بیدردی کے ساتھ بنو امیہ کی یادگاروں کو مٹایا، مکہ کے بعد پانی کی ضرورت سب سے زیادہ بصرہ و والون کو تھی، اور خلفاء بنو امیہ نے نہایت اہتمام کے ساتھ اس ضرورت کو پورا کیا، چنانچہ ایک بار بصرہ کے لوگوں نے یزید کے عامل کے پاس آب شربین کی ضرورت ظاہر کی تو اس کی اطلاع دینے پر یزید نے اس کو ایک نہر کھدوانے کا حکم دیا اور لکھا کہ اگر عراق کا کل خرچ اس پر صرف ہوگا تب بھی خرچ کرنے سے دریغ نہ کیا جائے چنانچہ اس نے ایک نہر کھدوائی جس کا نام نہر عمر ہے۔

بنو امیہ کے عامل نے بصرہ میں اور بھی بہ کثرت نہریں کھدوائیں جن کے نام فتوح البلدان

میں قدم قدم پر ملتے ہیں،

راستوں کی ہمواری، | عرب ایک سنگستانی مقام ہے جہاں کے راستے نہایت دشوار گزار ہیں، ولید نے رفاہ عام کے جہان بہت سے کام کئے اسی سلسلہ میں اس نے عرب کے تمام راستے

ہموار کرائے اور اودن میں کنوئیں کھدوائے،

انطاکیہ اور مصیصہ کے درمیان جو راستہ تھا وہ موزی جانوروں کی وجہ سے بالکل غیر مامون تھا، ولید نے اس خطرہ کے افساد کے لیے چار ہزار بیسے بھیجے جن سے درندوں کا خطرہ بہت کم ہو گیا، اسی طرح اوس نے اور بھی بعض جنگل کٹوا دیے، جن سے لوگوں کو درندوں کے حملے سے نجات ملی،

شفا خانہ، رفاه عام کے کاموں میں ولید پہلا فرمان روا ہے جس نے شفا خانے کی بنیاد ڈالی، چنانچہ مورخ یعقوبی لکھتا ہے،

الولید اول من عمل الیما وستان للرضی ولید پہلا شخص ہے جس نے رضیوں کے لیے شفا خانہ بنایا، همان خانہ سازوں کے لیے سب سے پہلے حضرت عمر بن الخطابؓ نے همان خانہ تعمیر کروایا، اس کے بعد حضرت عثمانؓ نے اودن کی تعلید کی، خلفاء بنو امیہ نے بھی اس سنت راشدہ کو قائم رکھا، اور ایک همان خانہ تیار کروایا،

افزار یکس در اباج ہمارے موصین ولید کے جبر و تشدد کے جہان شاک ہیں، اس کے ساتھ وہ اوسکے لوگوں کے وظائف اس لطف و کرم کا بھی اعتراف کرتے ہیں، کہ اوس نے یمینون اباجون اور فیران کے وظائف جاری کیے، اور یمینون کی تعلیم و تربیت کے لیے معلمین کا تعین کیا، ہر اند ہے جس نے ایک آدمی متعین کیا جو اوس کو راستہ دکھاتا تھا، ہر اباج کو ایک خادم دیا جو اسکی ضروریات پورا کرتا تھا، ولید کے بعد خلفائے بنو امیہ میں ولید بن یزید بن عبد الملک نے بھی اسکی تعلید کی چنانچہ علامہ ابو الفرج نے اوس کے حال میں لکھا ہے،

فلما ولی الولید اجری علی ذمنی اهل الشام جب ابی ظیفہ ہر اتوا اوس نے شام کے اباجون اور

وحيانا نهمردكاهم،

انھوں نے دلائل مقرر کئے اور ان کو کچھ دے

عمارات اسلام میں عمارات کی ابتداء اور فن تعمیر کی ترقی بنو امیہ کے عہد میں ہوئی، اور امیر معاویہ پہلے شخص ہیں جنھوں نے شاندار عمارتیں بنوائیں، چنانچہ تاریخ یعقوبی میں لکھا ہے،

بنی و شید البتاء
اونھوں نے عمارتیں بنوائیں اور شاندار بنوائیں،

امیر معاویہ کے بعد ولید بن عبدالملک نے صیغہ تعمیر کو اس قدر ترقی دی کہ تاریخ اسلام

میں اسکا دور حکومت اس حیثیت سے ممتاز خیال کیا جاتا ہے، آداب السلطانیہ میں ہے،

وكان شديد الكلف بالعمارات والابنية و
اتخا خالصا لعمارة و كان الناس يلتفتون
في زمانه فعمل بعضهم بعضا عن الابنية والعمارة
اس کے عمارات اور قلعہ وغیرہ بنانے کا نہایت ذوق تھا، یہاں تک کہ اس کے زمانے میں جب لوگ باہم ملنے آتے تو صرف عمارات کا تذکرہ کرتے تھے،

ولید نے جو عمارتیں تعمیر کرائیں اور ان میں جامع مسجد دمشق، مسجد نبوی، اور مسجد اقصیٰ تمدن

اسلام کے چہرے کا آب و رنگ بنیں، عمارات کے علاوہ خلفاء بنو امیہ نے ملک کے اطراف میں نہایت کثرت سے شہر آباد کرائے، حجاج نے کوفہ اور بصرہ کے درمیان ایک شہر بسایا جس کا نام واسطہ رکھا، سلیمان بن عبدالملک نے رملہ کو آباد کیا اور اس میں محل مسجد کنوئیں، اور تالاب تیار کرائے، عقبہ بن نافع نے افریقہ میں قیروان کو آباد کیا، اسکے علاوہ انھوں نے اور بھی بہ کثرت شہر آباد کرائے، جن کی تفصیل اس موقع پر نہیں کی جاسکتی،

ادلیات، بنو امیہ کے ترقی پذیر دور حکومت کی سب سے بڑی علامت یہ ہے کہ انھوں نے مختلف قسم کے جدید انظامات کئے جن کی تفصیل یہ ہے،

۱۔ مختصر اللہ دل صفحہ ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵

ڈاک کا انتظام، حضرت امیر معاویہؓ کے زمانے سے پہلے ڈاک کا کوئی انتظام نہ تھا، جس کی وجہ سے فوجی اور ملکی خبریں سرعت کے ساتھ نہیں پہنچ سکتی تھیں، حضرت امیر معاویہؓ نے اس غرض سے مختلف مقامات پر تیز رو گھوڑے مقرر کیے جن کے ذریعہ سے خبر رسانی میں نہایت آسانیان پیدا ہو گئیں عربی میں اس صیفہ کا نام پید ہے، اور لغت میں برید کا اطلاق بارہیل کی مسافت پر ہوتا ہے، علامہ طبری نے لکھا ہے کہ غالباً بارہیل پگھوڑے مقرر کئے گئے ہونگے، اسی لئے اس صیفہ کا نام برید رکھا گیا،

دیوان الخاتم، حضرت امیر معاویہؓ کے زمانہ سے پہلے خلفاء جو احکام صادر کرتے تھے وہ بالکل بے ضابطہ ہوتے تھے جس کی بنا پر لوگوں کو بددیانتی کا موقع مل سکتا تھا، حضرت امیر معاویہؓ کے زمانے میں بھی کچھ دنوں ہی طریقہ جاری رہا، لیکن ایک بار اونھوں نے ایک شخص کو ایک لاکھ درہم دلوائے اور اس کے لیے زیادہ کے نام حکم لکھا وہ فرمان لیکر چلا تو ایک لاکھ کے بجائے دو لاکھ بنا دیئے، بعد کو جب زیادہ نے حساب پیش کیا تو امیر معاویہؓ نے اس پر گرفت کی اور ایک لاکھ کی مزید رقم اس شخص سے واپس لی اس واقعہ کے بعد ان کو فرمان شاہی کی باضابطگی کی طرف توجہ ہوئی اور اونھوں نے ایک خاص حکمہ قائم کیا جس کا نام دیوان الخاتم رکھا، اس حکمہ کے قائم ہونے کے بعد جو فرمان صادر ہوتا تھا، اس کی باضابطگی نقل لی جاتی تھی، اس کی تہی کی جاتی تھی، اور اس پر نمبر لگائی جاتی تھی جس سے کسی کو اس قسم کی بددیانتی کا موقع نہیں مل سکتا تھا، یہ صیفہ خلافت عباسیہ کے وسط زمانہ تک قائم رہا، لیکن اس کے ختم ہونے پر یہ لکھا،

باضابطہ ملے، اسلام میں باضابطہ ملے بھی حضرت امیر معاویہؓ ہی کے زمانے میں قائم ہوئے، چنانچہ مورخ یعقوبی نے زیادہ کے حال میں لکھا ہے،

دکان اول من دون المدافین موضع النسخ زیادہ شخص جو جس نے ملے قائم کئے، اور اخذات

لکنتب وافوکتبا لمساأل من العرب والمعالی
 المستصحین وكان زیاد یقعد ینبغی ان یکن
 کتاب الخراج من روضه الاغا جم العلمین بامو
 الخراج وكان زیاد اول من بسط الاذواق
 علی حاله الف الف دوهم -

کی نقلین لمن، اور سرکاری کاغذات کے کھنے کیلئے
 فصیح عرب اور مولیٰ مخصوص کیئے زیاد کہا کرتا تھا کہ
 خراج کے عمر و عجم کے روضہ میں سے مقرر کرنے چاہئیں
 جو خراج کے معاملات سے واقف ہوتے ہیں، اور زیاد
 پہلا شخص ہے جس نے اپنے عہدہ داروں کی تجویزیں

اور ان کے لیے ایک ایک ہزار درہم مقرر کیے،

ملکی میٹوں میں عربی | لیکن ان تمام محکومین میں عربی زبان رائج نہ تھی، عبد الملک کا دور حکومت آیا تو
 زبان کا رواج | اس نے تمام میٹوں کی زبان عربی کر دی، اور یہ پہلا دن تھا کہ عربی زبان کو
 سرکاری زبان ہونے کا شرف حاصل ہوا،

عبد الملک نے غالباً عراق اور حدود عراق کے محکومین میں یہ اصلاح کی تھی، شام کے
 اطراف میں رومی زبان سرکاری حیثیت سے تمام محکومین میں جاری تھی اور اس میں کسی قسم کا
 تغیر نہیں ہوا تھا، لیکن ولید نے اپنے زمانہ میں اس ناہمواری کو بھی مٹا دیا، اور عیسائیوں کو مکمل دیا
 کہ سرکاری کاغذات رومی زبان میں نہ لکھے جائیں، عربی زبان میں لکھے جائیں،

کمال | عبد الملک کے زمانے سے پہلے تمام ممالک اسلامیہ میں رومی لکے جاری تھے، عبد الملک
 پہلا شخص ہے جس کے زمانہ میں کمال قائم کی گئی، اور اس میں کے ڈھائے گئے،

ایک منہتی ایجا | سلیمان بن عبد الملک نہایت خوش پوشاک اور جامہ زیب تھا، وہ خود نہایت
 باریک، نہایت رنگین، اور نہایت منقش کپڑے پہنتا تھا، اور اپنے خاندان، اپنے عمال اور اپنے ملازمین
 ایک کو اسی قسم کے کپڑے پہناتا تھا، اسکا لازمی نتیجہ یہ ہوا کہ اس کے زمانہ میں ان کپڑوں کا حقوق عام ہو گیا

حدیث، علم حدیث کی تدوین و تالیف کا شرف بھی بنو امیہ کو حاصل ہو، چنانچہ اس کی تفصیل حضرت عمر بن عبدالعزیز کے کارنامہائے زندگی میں گذر چکی ہے،

اصول لغت، اصول لغت کی تدوین بھی بنو امیہ کے دور حکومت میں ہوئی، چنانچہ ابوالاسود دہلی نے

زیاد بن ابیہ سے اصول نحو کے مرتب کرنے کی اجازت چاہی، اوس نے پہلے تو انکار کر دیا، لیکن بعد کو اجازت دیدی، ابوالاسود نے نحو کے قواعد وضع کیے، تو اوس سے عتبہ بن مہران لہری نے اس کی تفسیر

حاصل کی، اور اس طرح ہر بدرجہ زبانِ فہلہ تک پہنچا، اور یہ تمام لوگ بنی امیہ ہی کے زمانے میں تھے،

تاریخ، فن تاریخ کی تدوین و ترتیب بھی بنو امیہ کے دور حکومت میں ہوئی اور سب سے پہلے انھیں کے

زمانے میں تاریخی کتابیں تصنیف ہوئیں، ایک طرٹون فن سیر و سفر نامہ لکھنے کے بڑے بڑے علماء مثلاً،

ہشام بن منبہ، محمد بن مسلم الزہری، موسیٰ بن عقبہ، اور عوانہ جو اس فن کے متعلق کتابوں کی تدوین

تالیف میں مصروف تھے، انھیں کے زمانے میں تھے، دوسری طرٹون خلفائے بنو امیہ کو فن تاریخ کے

ساتھ خود نہایت شغف تھا، علامہ سودی نے مروج الذهب میں لکھا ہے کہ حضرت امیر معاویہ ہمیشہ

عشا کے بعد بیٹھ کر تاریخی واقعات سننے جب رات کا ثلث حصہ گزر جاتا تو سو جاتے پھر اٹھتے اور دوبارہ

یہی شغل شروع ہو جاتا، متعدد لوگ کے تاریخی کتابیں لیکر آتے اور ان کو پڑھ پڑھ کر سناتے جب اس پر

اتناعت نہ ہوتی تو مین سے ایک عالم کو جس کا نام عبید بن شریح تھا بلا یا اور اس سے بہت سے تاریخی

واقعات سننے، اور ان واقعات کو ایک کتاب کی صورت میں جمع کرنے کا حکم دیا، چنانچہ اوس نے

اون کو ایک کتاب کی صورت میں جمع کیا جس کا نام اخبار الماضیین ہے،

ہشام کے شوق و ایثار سے عربی لٹریچر میں ادبی متعدد تاریخی تصنیفات کا اضافہ ہوا، چنانچہ

جلد نے اس کے لیے ایران کی بعض تاریخی کتابوں کا ترجمہ فارسی سے عربی میں کیا ہشام نے ادبی متعدد

سے ابن خلکان جلد ۲ صفحہ ۲۰۰، علامہ کشف الغنوں و تذکرۃ العلماء،

مترجمین کے ذریعہ سے کتاب تاریخ ملوک الفرس کا ترجمہ کرایا، جس میں ایرانی سلطنت کے قوانین اور شاہ ایران کے حالات تھے۔

یونانی علوم و فنون کے تراجم، یونانی علوم و فنون کے ترجمہ کی ابتدا بھی بنو امیہ ہی کے دورِ حکومت میں ہوئی چنانچہ ابن آثال نے حضرت امیر معاویہ کے لیے یونانی زبان سے طب کی متعدد کتابوں کا ترجمہ عربی میں کیا، اور یہ پہلا ترجمہ تھا جو اسلام کے دورِ حکومت میں کیا گیا،

مروان بن حکم کے زمانے میں، سر جوہ نے سریانی زبان سے عربی زبان میں ایک اور طبی کتاب کا ترجمہ کیا، یہی کتاب تھی جس کو حضرت عمر بن عبدالعزیز نے شام کے کتب خانے میں پایا، اور ممالکِ محدوسہ میں اس کے مختلف نسخے تقسیم کیے۔

خاندان بنو امیہ میں خالد بن یزید بن معاویہ ایک ایسا شخص پیدا ہوا جس کو یکا طور پر حکیم کا لقب دیا جاسکتا ہے، وہ پہلے خلافت کے دعویداروں میں تھا، لیکن جب اس کو ناکامی ہوئی تو اس نے ساج و تخت کو چھوڑ کر علوم و فنون کی طرف توجہ کی، اور یونانیوں کے جو فلسفی مصر میں رہتے تھے ان کی ایک جماعت کو بلایا، اور ان سے طب اور کیمیا کی تعلیم حاصل کی اور ان کے ذریعہ سے عربی زبان میں متعدد یونانی اور قبطی کتابوں کے ترجمے کرائے، خالد نے طب اور کیمیا میں جیسا کہ ابن خلیکان نے لکھا ہے خود بھی متعدد درسائے لکھے، ہشام کے زمانے میں ایرانی تاریخ کے علاوہ بعض یونانی کتابوں کا ترجمہ بھی ہوا، چنانچہ ابو حبلہ نے ارسطو کے ان خطوط کا ترجمہ کیا جو اس نے سکندر کو لکھے تھے،

خلفائے بنو امیہ نے اندلس میں بھی اپنے اولیاء کے اس شرف کو قائم رکھا، چنانچہ انہی کے زمانے سے اہل اندلس کو یونانی علوم و فنون کی طرف توجہ ہوئی، اور انھیں کے زمانے میں عقلیات کے

۱۔ کتاب التبیہ والاشراف ۱۰۶، ۲۔ مختصر الادب صفحہ ۱۱۹۲، اخبار الکلیٰ تذکرہ اسرجویہ،

۳۔ طبقات الامم ابن سعد اندلسی صفحہ ۹۲،

اکابر علما پیدا ہوئے،

اندلس کے اس جدید علمی دور کا آغاز تیسری صدی کے وسط سے ہوا، اور چوتھی صدی کے وسط تک ادھم نے آہستہ آہستہ ترقی کی، لیکن اس کے بعد امیر الحکام المستنصر باللہ بن عبدالرحمان ناسر لدین نے عقلی علوم و فنون کی طرف غیر معمولی توجہ کی، اور مصر و بغداد سے ان علوم کی کتابیں منگو منگو کر اس کثرت سے جمع کیں کہ خلفائے عباسیہ کا دور حکومت اپنے علمی ساز و سامان کے ساتھ لوگوں کی نگاہ کے سامنے آگیا، چنانچہ علامہ ابن صاعد اندلسی لکھتے ہیں،

واعتجلب من بغداد ومصر وغيرهما من ديار
المشرق عيون التواليف الجليلة والمصنفات
الغريبة في العلوم القديمة والحديثة
وجمع منها في بقية ايام ابية ثم في مدة
ملكه من بعده ما كاد يضاهاى ما جمعه ملك
بنى العباس في الا زمان الطويلة وتبعاء
له ذلك لفرط محبة العلم وبعد هتة في
اكتساب الفضائل وسمو نفسه الى
التشبه باهل الحكمة من الملوك فكثرت
تحركات الناس في زمانه الى
قتادة كتب الاواثل وقلم
مذاهبهم۔

اس نے بغداد، مصر، اور ان کے علاوہ ديار شرق سے
علوم تدعيم و جديدہ کی نہایت عمدہ کتابیں منگوائیں
اور ان کو اپنے باپ کی بقیۂ زندگی کے زمانے میں بحر
اس کے بعد اپنے دور حکومت میں اس طرح جمع کیا جو خلفائے
عباسیہ کے اس علمی سرمایہ کی ہمسری کرنے لگا، جو انھوں
نے ایک طویل زمانے میں جمع کیا تھا، اور اس کی بہ
سرگرمی صرحت اسلئے تھی کہ اس کو علم سے محبت تھی
کسب کمالات میں نہایت بلند ہمت تھا، اور ان
سلاطین کے مشابہ بننا چاہتا تھا جو بادشاہ ہونے سے
ساتھ مقیم رہتے، اسکا نتیجہ یہ ہوا کہ لوگوں نے
ان کے زمانے میں متقدمین کی کتابوں کے پڑھنے کی طرف
نہایت شدت سے توجہ کی اور ان کے مذاہب کی تعلیم میں

نمبر سیاست: غلفائے ہوا میںہ کے جبر و استبداد کے متعلق جو واقعات عام طور پر مشہور ہیں، ان کو پڑھ کر عام طور پر یہ خیال پیدا ہو سکتا ہے کہ انھوں نے رعایا کی طرف سے بالکل آنکھیں بند کر لی تھیں، اور اپنے پیش و حضرت کے سامنے رعایا کی بالکل پروا نہیں کرتے تھے، لیکن تاریخ بالکل اس کے خلاف شہادت دیتی ہے، حضرت امیر معاویہ کی نسبت سعودی مردج الذہب میں لکھا ہے کہ وہ دن اور رات میں پانچ مرتبہ دربار کرتے تھے،

ان اوقات میں ایک وقت صرحت استغاثہ کے لیے تھا، جس کا طریقہ یہ تھا کہ ان کا غلام مجرب ایک کرسی بچھا دیتا تھا، وہ

کرسی پر بیٹھ جاتے تھے، اور فوجدار ہی کے عقائد کی سماعت کرتے تھے، ضعیف، بدمعاش، عورت، اور میکس لوگ ان کے سامنے آتے اور کہتے کہ ہم پر ظلم کیا گیا ہے، وہ فرماتے کہ ان کی مدد کرو، وہ لوگ کہتے کہ ہم ستائے گئے ہیں، وہ کہتے کہ اس کے ساتھ تعقیقات کے لیے آدمی بھیجو، وہ لوگ کہتے کہ ہمارے ساتھ بدسلوکی کی گئی ہے، وہ کہتے کہ اس کے معاملے کی تفتیش کرو، یہاں تک کہ جب کوئی باقی نہ رہ جاتا تو تخت پر بیٹھتے اور مبراہی لوگ صوبہ مراتب حاضر ہوتے، جب وہ لوگ اطمینان سے بیٹھ جاتے تو وہ کہتے کہ جو لوگ ہم تک پہنچے نہیں سکتے ان کی ضروریات ہمارے سامنے پیش کرو، اب ایک شخص کھڑا ہو کر کہتا کہ فلان آدمی شہید ہو گیا، وہ کہتے کہ اس کے بچوں کا وظیفہ مقرر کرو، دوسرا کہتا کہ فلان شخص بال بچوں کو چھوڑ کر کمین محل گیا، وہ کہتے کہ ان کی نگہداشت کرو، ان کو دو، ان کی ضروریات پوری کرو، اور ان کی خدمت کرو، یہ لکھا تھا: اسی حالت میں ان کا پیشکار حاضر ہوتا، ان کا غذا پزیر ہوتا، اور وہ احکام صادر کرتے جاتے، یہاں تک کہ تمام اہل حاجت کی ضرورت

پوری کر دیئے

اس کے بعد مسعودی نے امیر معاویہ کی تدبیر سیاست کے متعلق متعدد واقعات نقل کئے ہیں اور ان کے اخیر میں لکھا ہے کہ،

ادن کے اخلاق، ادن کے احسانات، اور ادن کی فیاضیوں نے لوگوں کو اپنا اسقدر گرویدہ بنالیا کہ لوگوں نے ادن کو اپنے قرا بداروں پر بھی ترجیح دے دی،

امیر معاویہ کے بعد عبدالملک وغیرہ نے بھی ادنی کے اخلاق و عادات اور ادنی کے طرز حکومت کی تقلید کرنی چاہی، مسعودی کے بیان کے موافق اگرچہ یہ لوگ ان کے درجہ کو نہ پہنچ سکے، تاہم اسقدر مسلم ہو کر کہ ان عبدالملک بن مروان شدید الیقظۃ عبدالملک بن مروان سخت میدارنہ تھا، اور اپنے عال کی سخت نگرانی کرتا تھا، کثیر التعاہد نہ لائے،

چنانچہ ایک بار اوس کو معلوم ہوا کہ اوس کے کسی عال نے کسی کا ہدیہ قبول کیا ہے، تو اسکو طلب کر کے باز پرس کی،

ولید عبدالملک کا بیٹا تھا، اور عبدالملک اپنی اولاد کو ہمیشہ فضل احسان، اور کامر اخلاق کے اختیار کرنے کی ترغیب دیا کرتا تھا، ایک بار اوس نے اپنے بیٹوں کو مخاطب کر کے کہا کہ لوگو! تمہارا خاندان ایک موز خانہ ان ہے، اوس کے شرف کو مال و دولت صرف کر کے محفوظ رکھو، اسی تربیت کا نتیجہ تمہاجس نے ولید کو اہل شام کی نگاہوں میں تمام اموی خلفائے زیادہ و مجرب بنادیا تھا، چنانچہ آداب السلطانیہ میں لکھا ہے کہ

كان الوليد من افضل خلفائهم سيرة ولید اخلاقی حیثیت سے اہل شام تک نزدیک تمام

۱۔ مروج الذهب مسعودی صفحہ ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹،

عند اهل الشام۔

خلفائے بنو امیہ سے اچھا تھا۔

اور اس محبوبیت کی وجہ یہ بیان کی ہے، کہ اس نے جامع دمشق، جامع مدینہ اور مسجد اقصیٰ کو تعمیر کروایا، جذامیوں کو ذلیفہ دیکر حبشہ مانگنے سے محفوظ رکھا، ہر پانچ کے لیے ایک ایک خادم، اور ہر ایسے کے لیے ایک ایک راستہ دکھانے والا مقرر کیا، سلیمان بن عبد الملک کے غزو مزیت کے لئے صرغ اس قدر کہنا کافی ہے کہ حضرت عمر بن عبد العزیز کے نظام حکومت کی بنیاد اسی کے زمانے میں پڑی لوگوں کے اموال جو غصب کر لیے گئے تھے، اس نے واپس کر دیے، جو لوگ ظلماً گرفتار کر کے قید کر دیے گئے تھے اس نے ان کو رہا کر دیا، نماز کو وقت پر قائم کیا، راگ باج کی مانعیت کر دی، اور حجاج کے عمال کو کفیل موقوف کر دیا، اور سب سے بڑھ کر یہ کہ اس نے حضرت عمر بن عبد العزیز کو اپنا وزیر مقرر کیا، اور ان کے تمام نیک مشورے قبول کیے تھے۔

دفعہ مطاعن | خلفائے بنو امیہ کے طرز حکومت اور ان میں جہان بانی پر جو اعتراضات ہیں، ان کے اجمالی جواب کے لیے ہم عبد الملک بن مروان کی یہ معذرت کافی سمجھتے ہیں۔

کہان وہ لوگ جن پر حضرت عمر بن الخطاب حکومت کرتے تھے، اور کہان اس زمانے کے لوگ؟ میرا خیال ہے کہ وہ شاہ کی روش رعایا کے ساتھ ساتھ بدستی رہتی ہے، اگر کوئی شخص اس زمانے میں حضرت عمرؓ کی روش اختیار کرے تو لوگوں کے گھوڑوں میں لوٹ ڈال دی جاتے، ڈاکے پڑنے لگیں، اور باہم جنگ و جدل ہونے لگے، اسلئے والی کا فرض یہ کہ وہ روش اختیار کرے جو اس کے زمانے کے لیے موزوں ہو،

اس لیے خود ان کا کوئی تفصیلی جواب دینا نہیں چاہیے۔

۱۔ آداب السلطانیہ صفحہ ۱۱۱، ۲۔ مختصر الدل صفحہ ۱۹۶، ۳۔ تاریخ الخلفاء صفحہ ۲۲۶، ۴۔ لمعات جلد ۱۲

عبد الملک بن مروان،

خاتمہ

سلطنت بنو امیہ کا زوال

دعوت عباسیہ کی ابتدا حضرت عمر بن عبدالعزیز کے زمانے میں ہوئی اور اس کے سال کے بعد اموی حکومت کا خاتمہ ہو گیا، اسلئے قدرتی طور پر یہ سوال پیدا ہو سکتا ہو کہ اس مبارک عہد کے قیس ہی سال بعد زمانے نے کیوں کر خاندان بنو امیہ کا دفتر لٹ دیا؟ اس کے اسباب حضرت عمر بن عبدالعزیز ہی کے زمانے میں پیدا ہوئے؟ کیا ان کا عادلانہ نظام سلطنت اس زمانے کے لئے موزون نہ تھا؟ کیا قدیم جبر و اقتدار کے استیصال نے جو حضرت عمر بن عبدالعزیز کا ایک شاندار کارنامہ ہو، نظام حکومت میں ایسا ضعف پیدا کر دیا جس سے حریفانہ طاقتوں نے فائدہ اٹھایا؟

اس بنا پر ہم ان کے سوانح زندگی کے خاتمہ میں سلطنت بنو امیہ کے اسباب زوال پر نہایت تفصیل کے ساتھ بحث کرنا چاہتے ہیں، اور گزر چکا ہو کہ عرب میں زائد جاہلیت ہی سے اموی اور عباسی دو حریفانہ طاقتیں قائم تھیں اور اسلام کے زمانے تک قائم رہیں، لیکن جب تک اہل عرب کی قومی طاقت کا رخ غیر قوموں کی طرف رہا ان میں باہم کسی قسم کا تعادل نہیں ہوا، لیکن حضرت امیر معاویہ کے زمانے میں یہ دونوں طاقتیں باہم ٹکرائیں، اور یہ پہلا دن تھا جس میں عرب کی خانہ جنگی کی ابتدا ہوئی جس کا آخری نتیجہ حضرت امام حسین علیہ السلام کی شہادت کی صورت میں ظاہر ہوا۔

اہل عجم جو اپنے فطری خاتمہ کی بنا پر ابتدا ہی سے اسلام کے خلاف ریشہ دار و انجمن کرتے رہے تھے، اب ان کی سازشوں کے لئے ایک وسیع میدان ہاتھ آیا اور انھوں نے اہلیت کی حمایت کے پردے میں اپنے قدیم بغض و حسد کا انتقام لینا چاہا، لیکن عبدالملک اور ولید کے زمانے تک

یعنی طاقت دہلی دہلی رہی، لیکن جب یہ پُر زور شخصیتیں مٹ گئیں تو بنو ہاشم آلِ عمر کے سارے پر اٹھے، اور
عراق و خراسان میں عجیبی طاقت کے مرکز بن گئے، اپنے تقابلاً بیلادینے سلسلہ سلسلہ سلسلہ میں
اپنی گم شدہ طاقت کی راہی کے لیے خاص طور پر کوششیں کیں، جو لوگ اس سازش میں مصروف تھے ان میں
محمد بن علی کے ہاتھ پر بیعت کی تھی سلسلہ میں ان کا انتقال ہوا تو وہ ابراہیم امام کو اپنا جانشین کر گئے سلسلہ
میں ابراہیم امام کو ابو مسلم خراسانی ایک عجیب و غریب شخص ہاتھ آ گیا جس کو اس مقصد کی تکمیل کے لیے
تدریجی طور پر وہی ذریعہ لیا گیا جس سے تحریک کا آغاز ہوا تھا، عجیبی طاقت کا ظہور مہیا کر کے اور گڈ بچکا ہے
عرب کی خانہ جنگی سے ہوا تھا، اور ابو مسلم کے زمانے میں اس آگ کے شعلے اور بھی بلند ہو گئے، اور
عرب کے مضمری اور قحطانی قبائل میں باہم سخت رشک، منافست قائم ہو گئی جس کا نتیجہ یہ ہوا کہ نصر بن
سیار نے جو قحطانیوں کا مخالف تھا ان کے لیے سرکاری ملازمت کا دروازہ بالکل بند کر دیا، خراسان
میں قحطانیوں کا سردار جدیع بن علی کرانی تھا، اس نے نصر کو سمجھایا کہ اس طرز عمل سے سخت شورش
ہو گی اور ان سیاہ پوشوں کو (حامیان بنو ہاشم نے سیاہ لباس اختیار کیا تھا اسلئے انکو سودہ کہتے تھے)
ملا کا موقع ملے گا، اس پر نصر نے کرانی کو قید کر دیا، لیکن کرانی اپنے ایک عجیب غلام کی حسن تدبیر سے
قید خانے سے نکل بھاگا، اور ربیعہ، اور قبائل میں کی باہمی مصلحت و اغات سے نصر کا مقابلہ کیا اور تقریباً پونے
دو برس تک باہم جنگ تباہ رہی اس مدت میں فریقین کی قوت میں جس قدر ضعف آتا گیا اس قدر ابو مسلم
کی طاقت میں اضافہ ہوتا گیا، یہاں تک کہ خراسان کے اطراف میں جن دو گون نے اس کے ہاتھ پر بیعت
کی ان کی تعداد کم از کم دو لاکھ تک پہنچ گئی اب ابو مسلم نے نصر کی طاقت توڑنے کے لیے کرانی کو
لا لایا، لیکن جب نصر کو اسکی خبر ہوئی تو اس نے کرانی کو کچھ کہہ کر دہلی کو ان الگ ہو جائیں، اور تیار ہو
کے کسی شخص کو سردار بنائیں، چونکہ کرانی نے پہلے ہی نصرت کے لیے یہ تجویز پیش کی تھی، اس لیے
اس پر راضی ہو گیا، اور رت کو مخفی طور پر ابو مسلم کی قوت سے نکل کر نصر کی طرف روانہ ہوا، لیکن نصر نے

اوس کو دھوکے سے قتل کرادیا، اب کرائی کے لڑکے علی نے ابو مسلم کے دامن میں پناہ لی اور اوسکی اطاعت سے باپ کے خون کا انتقام لینا چاہا، ابو مسلم نے قطیفہ کو نصر کے مقابلے کے لیے روانہ کیا اور نصر نے مجبوراً اطاعت قبول کر لی، اور قطیفہ نے اوسکو امان دیدی، لیکن وہ ایک رات کو غنی طور پر اوسکی فوج سے نکل بھاگا اور ساوہ میں پہونچ کر چند روز کے بعد مر گیا، اب نصر اور کرائی دونوں کی فوجیں ابو مسلم کے حلقہ اطاعت میں داخل ہو گئیں، اور ابو مسلم نے تمام خراسان پر قبضہ کر لیا، اسکے بعد جو ممالک رہ گئے وہ نہایت آسانی سے فتح معزج ہو گئے، مروان بن محمد نے جو خاندان بنو امیہ کا آخری تاجدار تھا بھاگ کر مصر میں پناہ لینا چاہی لیکن بالآخر مقتول ہوا، اور اسی کے ساتھ اس شاندار سلطنت کا خاتمہ ہو گیا،

اس تمام تفصیل سے معلوم ہوا کہ اگر حضرت عمر بن عبدالعزیز کے دورِ خلافت سے پہلے ہی بنو امیہ کی سلطنت کے زوال کے اسباب پیدا ہو گئے تھے، اور وہ آہستہ آہستہ ترقی کرتے گئے، یہاں تک کہ عرب کی خانہ جنگی نے ان کو کال طور پر نشوونما دیدی، حضرت عمر بن عبدالعزیز کے دورِ خلافت کو ان سے کوئی تعلق نہ تھا،

